

NACIONALNA INTEGRACIONA IDEOLOGIJA DALMATINSKIH NARODNJAKA 1860/61. GODINE

Nikša Stančić

Razdoblje 1860/61. godine zasebna je etapa u političkom razvitku Dalmacije. Situacija u Habsburškoj Monarhiji tih godina, za koju je izgledalo da pokrajini može donijeti temeljite promjene, izbacila je u javni život i sukobila pristalice različitih rješenja – zagovornike dalmatinske autonomije i pristaše sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Mnogi su tada smatrali svojom dužnošću i obvezom da u tako odlučnom vremenu iznesu javno svoj stav i pridonese pobjedi rješenja koje su sami željeli. Tako je 1860/61. godine nastalo mnoštvo brošura i članaka koji s različitih stanovišta pristupaju osnovnom političkom problemu u Dalmaciji – pitanju nacionalne pripadnosti Dalmacije i njezina sjedinjenja s Banskom Hrvatskom. Sukob brošurama i novinskim člancima između »autonomaša« i »aneksionista« u tom razdoblju bio je često predmet historiografske obrade. Posebnu raspravu posvetio mu je Grga Novak. On je pisao o polemičkim spisima, uglavnom o brošurama tiskanim 1860/61, prateći redosljed njihova izlaženja i iznoseći njihov sadržaj.¹ O spisima tiskanim u Splitu pisao je Duško Kečkemet u radu o njihovu izdavaču Vidu Morpurgu.² Ostali autori zadržali su se na spisima iz toga vremena pišući o radu pojedinih sudionika preporoda. Tako je u različitom opsegu pisano o spisima Lovre Montija,³ Koste Vojnovića,⁴ Vinka Milića,⁵ Šime

---

¹ G. Novak, God. 1860. u polemičkim spisima. Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* VIII, 1961, 1–42. Ponovo je o tome pisao u: isti, *Povijest Splita* III, Split 1965, 219–265.

² D. Kečkemet, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, Split 1963.

³ I. Grgić, O autorstvu triju programatskih spisa Narodnog preporoda iz g. 1861, *Zadarska revija* (dalje: *ZR*) VIII, 1959, 310–317; isti, Lovro Monti, *ZR* X, 1961, 317–329; isti, Lovro Monti, *Mogućnosti* IX, 1962, 178–214; K. Milutinović, Lovro Monti i Narodni preporod, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* IV, 1966, 146–170.

⁴ A. Marinović, Kosto Vojnović – jedan od prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, *Dubrovnik* VII, 1962, 3–4, str. 13–27.

⁵ V. Cević, Jedan iz prvih redova: Vinko Milić, *ZR* X, 1961, 330–350.

Ljubića,⁶ Jakova Grupkovića,⁷ Ivana Nikolića,⁸ Nike Pucića⁹ i dr. Svi su se autori ipak uglavnom zadržali na prenošenju misli iznesenih u spisima, često uz opširne citate, i isticali osnovnu usmjerenost njihovih pisaca protiv dalmatinskog autonomništva i u prilog sjedinjenju s Banskom Hrvatskom, protiv talijanstva i u prilog slavenstvu Dalmacije. Cjelovita analiza njihovih, u širem smislu, socijalnih, nacionalnih i političkih shvaćanja do sada u historiografiji nije provedena.

Rade Petrović se nekim spisima iz toga razdoblja koristio kad je analizirao stanje nacionalne svijesti u Dalmaciji u 60-im godinama 19. st. Rezultate njegove analize o tempu razvitka hrvatske nacionalne svijesti s odlučnom prekretnicom u drugoj polovici 60-ih godina možemo smatrati konačnima (razvitak srpske nacionalne svijesti tekao je brže nego što Petrović zaključuje). Međutim, Petrović nije obradio godinu 1860/61. kao zasebnu etapu (osim u vezi s pitanjem sjedinjenja).¹⁰ Nije to učinjeno ni u m o j e m prilogu koji zasebno obrađuje idejni razvitak Mihovila Pavlinovića u 60-im godinama 19. st.¹¹ U oba priloga – bez obzira na neke različite ocjene – konstatirano je da na početku preporodnih zbivanja u hrvatskom građanstvu prevladava jugoslavenski nacionalni osjećaj i da će taj u toku daljnjeg razvitka ostati prisutniji kod svjetovne inteligencije, dok će se u skupini na čelu sa svećenikom Mihovilom Pavlinovićem od oko 1866. god. jače manifestirati hrvatska nacionalna svijest. Benedikta Zelić - Bućan je, međutim, izdvojila razdoblje 1860/61. god. kao zasebnu etapu u razvitku hrvatske nacionalne svijesti. Na temelju jednog spisa M. Pavlinovića i djelomično dopisa iz Dalmacije u *Pozoru* zaključila je da je preporod započeo i u tom razdoblju vođen pod hrvatskom nacionalnom idejom, a da se tek kasnije obratio jugoslovenstvu.¹²

Analiza spisa nastalih u Dalmaciji 1860/61. pokazuje da je zaključak o ravnomjernom kretanju nacionalne svijesti u 60-im godinama 19. st. u Dalmaciji od slavenstva prema hrvatstvu točan, ali ga u 1860/61. godini treba suziti na sloj gradske inteligencije. Isto tako, pokazat će se da se zaključak o hrvatskoj nacionalnoj ideji kao ideji pod kojom je započeo preporod u Dalmaciji ne može uopćavati i da ga treba ograničiti na sloj nižeg svećenstva. Međutim, to dvojstvo koje će se spontano pokazati na početku preporodnih zbivanja također se ne može tumačiti kao rezultat pripadnosti dvjema različitim pro-

⁶ M. Škrbić – V. Valčić, Oko polemike Šime Ljubića s autonomasima (1860–1862), *ZR X*, 1961, 117–125.

⁷ M. Stojković, Politički i kulturno-književni lik jednoga dalmatinskog Hrvata iz god. 1861, *Nastavni vjesnik XLIII*, 1934/35, 209–219.

⁸ S. Obađ, Preporodni spis Ivana Nikolića. Prilog proučavanju Narodnog preporoda u Dalmaciji, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VIII–IX*, 1962, 643–652.

⁹ Isti, Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanima, *Dubrovnik VII*, 1962, 3–4, str. 94–95.

¹⁰ R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, Sarajevo 1968, 252–279, 301–330 (Glava III »Narodna stranka i nacionalno pitanje«, odjeljci »Stanje nacionalne svijesti šezdesetih godina 19. stoljeća« i »Pitanja sjedinjenja 1860. i 1861. godine«).

¹¹ N. Stančić, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869, *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*) XXIII–XXIV, 1970–71, 117–145.

¹² B. Zelić – Bućan, Pogledi na nacionalno pitanje u Dalmaciji 1860/61. g., *Marulić VI*, 1973, 2, str. 15–25.

fesionalnim skupinama unutar u širem pojmu uzete inteligencije. Jedna i druga skupina samo izražavaju interese određenih društvenih slojeva i njihove specifične probleme u procesu hrvatske nacionalne integracije. Svjetovna inteligencija, kojoj se pridružuje i gradsko svećenstvo, izražava probleme građanskih slojeva gradske i primorske Dalmacije. Skupina oko Mihovila Pavlinovića, uglavnom seoski župnici, svjetovni svećenici i franjevci Provincije presv. Otkupitelja, stjecajem prilika preuzela je ulogu pučke inteligencije s područja Dalmatinske zagore i Makarskog primorja. Treba uočiti i specifičnosti koje su se već tada manifestirale na dubrovačkom području i koje upozoravaju da će razvitak nacionalne svijesti ovdje teći drugačijim tempom i uz probleme različite od onih na području uže Dalmacije (nekadašnje Mletačke Dalmacije). I razvitak srpske nacionalne svijesti imao je specifičan tok.

U ovoj raspravi nastojao sam prikazati splet međusobno povezanih i uvjetovanih, u širem smislu socijalnih, te nacionalnih i političkih shvaćanja dalmatinskih narodnjaka kako su ih oni iznijeli u konfrontaciji s autonomašima 1860/61. god. To su u biti elementi nekoliko varijanata hrvatske (i srpske) integracione nacionalne ideologije. Zadržao sam se dijelom i na razdoblju koje je tome prethodilo. Materiju sam raspodijelio prema pojedinim skupinama hrvatske građanske inteligencije koja je u javnosti iznosila svoja shvaćanja i prema pojedinim dijelovima austrijske pokrajine Dalmacije koji su se na različite načine uključivali u tok nacionalne integracije. U manjoj mjeri obuhvatio sam predstavnike srpskog građanstva. Pripadnike dviju najvećih i najvažnijih skupina narodnjačke inteligencije obradio sam i pojedinačno zbog značajnih varijanata među njima u nekim shvaćanjima i u želji da prikazem zanimljive evolucije koje su neki od njih doživjeli. U prvom dijelu iznio sam okvirno prilike u kojima su dalmatinski narodnjaci nastupali i zadržao se na shvaćanjima autonomaša koliko je bilo potrebno da se razumije narodnjački kompleks.

Objašnjenje za nastanak ideoloških sustava koji su se 1860/61. sukobili, autonomaškog (slavo-dalmatskog i talijanskog) i narodnjačkog (hrvatskog i srpskog) te varijanata unutar narodnjačke ideologije potražio sam u socijalnoj strukturi Dalmacije, tj. u specifičnostima pojedinih društvenih slojeva i u njihovim osobinama nastalim tokom dotadašnjeg političkog, kulturnog i socijalnog razvitka pojedinih dijelova austrijske pokrajine Dalmacije. Struktura dalmatinskog društva nije u našoj historiografiji obrađena, ali postoji dovoljno podataka na temelju kojih se može stvoriti predodžba o njenoj genezi i razvitku u 19. stoljeću. Dalmatinsko društvo je u prvoj polovici 19. st. – naslijedivši strukturu iz razdoblja mletačke vladavine – bilo duboko podijeljeno i polarizirano. S jedne strane stajala je golema seljačka masa, a s druge tanki najviši sloj okupljen u gradićima, sastavljen od posjednika i drugih pripadnika viših gradskih zanimanja – višeg svećenstva, činovnika, oficira, liječnika, odvjetnika. Oni su tvorili sloj koji uvjetno možemo nazvati oligarhijskim. Na početku austrijske uprave Dalmacijom ostali gradski i građanski (buržoaski) slojevi bili su veoma nerazvijeni. Tako je 1822. god. poglavar splitskog okružja konstatirao da u dalmatinskim gradovima »ne postoje građani u onom smislu u kojem postoje u drugim pokrajinama Austrije«. Nalazio je da, uz pripadnike nekadašnjeg plemstva, među ostalim stanovnicima gradova

još postoji »stara podjela na trgovce, zanatlije, mornare, ribare i nadničare«.¹³ Razvitak Dalmacije tokom prve polovice 19. st. bio je veoma polagan, ali je do kraja 50-ih godina, tj. do početka preporoda, došlo do jačanja građanskog sloja u gradu i na selu. Građanski sloj u cjelini, uključujući i oligarhijski, bio je i tada veoma tanak. Statistički podaci pokazuju da je 1857. god. u Dalmaciji bilo 12 886 osoba s građanskim zanimanjem, i to: 1 212 svećenika, 2 108 činovnika, 122 vojnika, 448 književnika i umjetnika, 69 odvjetnika i bilježnika, 5 307 vlasnika kuća i rentijera, 2 435 tvorničara i obrtnika, te 901 trgovac. Ti podaci ipak ne obuhvaćaju sve one koji su po načinu privređivanja objektivno spadali u građanski sloj. Njih ima i među onima koji su navedeni u rubrici vlasnika zemljišta a koji su davali zemlju na obradu u kolonatski i sličan odnos i stjecali prihode iz komercijalnog agrara. No, nije ih moguće razlikovati u masi od 46 634 osobe. Također nije moguće odrediti koliko osoba objektivno pripada građanskom sloju od onih 13 484 navedenih u rubrici pomoraca i ribara.¹⁴ Osim toga, ti statistički podaci govore o strukturi stanovništva samo prema zanimanju i iz njih nije moguće zaključiti kakvi slojevi postoje unutar same građanske klase. Do njega možemo doći tek posrednim putem. Naime, polagani gospodarski napredak Dalmacije, koji je doduše s velikim zaostatkom slijedio gospodarski napredak Habsburške Monarhije, doveo je ne samo do brojčanog jačanja građanstva, već i do gospodarskog jačanja jednog dijela onog sloja koji nije pripadao oligarhiji. To se napose odnosi na 50-e godine, tj. razdoblje neposredno pred početak preporoda, kada je zbog bolesti loze u Italiji došlo do konjunktura u potražnji dalmatinskog vina. Tada je – prema ocjeni samih suvremenika – nastupilo »zlatno doba« za posjednike vinograda. Od konjunktura su imali koristi svi koji su sudjelovali u proizvodnji i prometu vina, od težaka do posjednika i trgovaca. U tom je razdoblju također porastao izvoz ulja i slane ribe.¹⁵ Gospodarski razvitak bio je ipak preskroman a da bi Dalmacija do kraja 50-ih godina doživjela temeljite izmjene u socijalnoj strukturi. Njeno društvo je na početku preporoda bilo također duboko podijeljeno, ali je struktura građanstva tada ipak bila drugačija od one kakva je bila neposredno nakon dolaska pokrajine pod austrijsku vlast. Uz oligarhijski sloj sada postoji novi građanski sloj, doduše malen, ali se njegova prisutnost osjeća u gospodarskom, kulturnom i političkom životu pokrajine, uz određene specifičnosti u pojedinim njenim dijelovima. U toku preporoda razlike u interesima tih dvaju slojeva manifestirat će se u obliku su-

¹³ H. M o r o v i ć, Izvještaj poglavara A. Rehe o prilikama u splitskom-okrugu u godini 1822, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, sv. 8, Split 1974, 240.

¹⁴ Podatke v. kod: Popolazione e bestiame della Dalmazia secondo la numerazione del 31. ottobre 1857, Beč 1859; Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857, Beč 1859; L. S e r r a - g l i, Statistica generale della Dalmazia, Zadar 1862. Usp. također: I. K a r a m a n, Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća, u zborniku *Dalmacija 1870*, Zadar 1972, 11–36.

¹⁵ K. V o j n o v i ć, Cenni sul rendiconto della Camera di commercio e industria del Circolo di Spalato pre il triennio dal 1854 al 1856, *Annuario dalmatico* (dalje: AD) I, Split 1859, 10, 11; i s t i, Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857–1860, Split 1864, 99, 100.

koba njihovih ideologija, a pokazat će se i specifičnosti pojedinih dijelova novog sloja. Uzevši u cjelini, građanska klasa je u Dalmaciji bila ipak slabo izdiferencirana. Zbog toga je teško uočiti razlike u interesima pojedinih njenih slojeva, a rekonstrukcija njihovih ideoloških sustava, pogotovu varijantata koje postoje unutar hrvatske nacionalne integracione ideologije, zahtijeva da se provede prethodna vrlo pomna analiza izvorne građe.

Rasprava je rađena prvenstveno na temelju tiskanih materijala iz razdoblja 1859–61. god. Njome je obuhvaćeno 56 autora narodnjaka (od kojih 29, tj. više od polovice možemo identificirati) sa 17 brošura, 102 dopisa ili članka u novinama i zbornicima, te nešto izvorne građe druge vrste. Dakako, to nisu svi autori koji su se u tom razdoblju javili ni svi prilozi koji su tada nastali. Od početka političkih kretanja 1860. god. nastalo je mnoštvo priloga koji mogu poslužiti kao izvor o počecima preporodnog pokreta u Dalmaciji i o političkim zbivanjima na različitim razinama. U raspravi sam uzeo u obzir samo one među njima koji daju bilo kakve podatke o nacionalnoj ideologiji i političkim koncepcijama narodnjaka. Po strani su ostali svi prilozi različite vrste koji sadržavaju samo izvještaje o dnevnoj politici, opise političkih sukoba, pritiska vlasti i sl. Glavnina priloga relevantnih za temu ove rasprave nastala je zadnjih mjeseci 1860. i prvih 1861. godine. Tada su se sukobila dva načelna stanovišta i uobličile dvije suprotne ideologije. Nakon izbora za dalmatinski sabor u ožujku i zasjedanja sabora u travnju 1861. načelne rasprave su polako do ljeta prestale i ustupile mjesto razmatranjima o potrebi da se narodnjačke snage organiziraju i o programu rada u konkretnim prilikama nakon što je pokušaj sjedinjenja doživio neuspjeh, a autonomaši zadržali vlast u Dalmaciji. Zbog toga sam i u ovoj raspravi uzeo u obzir materijale nastale uglavnom do sredine 1861. godine. Glavninu materijala čine brosure te prilozi u dalmatinskom i zagrebačkom novinstvu. Bit će potrebno posebno pozabaviti se priložima iz Dalmacije tiskanim u tršćanskim, te novosadskim i beogradskim novinama.

I

Potkraj Bachova apsolutizma počela su se u Dalmaciji pojavljivati glas-nija razmišljanja o njenoj gospodarskoj i nacionalnoj budućnosti. Bio je to rezultat relativnog napretka gospodarski i brojem inteligencije ojačalog građanstva koje se počinjalo uključivati u moderne evropske socijalne procese. Stvaranje novih društava u Evropi na ruševinama feudalizma manifestiralo se u integracionim nacionalnim procesima koji su počeli zahvaćati i Dalmaciju. Dalmatinsko građanstvo osjetilo je potrebu da izrazi svoja htijenja i fiksira stanje svoje svijesti, što se odrazilo u uzastopnim nastojanjima oko pokretanja časopisa širokog književno-gospodarskog spektra. Tako je god. 1859. pjesnik Luigi Fichert pokrenuo tjednik *Rivista dalmata*. Nakon njegova obustavljanja odmah je započela akcija za pokretanje novog lista. God. 1860. počeo je izlaziti novi tjednik, *La voce dalmatica*, koji su njegovi urednici Cosimo Begna di Possidaria i Giuseppe Ferrari Cupilli najavili kao »giornale economico-letterario«.¹⁰ God 1859. splitski knjižar i izdavač Vid Morpurgo izdao je

¹⁰ C. Begna di Possidaria – G. Ferrari Cupilli, Programma pel nuovo giornale economico-letterario *La voce dalmatica*, Zadar 15. IV 1860.

prvi svezak godišnjaka »Annuario dalmatico«. Preuzevši na početku 1860. mjesto urednika službenog lista *Glasnik dalmatinski*, Jovan Sundečić je jednu njegovu stranicu, pod naslovom »Vila«, namijenio književnim prilogima i informacijama. Doduše, ta nova kvaliteta nije se pokazala tako čvrstom, te je *Rivista dalmata* morala obustaviti izlaženje. Murgio se žalio na slab odaziv suradnika (zbog čega je njegov »Annuario« ostao tanka knjižica malena formata), a »Vila« je uz književne informacije donosila uglavnom proizvode Sundečićeve versifikatorske vještine i narodne pjesme.

Novi časopisi ipak su odražavali razmišljanja dalmatinskog građanstva i njegove inteligencije koja su bila potaknuta željom za brzim ekonomskim i socijalnim razvitkom i definiranjem nacionalne pripadnosti Dalmacije u zboru mladih evropskih nacija. »La conoscenza di sé stessi« – poznavanje samog sebe – nametalo im se pritom kao preduvjet i sredstvo za ostvarenje tih potreba. Tako su u travnju 1860. urednici časopisa *La voce dalmatica* obrazložili pokretanje lista.¹⁷ »Nosce te ipsum« bio je motto koji je Stjepan Ivičević 1859. stavio na čelo serije svojih članaka o gospodarskim problemima Dalmacije u časopisu *Rivista dalmata*,¹⁸ a Kosto Vojnović je iste godine u zborniku »Annuario dalmatico« – objavljujući podatke iz izvještaja splitske trgovačko-obrtničke komore – temeljit studij vlastitih prilika (profondo studio di se medesimi) proglašavao uvjetom za gospodarski i kulturni razvitak svakog naroda.¹⁹

Urednici *La voce dalmatica* su, pozivajući na suradnju u listu, iznijeli svoju ideološku predodžbu o sadašnjosti i budućnosti Dalmacije. Njihov cilj bio je da Dalmacija postane gospodarski i kulturno homogena cjelina. Nasuprot tom idealu isticali su dalmatinsku sadašnjicu koju karakteriziraju unutrašnja prometna nepovezanost, slabe prometne veze (osim pomorskih) između pojedinih dijelova pokrajine, nepostojanje unutrašnje razmjene proizvoda itd. Tome su – prema mišljenju urednikâ – pridonijeli različito porijeklo stanovništva Dalmacije koje je zbog toga raznorodno te pripada dvjema vjorama, ima različite običaje i upotrebljava dva jezika. Konačno, istakli su, u Dalmaciji ne postoji svijest i briga o zajedničkim interesima niti postoji središte oko kojeg bi se ona ujedinila. Vidjeli su dva osnovna uzroka takva stanja. Jedan u nedovoljnoj gospodarskoj aktivnosti, a drugi u nedovoljnom njegovanju talijanske kulturne tradicije. »Nismo dovoljno slušali plemenite glasove – pisali su – koji su nas toliko puta poticali da smiono i postojano prosljedimo putem one prosvjete koja nam je došla sa zapada u davna vremena i koju su naši preci unapređivali s mnogo revnosti i ljubavi.«²⁰

Političke prilike za vrijeme Bachova apsolutizma bile su takve da istomišljenici urednikâ *La voce dalmatica* nisu mogli pisati zasebne članke o tim problemima, ali su ih ti problemi toliko zaokupljali da ih nisu mogli sasvim prešutjeti. Zbog toga ćemo njihova mišljenja naći i na neočekivanim mjestima. Tako je Coriolano de Cerineo Lucio našao priliku da svoje shvaćanje o

¹⁷ Isto.

¹⁸ S. Ivičević, *Macarsca 10. maggio 1859, Rivista dalmata* (dalje: *RD*) I, 1859, 6, 21. VI (rubrika: *Corrispondenze*).

¹⁹ Vojnović, *Cenni ... 1854 – 56*, n. dj., 30.

²⁰ *Begna di Possidaria – Ferrari Cupilli, Programma*, n. dj.

nacionalnoj budućnosti Dalmacije iznese u članku o stanovnicima Dalmatinske zagore objelodanjenom u »Annuario dalmatico« za 1859. godinu, gdje je rekao: »nismo i ne smijemo biti ni Talijani ni Slaveni, već jesmo i moramo biti Dalmatinci« (noi tutti non siamo ne dobbiamo essere Italiani, o Slavi; ma siamo e dobbiamo essere Dalmati). Tu je i ona klasična misao o Dalmaciji kao posredniku između slavenske i talijanske kulture koji će pridonijeti istodobnom kretanju Slavena i Talijana na putu kulturnog napretka. Međutim, to nacionalno dalmatinstvo trebalo je zadržati osobine talijanske, a ne slavenske kulture. Cerineo Lucio je očito dalmatinske gradove smatrao već neopozivo pridobivenim za talijansku kulturu i problem je vidio jedino u dalmatinskim »Vlasima« koje još nije dodirnula nikakva kultura. Primjer istaknutih dalmatinskih Slavena poslužio mu je kao dokaz da »Morlacchi« neće biti sposobni sami unaprijediti svoj položaj. Tvrdio je da su svi u kulturi i znanosti istaknuti dalmatinski Slaveni svoju veličinu crpli iz izvora latinske kulture. Iz toga je zaključio da samo latinska kultura može okrijepiti duh klonulog slavenskog, »vlaškog« naroda u Dalmaciji. Pravo Slavena u Dalmaciji na primat zbog njihove brojčane premoći poricao je »uzvišenom političkom dogmom« prema kojoj samo snaga razuma, a ne broja, može uzdići narode do visine njihova istinskog zvanja.²¹ Taj je stav karakterističan za najviše društvene slojeve koji imaju povlašteni položaj i žele ga održati u društvu duboko podijeljenom na više i niže slojeve.

Anonimni pisac članka u *Rivista dalmata* 1859. god. o problemu zemljoradnje u Dalmaciji također je našao priliku da ustvrdi kako će prije ili kasnije stara latinska kultura doživjeti na dalmatinskom tlu svoj preporod. Dalmatinski narod (popolo dalmato) mogao je, prema autoru, steći dostojno mjesto među ostalim narodima tek ako se slavenska darovitost obražuje na sintetskom latinskom i analitičkom germanskom duhu, ako slavenska upornost stekne osobine talijanske mudrosti i ako se obje te osobine u svom djelovanju povežu s kulturom talijanskog duha koji ih pokreće i dalmatinskog tla na kojem žive.²²

Vrijeme apsolutne društvene prevlasti oligarhijskog sloja sastavljenog od veleposjednika čija je socijalna geneza vezana uz razdoblje mletačke vladavine, od visoke birokracije i uz njih vezane gradske inteligencije prolazilo je, premda je taj proces u nerazvijenoj Dalmaciji bio veoma spor.²³ U prethodnoj etapi je talijanski i talijanizirani oligarhijski sloj svojom društvenom i kulturnom snagom nametnuo gradskim sredinama talijansko jezično obilježje i stvorio ideologiju koja je kroz afirmaciju talijanske kulture izražavala njegovu težnju za konzerviranjem društvenih odnosa i zadržavanjem promjena pod svojom kontrolom. Usponom ostalih građanskih slojeva, napose u zadnje vrijeme zbog konjunktura vinske trgovine, ojačala je u Dalmaciji težnja za liberalizacijom društvenih odnosa, a ona se na ideološkoj razini predstavila pozivajući se na pravo »slavenske« većine da afirmira svoj jezik i

²¹ C. de Cerineo Lucio, Sui Morlacchi, AD I, 175, 176.

²² La Dalmazia in relazione all' agricoltura III, RD I, 1859, 5, 14. V.

²³ O socijalnom sastavu talijanskog i talijaniziranog sloja u Dalmaciji u 19. st. vidi D. Foretić, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, u zborniku: *Dalmacija 1870*, 73, 74, 83, 84.

svoju kulturu. Kao što je Cerineo Lucio 1859. primijetio, mnogi su već u Dalmaciji smatrali da u pokrajini mora biti uspostavljen »il primato slavo sull' italiano«. ²⁴ Tako se unutar gradskog i građanskog elementa, unutar kojeg je dotad apsolutni primat imala talijanizirana oligarhija, pojavio idejni rascjep. Ne može se reći da on nije i ranije postojao, ali je sada bio dublji i izrazitiji. Prošlo je vrijeme kad se građanska inteligencija duhom gotovo automatski talijanizirala. Mlada građanska inteligencija – kao i ranije generacije – bila je doduše sposobna da se u govoru i pisanju služi samo talijanskim jezikom, ali se jedan njen dio nije saživio s talijaniziranim duhom viših slojeva. O tome svjedoče napori, premda nedovoljno sustavni, nekih među njima da nauče narodni jezik. ²⁵ Zajedno s idejom o liberalizaciji društvenih odnosa i kulturnoj afirmaciji slavenske većine oni su prihvaćali i drugi smjer u nacionalnoj integraciji Dalmacije. Taj više nije išao prema obalama Italije niti se zatvarao u uske granice Dalmacije, već se okretao prema predjelima u kojima je živio element, etnički identičan sa stanovništvom Dalmacije i gdje je u više centara društveni razvitak vodio formiranju liberalnog građanstva.

Od budućih preporoditelja u talijanskim glasilima javljali su se samo oni čija shvaćanja još nisu prelazila granicu iza koje se više ne bi mogla uklopiti u ideologiju izraženu najopćenitije riječima Cerinea Lucia »siamo e dobbiamo essere Dalmati«. Ti budućni narodnjaci – stari narodnjak Stjepan Ivićević i mladi Kosto Vojnović – nisu zagovarali potčinjenost slavenskog elementa, ali nisu ni tražili da slavenski element u Dalmaciji dobije supremaciju. Dalmaciju su još gledali kao zasebnu cjelinu, s posebnom kulturnom fizionomijom, ali ipak uklopljenu u šire južnoslavensko područje, premda s posebnom ulogom među narodima svoga zaleda. ²⁶

Ostali od budućih narodnjaka nisu svoje koncepcije iznosili javno, ali su tokom Bachova apsolutizma na različite načine praktično djelovali u skladu sa svojim shvaćanjima. Pisali su priručnike o narodnom jeziku poput Ivana Danila ²⁷ ili o staroslavenskom jeziku poput Ivana Brčića, ²⁸ sakupljali narodne riječi poput Mihovila Pavlinovića ²⁹ i narodne pjesme poput Petra Kačića Peke i Stjepana Buzolića, ³⁰ istraživali spomenike nacionalne povijesti i na-

²⁴ Cerineo Lucio, *Sui Morlacchi*, n. dj., 176.

²⁵ V. Nodilova pisma koja je 1854. kao slušač bogoslovije u Zadru pisao M. Pavlinoviću, kod: A. Palavršić – B. Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, 14–19. – L. Monti je jedini od 1857. počeo narodni jezik učiti sustavno (Grgić, *Lovro Monti*, *ZR*, n. dj., 321).

²⁶ O tome v. u II dijelu ove rasprave u odjeljcima o K. Vojnoviću i S. Ivićeviću.

²⁷ I. Danilo, *Grammatica illirica*, Zadar 1854.

²⁸ I. Berčić, *Chrestomathia linguae veteroslovenice caractere glagolitico*, Prag 1859.

²⁹ M. Pavlinović – Đ. Daničiću, Podgora 1868, kod: B. Zelić – Bučan, *Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića*, *Izdanje Historijskog arhiva Split VII*, 1969, 398: »Ove priloge hrvatskome Rječniku sabirao sam petnaest godina«, tj. od 1853.

³⁰ V. npr. narodne pjesme objelodanjene u *Glasniku dalmatinskom* (dalje: *GD*) 1860. koje su sakupili P. Kačić Peko (br. 28, 34, 36, 45) i S. Buzolić (br. 27, 31, 39).

rodne običaje poput Šimuna Milinovića³¹ i Petra Kačića Peke,³² ili obnavljali upotrebu staroslavenskog jezika u liturgiji poput mnogih mladih svećenika na čelu s Pavlinovićem³³ itd.

Vrijeme mirovanja u političkom životu Habsburške Monarhije bližilo se kraju. Poraz austrijske vojske u ratu protiv Francuske i Piemonta, gubitak Lombardije i unutrašnja financijska kriza pokazali su da je doživio neuspjeh režim nazvan po ministru Bachu koji se temeljio na apsolutističkom načinu vladanja, centralizmu i (osim u talijanskim pokrajinama i Dalmaciji) germanizaciji. Režim koji je pokušao vladati ignorirajući nacionalne probleme mnogonacionalne Monarhije doživio je poraz u vanjskoj politici čime se otvorilo razdoblje previranja u kojima će se rješavati pitanje o temeljima novog unutrašnjeg uređenja. Laxenburškim manifestom od 15. srpnja 1859. car Franjo Josip I najavio je uvođenje ustavnog načina vladanja. Proces promjena bio je početka veoma spor. Tek 5. ožujka 1860. sazvao je car na zasjedanje svoj savjetodavni organ, Carevinsko vijeće, sa zadatkom da predloži rješenje za niz unutrašnjopolitičkih problema. Proširio ga je uzvanicima iz svih krunovina. U to tzv. Pojačano carevinsko vijeće pozvao je iz Hrvatske baruna Ambroza Vraniczanya, iz Slavonije biskupa Josipa Jurja Strossmayera, a iz Dalmacije conte Francesca Borellija. Vijeće je zasjedalo od 31. svibnja 1860. Rasprave vođene u njemu pokazivale su općenitu želju za promjenama, težnju za izmjenama u svim osobinama dotadašnjeg režima. Neke promjene su se, uostalom, već počele provoditi. Ugarskoj je obećana obnova županijskog uređenja i saziv sabora. U Hrvatskoj je u lipnju bana Coroninija zamijenio podmaršal barun Josip Šokčević. Dana 12. srpnja uveden je hrvatski kao službeni jezik u urede i nastavni u škole, što je izazvalo bijeg »Bachovih husara« iz Hrvatske.

Na početku tih promjena budući narodnjaci i liberalni autonomaši nalazili su zajednički jezik u svojim simpatijama za oslobođenje Italije i u nezadovoljstvu apsolutističkim režimom. Miho Klaić je, npr., dobio od namjesnika Mamule lošu političku karakteristiku zbog toga što se kretao u društvu istaknutih zadarskih »italianissima«.³⁴ Međutim, u vrijeme koje je bilo bremenito promjenama eventualna izjava poput one Cerinea Lucia iz 1859. o održanju talijanske kulturne premoći u Dalmaciji ne bi mogla ostati bez odgovora i bez posljedica. U vezi s jednom takvom izjavom grupa budućih narodnjaka je i osjetila potrebu da svoja shvaćanja jasno formulira i javno iznese. U postojećoj situaciji šutnja je mogla imati dalekosežnih posljedica po nacionalnu budućnost Dalmacije, jer su shvaćanja kojima su se suprotstavljali imala jaku materijalnu podlogu u Dalmaciji i podršku izvan Dalmacije. Pobjeda tih shvaćanja značila bi ujedno da su pobjedu iznijele one snage koje su i dotad u pokrajini održavale svoju socijalnu i kulturnu hegemoniju.

³¹ Š. Milinović, Kratko opisanje Lovreća u Dalmaciji s narodnim običaji, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* (dalje: *Arkiv*) V, 1859, 206–217.

³² P. Kadčić Peke, Odgovori na njevoja pitanja Društva za jugoslavensku povjestnicu i starine, *Arkiv* V, 1859, 321–340.

³³ M. Pavlinović – V. Perišiću (1855), kod: D. Manger, Prilozi za političku istoriju Dalmacije, *Novo doba* 1933, 175, 29. VIII.

³⁴ T. Macan, Život i rad Miha Klaića, doktorska disertacija, Zagreb 1971. (rukopis), 49.

Povod za javni nastup budućih narodnjaka dala je rasprava u Pojačanom carevinskom vijeću o uvođenju zemljišnih knjiga kao temelja za tabularni sustav oporezivanja. Razmatrajući da li prilikama u Dalmaciji odgovara uvođenje zemljišnica, anonimni je autor (Antonio Smirich), potpisan s tri zvjezdice, u *La voce dalmatica* od 7. srpnja 1860. opet usput dodirnuo pitanje o odnosu talijanskog i slavenskog elementa u pokrajini. Na temelju postojeće situacije, u kojoj je talijanski bio službeni jezik u uredima i sudovima, nastavni jezik u školama, jezik službenih dokumenata i novina, te jezik kulture i privatnog saobraćaja, on je smatrao da i jezik zemljišnica mora biti talijanski. Drugim riječima, bio je za produženje i učvršćenje stanja u kojem su Dalmatinci bili »Slaveni po narodnosti, a Talijani po izobraženosti« (Slavi di nazione, di civiltà Italiani).³⁵ U tom stavu opet je sadržano apsolutiziranje onog stanja kakvo je bilo u gradovima, poimanje da takvo stanje mora biti mjerodavno za čitavu pokrajinu bez obzira na to što građanstvo čini u njoj neznatnu manjinu. Radilo se zapravo o želji za konzerviranjem postojećih društvenih odnosa, tj. za osiguranjem da će najviši slojevi zadržati u svojim rukama ravnanje daljnjim razvitkom tih odnosa. Jezična barijera između viših i nižih slojeva trebala je pomoći pri održanju premoći prvih. Talijanski jezik trebao je ostati gust filter koji će regulirati kretanje po društvenoj ljestvici. Svladavanje tog jezika, koje se moglo postići samo prolaskom kroz talijansku srednju školu, trebalo je osigurati da priljev elementa iz nižih slojeva u građanska zvanja bude postepen i da se taj element uz to socijalno i kulturno asimilira u gradsku sredinu.

Člankom »trozvjezdana«, kako će ga kasnije nazivati protivnici u diskusiji, pomaknut je prvi kamen iza kojeg će se pokrenuti lavina zbivanja u do tada mirnoj Dalmaciji. Pitanje na kojem jeziku će biti vodene zemljišnice pretvorilo se u načelno pitanje o tome koji će jezik u Dalmaciji biti službeni – hoće li se ovjekovječiti položaj talijanskog jezika ili će on s vremenom biti zamijenjen jezikom većine naroda u pokrajini, a time i u pitanje hoće li se održati socijalna i kulturna premoć talijaniziranog najvišeg sloja ili će pobijediti želja za njegovim rastakanjem i uklanjanjem barijere prema slavenskom zaleđu Dalmacije. Članak »Libri fondiarii« otvorio je prvu fazu u sukobu unutar dalmatinskoga građanstva. U njoj su se sukobila dva načelna stava o nacionalnoj pripadnosti Dalmacije, dva procesa nacionalne integracije.

Na pisanje »trozvjezdana« prvi je reagirao Ivan Danilo, svećenik, profesor na zadarskoj gimnaziji. On je napisao odgovor i dostavio ga listu *La voce dalmatica*, ali je uredništvo od njega zahtijevalo da ublaži ton. Pošto je Danilo dvaput odbio da to učini, uredništvo je odbilo da članak tiska u svom listu.³⁶ Međutim, problem nije bio u tonu, već u sadržaju Danilova članka. Danilo nije priznavao ono što dotad na stranicama *La voce dalmatica* nitko nije osporavao. Nije priznavao pravo na primat talijanski obrazovane manjine, dapače nije priznavao ni pravo na jednakopravnost talijanske i slavenske kulture u Dalmaciji. Nije priznavao čak ni to da postoji prevlast talijanske kulture u pokrajini. Shvativši pojam kulture mnogo šire, nije mogao prihvatiti misao da šaćica građana daje obilježje pokrajini čije stanovništvo u golemoj

³⁵ (A. Smirich), Libri fondiarii, *La voce dalmatica* (dalje: VD) I, 1860, 6, 7. VII.

³⁶ *La Ridazione*, Ulteriore ed ultima dichiarazione, VD I, 1860, 8, 21. VII.

većini nije razumljelo ni riječi talijanski, dok mnogi od onih koji pripadaju građanskom i obrazovanom sloju (trgovci, svećenici, učitelji, općinski činovnici, sudski i redarstveni činovnici) znaju slavenski. Čekajući ishod svojih pregovora s uredništvom *La voce dalmatica* Danilo je objelodanio članak u »Vili«, književnom prilogu *Glasnika dalmatinskog*.³⁷ Budući da je *La voce dalmatica* bila jedina revija na talijanskom jeziku u Dalmaciji, a pisac je želio da sa svojim stavom upozna upravo talijanski obrazovani sloj, odbijeni članak objelodanio je u službenom listu *Osservatore dalmato*. Tu je tiskao i repliku na odgovor uredništva *La voce dalmatica*.³⁸

Nakon Danila, na pisanje »trozvjezdana« u vezi s jezikom zemljišnica i drugim problemima koji su bili pokrenuti, reagirali su na stranicama Sundečićeva *Glasnika dalmatinskog* Medo Pucić³⁹ i Mihovil Pavlinović, a zatim zasebnom brošuram na hrvatskom jeziku i ravnatelj franjevačke javne gimnazije u Sinju Ante Konstantin Matas. U isto vrijeme, u rujnu 1860, Lovro Monti je napisao ili preradio ranije nastale članke koji će izići iz tiska na početku 1861. u zborniku »Annuario dalmatico«. Nijednom od ovih autora nisu bile dostupne stranice *La voce dalmatica*. Oni su raspravljali o jezičnom pitanju, te o socijalnoj i nacionalnoj problematici koja se na nj nadovezivala. Jedino je Pavlinović pokrenuo i političko pitanje založivši se u članku tiskanom u *Glasniku dalmatinskog* 24. kolovoza 1860. za sjedinjenje Dalmacije s Banskim Hrvatskom.⁴⁰

Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Banskim Hrvatskom pokrenuto je tek mjesec dana nakon što ga je Pavlinović dodirnuo u svom članku i ono je izazvalo daljnju polarizaciju unutar dalmatinskog građanstva. Poticaj je i taj put došao u vezi s raspravama u Pojačanom carevinskom vijeću. Govori kojima je pokrenuto pitanje sjedinjenja izrečeni su u okviru rasprave o prijedlogu većine članova Vijeća da se Habsburška Monarhija preuredi na federalističkom temelju. Govornici uzvanici iz Hrvatske i Slavonije, A. Vraniczany i J. J. Strossmayer, izjasnili su se u prilog projekta, dok je uzvanik iz Dalmacije F. Borelli prema njemu izrazio rezerve. Vijeće ga je na završnoj sjednici 27. rujna 1860. prihvatilo i podnijelo caru koji je zatim na njemu temeljio svoju diplomu od 20. listopada 1860, ustavni dokument o uređenju Monarhije kao federacije historijski nastalih političkih teritorija. U okviru završne rasprave u Pojačanom carevinskom vijeću A. Vraniczany je 25. rujna izrazio želju da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom i Slavonijom, s kojima je nekoć činila državnu cjelinu. Sutradan, 26. rujna, na taj je zahtjev odgovorio F. Borelli. On nije poricao da je većina stanovništva Dalmacije slavenskog porijekla, ali je istaknuo upotrebu talijanskog jezika upravo kod obrazovanog sloja. Porekao je postojanje bilo kakvog historijskog prava na temelju kojeg bi Dalmacija bila ikada uključena u hrvatsku državu, odnosno na temelju kojeg bi sada državnopravno činila cjelinu s Hrvatskom i Slavonijom. Zaključio je tvrdnjom da je prerano razgovarati o mogućnosti sjedinjenja. Naprotiv, pogleda Dalmacije uputio je prema Bosni. Strossmayer je odmah replicirao

³⁷ I. D a n i l o v, Gospodinu * * * u Zadru na 8. srpnja 1860, *GD* 1860, 57, 17. VII.

³⁸ *Osservatore dalmato* 1860, 112, 114.

³⁹ M. P u c i ć, O talijanstvu u Dalmaciji, *GD* 1860, 61, 31. VII; 72, 7. IX.

⁴⁰ V. u II dijelu ove rasprave odjeljke o L. Montiju, A. K. Matasu i M. Pavlinoviću.

iznoseći podatke o etničkom jedinstvu triju pokrajina i o historijskom pravu na temelju kojeg Dalmacija, Hrvatska i Slavonija čine jednu državnopravnu cjelinu.

Dok su zahtjevi za sjedinjenjem Dalmacije s Banskom Hrvatskom, izrečeni u Pojačanom carevinskom vijeću, imali kao posljedicu daljnje idejno razgraničavanje u Dalmaciji i nove polemičke duele, prave političke akcije širih razmjera i politički sukobi započeli su tek nakon što je takav zahtjev postavljen od jednog službenog tijela iz sjeverne Hrvatske. To je učinila Banska konferencija koju je sazvao ban J. Šokčević sa zadatkom da kao savjetodavni organ izradi prijedloge u vezi s pripremama za saziv sabora i prijelazom na ustavni život nakon objavljivanja Listopadske diplome. Banska konferencija je 26. studenoga, prvog dana svog zasjedanja, u predstavku caru uvrstila i zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a 2. prosinca je tu predstavku u toku audijencije njena delegacija predala caru. Na vijest o odlasku te delegacije u Beč splitska je općina otpočela akcijom koja je imala za cilj da okupi predstavnike dalmatinskih općina koji bi, kao zastupnici čitave Dalmacije, u Beču iznijeli stav protivan sjedinjenju. Autonomashi su preuzeli političku inicijativu u Dalmaciji, a narodnjaci nisu bili spremni da im se odupru. Njihove snage još nisu bile međusobno povezane. Akciju autonomaša još više je potaknula vijest o carevu ručnom pismu od 5. prosinca 1860. upućenom banu Šokčeviću, kojim je car odredio da se prijedlog o rješenju dalmatinskog pitanja izradi u dogovoru između Banske konferencije i predstavnika Dalmacije. Dalmatinski namjesnik Lazar Mamula, protivnik sjedinjenja, započeo je tada stvarati delegaciju koja bi nastupila u skladu s njegovim shvaćanjima, ali je i taj rad bio obustavljen. Banska konferencija nije dočekala zastupnike iz Dalmacije. Međutim, delegacija autonomaških općina krenula je 29. siječnja 1860. u Beč i 7. veljače bila primljena od cara. Vratila se s obećanjem da će o pitanju sjedinjenja raspravljati dalmatinski sabor. Narodnjaci u Dalmaciji su organizirali akciju povelj jedino u Dubrovačkom i Kotorskom okružju, ali je i ona završila samo odlaskom dubrovačkog izaslanika Nike Velikog Pucića u Beč gdje je također bio primljen od cara. U užoj Dalmaciji mogli su narodnjaci samo organizirati prikupljanje potpisa na peticije u prilog sjedinjenja koje su poslali biskupu Strossmayeru, Hrvatskom dvorskom dikasteriju u Beču i caru Franji Josipu I. Međutim, sudbina Dalmacije bila je određena, bar do sastanka hrvatskog sabora. Austrijska vlada i vrhovi Monarhije nisu namjeravali pristati na sjedinjenje dokle god se Hrvatska ne izjasni protiv zajednice s Ugarskom. Patentom od 26. veljače 1861 (kojim je nakon federalističke faze nastupilo razdoblje centralističkog pokušaja ministra Antona Schmerlinga) i sazivom zemaljskih sabora, pa i dalmatinskog, bila je praktički okončana dilema o tome kako će biti riješeno dalmatinsko pitanje. Odnos snaga u Dalmaciji i podrška vlade autonomašima dali su jasno naslutiti kako će se opredijeliti većina u budućem dalmatinskom saboru. Dalmatinski narodnjaci su do sredine ožujka 1861. uspjeli donekle organizirati svoje snage ali su autonomaši na izborima, održanim potkraj toga mjeseca, uz pomoć vladina aparata uspjeli premoćno pobijediti. Sabor je zasjedao od 6. do 26. travnja.⁴

⁴ O tome v. G. Novak, Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860 – 61, HZ VI, 1953, 1 – 24; isti, Povijest Splita III, n. dj., 165 – 218.

U razdoblju od nastupa Borellija i Strossmayera u Pojačanom carevinskom vijeću potkraj rujna 1860. razmahala se u Dalmaciji polemika koja je kulminirala od siječnja do izbora za dalmatinski sabor u ožujku i otvorenja sabora u travnju 1861. Nakon toga je polako jenjala do ljeta 1861. Do toga se vremena uglavnom konačno pokazalo gdje tko stoji na političkoj sceni u Dalmaciji.

Autonomaška kampanja protiv sjedinjenja i protiv unutrašnjih promjena u Dalmaciji dobila je neprocjenjivu moralnu podršku uključenjem Nikole Tommasea u polemiku na njihovoj strani. Njegov spis »Ai Dalmati« tiskan je na početku siječnja 1861. u Firenzi, a zatim širen u novim izdanjima. Pretiskan je u *La voce dalmatica*,⁴² u tršćanskom listu *Diavoletto* i u *Gazzetta di Fiume*, a zatim kao zasebna brošura u Trstu i Rijeci.⁴³ Težina nastupa Nikole Tommasea bila je tolika da gotovo nema narodnjačkog spisa na talijanskom jeziku koji nije bio u određenoj mjeri ili sasvim koncipiran kao odgovor na taj ili kasnije njegove spise. Tommaseo je, kao erudit i kao čovjek općenito cijenjen u Dalmaciji, dao idejnu osnovu autonomaštvu koju nije trebalo dokazivati, već je bilo dovoljno pozivati se na autoritet njezina tvorca. Utoliko je položaj mladih narodnjaka bio teži, ali je i ugled Tommasea u njihovim očima postao manji. Oni će, doduše, zadržati pristojnu vanjsku formu i iskazivati Tommaseu poštovanje, pogotovu zbog toga što vrijeđanjem toga idola nisu htjeli odbiti od sebe one koje su željeli pridobiti. Međutim, u njihovim osjećajima on je doživio sudbinu čovjeka svrstanog uz suprotnu stranu, čiji je grijeh to veći što su ga nekoć smatrali svojim uzorom. Čak za »skladnog« Dubrovčanina Miha Klaića on je – posprdnim izrazom upotrijebljenim u jednom privatnom pismu – od tada bio samo »stari senilac« (vecchio rimbambito).⁴⁴

Tommaseo je istupio protiv sjedinjenja prije svega zbog toga što je želio da se očuva zasebni dalmatinski, po njemu nacionalni identitet. On je doduše izražavao uvjerenje da Hrvati pri doseljenju nisu uništili čitavo staro romansko stanovništvo⁴⁵ i napominjao da u Dalmaciji ima obitelji neposredno talijanskog porijekla,⁴⁶ ali je ipak glavnim etničkim elementom u Dalmaciji smatrao onaj slavenski izvan gradova. Taj je po njemu bio Hrvatima srodan, ali ne i s njima identičan. Razlike je nalazio u tjelesnoj strukturi, crtama i izrazu lica, običajima, načinu odijevanja i jeziku, da bi autoritativno zaključio: »stanovnici Dalmacije nisu Hrvati« (gli abitanti di Dalmazia Croati non sono). Veću sličnost, iako ni tu ne identičnost, nalazio je između dalmatinskih Slavena i Srba, napose kad se radilo o narodnom stvaralaštvu. Dapače je smatrao da su po tjelesnim osobinama »dalmatinsko i srpsko pleme« srodniji Poljacima negoli Hrvatima.⁴⁷

⁴² N. Tommaseo, *Ai Dalmati*, VD II, 1861, 4, 26. I.

⁴³ *Publicazioni d' occasione*, VD II, 1861, 5, 2. II.

⁴⁴ M. Klaić – N. Puciću, 1862, kod: T. M a c a n, *Talijanska pisma Miha Klaića*, *Arhivski vjesnik* XIII, 1970, 192.

⁴⁵ N. Tommaseo, *Ai Dalmati*, Trst 1861, 5.

⁴⁶ N. dj., 22

⁴⁷ N. dj., 9 – 11.

Još važnija je u Tommaseovoj argumentaciji bila slika koju je imao o onoj liniji historijskog razvitka koja je Dalmaciju povezivala s talijanskim zemljama i talijanskim narodom. Druge linije on nije ni vidio. Nalazio je kontinuitet od ilirske, rimske i bizantske do mletačke i austrijske Dalmacije i tvrdio da Dalmacija nikada nije bila dio Hrvatske.⁴⁶ Naprotiv, nalazio je da je između »Dalmatinaca« i Talijana stvorena neraskidiva duhovna veza koja je nastala zajedničkom borbom za očuvanje kršćanske civilizacije i proširenošću u Dalmaciji latinskog i talijanskog jezika, tih – kako je govorio – ključeva za riznicu evropske kulture. »Volim Italiju«, »volim Talijane« (»io amo l' Italia«, »amo gli Italiani«) riječi su koje svjedoče o emotivnoj povezanosti Tommasea i njegovih istomišljenika s obalama preko Jadrana.⁴⁷ Isto tako emotivno bili su vezani uza svoj svijet koji u Dalmaciji nisu dijelili ni s kim drugim, a taj duhovni ambijent imao je vrlo konkretnu materijalnu i socijalnu podlogu. Sad su se, međutim, javile snage koje se nisu htjele inkorporirati u taj svijet, već su htjele u nj unijeti nove elemente koji bi ga prije ili kasnije rastrojili. Braneci taj svijet i talijanski jezik kao njegovo vanjsko obilježje Tommaseo se nije mogao pozivati na prirodno pravo naroda, već na stoljetnu, historijsku tradiciju koja je talijanski jezik učinila jezikom stanovnika u gradovima, jezikom škola, ureda i službenih spisa.⁴⁸ Zahtjev da se poštuju prava stanovnika koji su Talijani ili talijanski govore bio je u stvari, u krajnjoj konsekvenciji, zahtjev da se očuva povlašteni položaj jednog društvenog sloja u Dalmaciji. Tommaseo je u tom pogledu bio sasvim jasan. On je bio uvjeren da su upravo ti »stanovnici talijanskog plemena ili jezika« (abitanti che hanno italiana la stirpe o la lingua) najpozvaniji da upravljaju Dalmacijom, jer su obrazovani, iskusni, bogati i ugledni, jer su neke struke isključivo u njihovim rukama i jer samo oni mogu unaprijediti trgovinu i pomorstvo od kojih je očekivao da će Dalmaciji donijeti napredak. Svoj stav izvanredno je izrazio interpretirajući svoju glasovitu izreku iz »Iskrica«. Ako je želio – objašnjavao je – da se šesiri poklone kapama, nije pod tim mislio da kape moraju baciti šesire na zemlju ili u vodu.⁴⁹ Želju da se talijanski odmah izbaci iz javnog života smatrao je »snom luđaka« (sogno di matti), ali je bio svjestan da će doći vrijeme kada će »slavenski jezik« postati službenim u Dalmaciji. Samo je želio da to bude što kasnije i vjerovao da do tada moraju proći bar dvije generacije.⁵⁰

U cjelini, Tommaseo je na temelju zasebnih etničkih osobina, napose historijskog razvitka i dalmatinske tadašnjosti, smatrao stanovništvo Dalmacije zasebnom nacionalnom cjelinom. U skladu sa shvaćanjima svoga vremena koje je opravdanje za opstanak nacije vidjelo u nenoj individualnoj misiji koju joj je u historiji čovječanstva namijenila »Providnost«, Tommaseo je tražio misiju te dalmatinske nacije i nalazio je u posredovanju između različitih naroda i kultura. Sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom značilo bi za nj napuštanje te misije i ujedno gubitak vlastite individualnosti.⁵¹ S

⁴⁶ N. dj., 5.

⁴⁷ N. dj., 17.

⁴⁸ N. dj., 19.

⁴⁹ N. dj., 21, 22.

⁵⁰ N. dj., 24.

⁵¹ N. dj., 23.

druge strane, bio je svjestan da sjedinjenje s Italijom ne bi Dalmaciji bilo korisno. Želio je da se u postojećim prilikama »Dalmatinci« ograde svojom autonomijom, da se »povuku u se« (si raccolgano i Dalmati in se) pripremajući se za svoju ulogu u budućnosti, koju će postići kada se Dalmacija poveže s Bosnom i gospodarski ojača pomorstvom i trgovinom.⁵⁴

Tommaseo je u svojim spisima uobličio ideologiju koja je opravdavala postojeći raspored društvenih snaga u Dalmaciji postavljen na konzervativnim socijalnim i idejnim temeljima.

U razdoblju od Borellijeva i Strossmayerova nastupa u Pojačanom carevinskom vijeću nastao je niz spisa autonomaški orijentiranih autora koji su objavljivani u *La voce dalmatica* ili u zasebnim brošurama. Od sviju njih najžešću reakciju izazvala je brošura Vincenza Duplancich a »Civiltà italiana e slava in Dalmazia«. Iz svake rečenice toga spisa izbijala je prepotencija vladajućeg talijanskog i potalijančenog sloja. Duplancich je otišao dalje od Tommasea. U njegovoj brošuri formuliran je reakcionarni talijanaški program koji je jedva priznavao i realne činjenice ako mu nisu išle u prilog i pledirao za učvršćenje apsolutne socijalne i kulturne dominacije najvišeg društvenog sloja. I Duplancich je, dakako, morao priznati da Slaveni čine većinu stanovništva u Dalmaciji, ali je, poput Tommasea, tvrdio da se oni etnički razlikuju od stanovnika u susjednim slavenskim pokrajinama. Također nije priznavao prirodno pravo većine stanovništva Dalmacije da odlučuje o sudbini pokrajine. Naprotiv, »najlegitimnijim« stanovnicima Dalmacije smatrao je manjinu, »narod talijanske rase«, i njihovo pravo da drže vlast u pokrajini obrazlagao time što su se oni, tj. Romani, prije Slavena naselili u Dalmaciji i priveli Dalmaciju kulturi.⁵⁵

Dok su za Tommasea »Dalmatinci« bili pripadnici zasebne, dalmatinske nacije, Duplancich je otvoreno išao za njihovom talijanizacijom. On je Dalmaciju smatrao geografski i nacionalno dijelom šireg talijanskog područja. To uvjerenje obrazlagao je pozivajući se na političku povezanost Dalmacije s Venecijom u prošlosti i na uske veze između Dalmacije i talijanske nacije koje su tada uspostavljene. Geografski položaj Dalmacije tumačio je drugačije od narodnjaka. Oni su govorili o potrebi da se izgrade prometnice prema kopnenom zaleđu, a on je isticao postojeću situaciju – u kojoj su doista planinski lanci Dalmaciju odvajali od slavenskog zaleđa a more je povezivalo s talijanskim zemljama – i time dokazivao kako Dalmacija i geografski pripada području talijanske nacije.⁵⁶ U pripadnike talijanske nacije u Dalmaciji ubrajao je sve one koji su na različite načine dolazili u dodir s talijanskom kulturom te su prihvatili talijanski jezik, duh, običaje i naobrazbu. Praktički, to su bili svi društveni slojevi koji su bili povezani s građanskim načinom privređivanja – plemstvo, posjednici, »srednji stalež« pa i gradski puk te seljaci koji su zarađivali kao mornari.⁵⁷ Prevlast građanskog, talijanskog i talijaniziranog sloja opravdavao je teorijom po kojoj pravo na vodstvo nemaju oni koji su brojniji, već oni koji su gospodarski i »moralno« jači. Pravo na apso-

⁵⁴ N. dj., 32.

⁵⁵ V. Duplancich, *Civiltà italiana e slava in Dalmazia*, Trst 1861, 4.

⁵⁶ N. dj., 5, 6.

⁵⁷ N. dj., 18, 19.

lutnu premoć pridavao je, dapače, unutar građanskog sloja upravo pripadnicima »talijanske rase«, uskom, gospodarski i po obrazovanju najjačem sloju, onom kojem je pripadala – kako je rekao – »aristokracija po rođenju, po novcu i po umu«.⁸⁸

Duplancich je nasuprot talijanskom gradu i građanstvu stavljao slavensko selo i seljake koje je njihov gospodarski i socijalni položaj u prošlosti – a zbog toga bi trebao i u budućnosti – isključivao iz bilo kakvog utjecaja na razvitak pokrajine, dapače i na vlastiti razvitak. Kod »slavenskog plemena«, tj. na dalmatinskom selu, nalazio je samo neznanje, okrutnost, nedostatak bilo kakvih moralnih načela i vrlina, »jednom riječju barbarstvo« (la ignoranza, la efferatezza, la mancanza d'ogni principio di moralità e di virtù, in una parola, le barbarie). Stanje dalmatinskih Slavena, tj. dalmatinskog sela izjednačavao je sa stanjem primitivnih naroda u kolonijama, s »obožavacima boga Brame u Indiji« ili s »arapskim plemenima u Alžiru«. U njegovim ustima pogrдно zvuče te riječi: »gli adoratori del dio Brama« i »le tribù degli Arabi nell' Algeria« i one govore o mentalitetu pripadnika oligarhijskog sloja koji u svom osjećaju nadmoći ne može dopustiti ni pomisao da će se slavensko pleme ikada izvući iz svoje »tame neznanja«, u najmanju ruku da to neće moći učiniti sâmo, bez pomoći (tj. i kontrole) gospodara. Čitava ta ideološka konstrukcija bila je put prema konačnom zaključku da je ta »stirpe slava« (slavensko pleme) »zakonito isključena« (legittimamente esclusa) iz prava na vlast, upravljanje i vodstvo nad pokrajinom.⁸⁹ Štoviše, poput pravog ideologa koji opravdava vlast oligarhije, Duplancich je tvrdio ne samo da je prevlast vladajućeg sloja na dobrobit potčinjenih slojeva, već i da je sami ti slojevi prihvaćaju, da oni jedino od svojih gospodara očekuju dobro i čak ih vole, te dakako, i ne pomišljaju da svoj položaj promijene i preuzmu vodstvo u društvu i upravljanju javnim poslovima.⁹⁰

Po logici tog ideološkog sustava talijanska kultura socijalno dominantnog sloja morala je još i u dalekoj budućnosti (zapravo zauvijek) gospodariti pokrajinom.⁹¹ Ona nije dopuštala da talijanska kultura ikada izgubi premoć, da slavenski jezik ikada postane nastavni u gimnazijama i službeni u uredima. Dopuštala je da se puk obrazuje na narodnom jeziku u pučkim školama, ali izdvojenim iz cjelovitog školskog sustava koji obuhvaća obrazovanje od najnižeg do najvišeg stupnja. Duplancich je zagovarao osnivanje zasebnih seoskih škola (scuole rurali) sa slavenskim kao isključivim ili pretežnim jezikom. To dozirano širenje obrazovanja imalo je pomoći gospodarskom napretku sela, ali ga je – uz talijanski jezik u gimnazijama i uredima – moralo držati u getu lišenom viših oblika vlastite kulture. Talijanski jezik u osnovnim školama u gradu i gimnazijama reproducirao bi postojeće stanje i talijanizirao one koji se uključuju u neki od gradskih slojeva. Nakon toga, uza svu blagonaklonu dozvolu da se slavenski uči kao predmet u gimnazijama i

⁸⁸ N. dj., 5.

⁸⁹ N. dj., 18, 19.

⁹⁰ N. dj., 24, 25.

⁹¹ N. dj., 6.

da se razvija slavenska kultura, poziv na koegzistenciju i međusobno takmičenje dviju kultura u pokrajini zvuči kao ironija.⁶²

Najviši društveni sloj morao je u narodnjačkim nastojanjima osjetiti opasnost po svoj društveni položaj i po duh sredine koji je sam stvarao. U okvirima njegove ideologije Duplancich je zbog toga pokušaj da se ukine premoć talijanstva i da se Dalmacija sjedini s Banskom Hrvatskom prikazao kao posljednji u nizu napada koje su na talijansku kulturu u toku stoljeća izvršili surovi, nekulturni i barbarski narodi iz zaleđa.⁶³ Tommaseov način razmišljanja bio je nosiocima liberalne narodnjačke ideologije neprihvatljiv. Možemo shvatiti da je Duplancicheva agresivnost za njih bila izazovna.

U prethodnoj etapi, započetoj člankom o zemljišnicama, kad se postavljalo pitanje kakva mora biti u najširem smislu kulturna fizionomija Dalmacije, diferencijacija unutar dalmatinskog građanstva nije bila dovedena do kraja. Na tom području neki od budućih narodnjaka još su mogli naći zajednički jezik s budućim autonomašima. Zahtjevom za sjedinjenje uveden je nov element na kojem se izvršilo daljnje razgraničavanje u toku kojeg su ljudi sa shvaćanjima poput Koste Vojnovića otpali od suradnje s autonomašima. Na početku nove etape Stjepan Ivićević još će pokazivati kolebanje u svom stavu prema sjedinjenju, a Stjepan Buzolić će još prilično dugo zadržati distancu prema narodnjacima. Naprotiv, čitava plejada uglavnom mladih, u javnom životu novih ličnosti odmah će odlučno pristati uz misao o sjedinjenju.

Uredništvo *La voce dalmatica* opredijelilo se autonomaški i nije htjelo objelodanjivati članke aneksionista, te su oni ostali bez svoga glasila u pokrajini. Zbog toga su mladi narodnjaci iz redova talijanski obrazovane gradske inteligencije objavljivali svoja shvaćanja u zasebno tiskanim brošurama koje su zatim raspačavali u pokrajini. Dio narodnjaka objelodanjivao je članke i dopise u zagrebačkom *Pozoru* i zadarskom *Glasniku dalmatinskom*. U tim su listovima surađivali malobrojni pripadnici gradske inteligencije koji su znali pisati hrvatski, prije svega Dubrovčani, zatim neki od pripadnika gradskog svećenstva, te mladi svjetovni svećenici i franjevci koji su činili sloj pučke inteligencije u kompleksu Dalmatinske zagore i Makarskog primorja. *Pozor* se pojavio s prvim brojem 1. listopada 1860, upravo na vrijeme da nagovijesti novu fazu u razvoju dalmatinskog pitanja. On je u svom drugom broju (2. X) donio govor A. Vraniczanya u Pojačanom carevinskom vijeću, u šestom (6. X) govor F. Borellija i sedmom (8. X) odgovor J. J. Strossmayera. U fazi koja je zatim uslijedila, praktički od samog početka svog izlaženja, *Pozor* će postati glasilom dalmatinskih narodnjaka. To će ostati sve do pokretanja *Il Nazionale* 1. ožujka 1862. Do tog vremena gotovo da nema broja bez bar jednog članka, dopisa ili vijesti iz Dalmacije. Službeni *Glasnik dalmatinski*, premda pod uredništvom aneksionista J. Sundečića, nije mogao biti glasilom narodnjaka. Sundečić je objelodanjivao članke u kojima su autori pobijali talijanstvo Dalmacije, ali nije mogao zalaziti u pitanje sjedinjenja kao bitni politički problem. Narodnjaci su članke slali i u tršćanski *Il Crepuscolo*, a Srbi iz narod-

⁶² N. dj., 33, 34.

⁶³ N. dj., 4.

njačkih redova u novosadski *Srbski dnevnik* i beogradski *Vidovdan*. Članci, brošure i dr. u kojima je uobličena narodnjačka ideologija objelodanjeni su – kao što sam napomenuo u uvodu – uglavnom do ljeta 1861. god.

II

Godine 1860/61, na početku ustavnog razdoblja i preporodnog pokreta u Dalmaciji, budući su narodnjaci formulirali svoja osnovna socijalna, nacionalna i politička shvaćanja. Ta shvaćanja nisu međusobno neovisna, već čine sustav nacionalne integracione ideologije. Dosad je u historiografiji narodnjačka ideologija promatrana kao zbir prvenstveno nacionalnih i političkih shvaćanja. Misli koje su pojedinci iznosili shvaćane su kao dijelovi jedinstvene narodnjačke ideologije. Također su uzimani u obzir uglavnom spisi istaknutijih narodnjaka, ideologa preporodnog pokreta. Međutim, pažljiva analiza tih spisa iznosi na vidjelo cjelovitost integracione nacionalne ideologije sastavljene od elemenata socijalnih, nacionalnih, političkih i kulturnih shvaćanja. Također pokazuje da su između pojedinih narodnjaka postojale razlike u shvaćanjima zbog kojih su se oblikovale različite varijante hrvatske nacionalne integracione ideologije. Analiza brojnih manjih članaka to potvrđuje i ujedno omogućava da se jasno uoče različite skupine. Brojnost autora te većih i manjih tekstova koji su u ovoj raspravi uzeti u obzir omogućava da se uoče i neke zajedničke karakteristike pripadnika tih skupina – socijalno porijeklo, socijalni status, pripadnost određenom dijelu pokrajine koji je imao specifičan historijski razvitak i sl. Konstatacija o prilično homogenom sastavu pojedinih skupina potiče da se objašnjenje varijanata nacionalne integracione ideologije potraži u socijalnoj strukturi dalmatinskog društva i karakteristikama koje je na pojedine socijalne slojeve ostavio njihov historijski razvitak u okviru razvitka pojedinih dijelova pokrajine.

U ovom poglavlju donosim analizu elemenata hrvatske (i srpske) integracione nacionalne ideologije prema skupinama koje su ih nosile i dijelovima Dalmacije u kojima su nastale. U zaključku ću sintetizirati rezultate te analize i iznijeti cjelovitiju sliku o utjecaju socijalne strukture na nastanak varijanata hrvatske (i srpske) nacionalne integracione ideologije kod dalmatinskih narodnjaka.

1.

Za problematiku kojom se bavi ova rasprava mogu se uzeti u obzir 23 autora iz redova *g r a d s k e i n t e l i g e n c i j e* na području uže Dalmacije. Oni su pisci brošura, članaka ili kolektivnih zahvalnica. Osmorica su nam poznata. To su mladi pravnici Kosto Vojnović, Ignacije Bakotić i Lovro Monti, profesor Luka Svilović, samouk lingvist i književnik, inače posjednik i trgovački poduzetnik Stjepan Ivićević, svećenici i ujedno gimnazijski profesori Ivan Danilo i Šime Ljubić, te dva župnika vezana uz gradove – Matko Jerko Granić, župnik u Solinu, zatim župnički pomoćnik u Klisu, vezan uz Split, i Stjepan Buzolić, župnik u selu Pridrazi koji je živio kod obitelji u nedalekom Novigradu. Većina autora čija imena su nam poznata pripada mlađoj i srednjoj generaciji između 25 (Bakotić) i manje od 40 godina starosti (Ljubić). Iz-

među njih i šezdesetogodišnjaka Ivičevića postoji u godinama veliki razmak. Ostale pisce članaka koje sam uzeo u obzir nije moguće identificirati, jer pišu anonimno, potpisani različitim siglami ili bez potpisa, označavaju samo mjesto iz kojeg se javljaju, ili se samo iz sadržaja može zaključiti da žive u gradskoj ili varoškoj sredini.

a

Kosto V o j n o v i ć, mladi odvjetnik u Splitu, razvio je pred kraj Bachova apsolutizma neobično živu publicističku djelatnost. U tršćanskom listu *Il Crepuscolo* objelodanio je 1858. god. seriju članaka o gospodarskim i društvenim problemima Dalmacije.⁴⁴ On je jedini od mlade preporodne generacije surađivao i u časopisima i zbornicima koji su od 1859. počeli izlaziti u Dalmaciji. Također je već tada pokazivao veliko poznavanje gospodarskih problema Dalmacije, te su toj problematici posvećeni i svi članci koje je 1859. objelodanio u Dalmaciji – u *Rivista dalmata* i u zborniku »Annuario dalmatico« – pa dijelom i oni objelodanjeni 1860. u *La voce dalmatica*. Ti članci ipak nisu samo informacija jednog poznavaoča o gospodarskim problemima. Oni su nastali kao plod Vojnovičeve želje da pomogne gospodarskom napretku i time razvitku nacionalne svijesti u pokrajini.

Vojnović je u svojim člancima izražavao liberalni građanski stav u ekonomskim i socijalnim pitanjima. Bio je odlučan zagovornik slobodne trgovine, protivnik protekcionističkih carinskih tarifa. Zbog toga je branio carinsku tarifu iz 1857. kojom su za Dalmaciju smanjene uvozne a ukinute izvozne takse.⁴⁵

Potkraj Bachova apsolutizma, u vrijeme kada nisu postojale političke slobode, on je poticao dalmatinsko građanstvo da iskoristi postojeće institucije općinskih vijeća i trgovačko-obrtničkih komora kako bi stvorilo i ojačalo javno mnijenje kao izraz gospodarskih interesa pokrajine. To javno mnijenje shvaćao je kao izraz volje onih koji su u tim institucijama bili zastupljeni – građana i varošana, u komorama napose srednjeg poduzetničkog, prije svega trgovačkog sloja. Raspravljajući posebno o komorama, smatrao je da je građanstvo (borghesia) u njima odgovarajuće zastupljeno, premda u njih nisu bili uključeni najbogatiji poduzetnici niti oni koji nisu plaćali porez na obrt i prihod. Javno mnijenje tog sloja trebalo je – prema Vojnoviću – razvijati tako da se ono s vremenom proširi s područja lokalnih interesa, preko pokrajinskih do onih koji obuhvaćaju najvažnija gospodarska pitanja čitavog naroda. Ipak nije zahtijevao proširenje nadležnosti tih tijela koja nisu mogla samostalno djelovati, već samo podnositi izvještaje i prijedloge odgovarajućim ministarstvima austrijske vlade i izvršavati njihove odluke.⁴⁶

⁴⁴ V. M o r p u r g o, Bolletino bibliografico dalmato degli anni 1856, 1857 e 1858, *AD* I, 1859, 230. Vojnovičevi članci su tiskani pod naslovom »Lettere dalla Dalmazia – Sulle condizioni economiche e civili della provincia«.

⁴⁵ K. V o j n o v i ć, Spalato 22 giugno 1859, *RD* I, 1859, 12, 2. VII (rubrika. Corrispondenze); isti, Cenni sul rendiconto... 1854 – 56, n. dj., 21.

⁴⁶ I s t i, Dell' opinione pubblica e delle camere di commercio in Dalmazia, *RD* I, 1859, 10, 18. VI.

Gospodarski napredak nije bio jedini i krajnji cilj Vojnovićeva pisanja. On je želio da Dalmacija preko gospodarskog dođe do kulturnog napretka. Naime, on je polazio od uvjerenja da samo bogat narod može dostići visok stupanj naobraženosti, dok to siromašnu narodu nije dostupno. Zbog toga je stanovnicima Dalmacije poručivao: »nastojte da postanete bogati, crpite još skrivena bogatstva tla, pokrijte brda šumama, povećajte radionice, uvedite nove obrte; umnožite glavnice, stvorite kredite; i uza sve to promatrajte i upoznajte sami sebe«. ⁶⁷ Posljednja misao, ona o potrebi da stanovnici Dalmacije upoznaju sami sebe koju sam spomenuo kao zajedničku osnovu u razmišljanjima dalmatinske inteligencije uoči preporoda, ponavljat će se na različite načine u svim Vojnovićevim člancima iz tog razdoblja. Ona daje ključ za razumijevanje njegove tadašnje, a i buduće javne djelatnosti. Vojnović je, naime, smatrao da poduzetnički sloj u Dalmaciji ne raspolaže s dovoljno podataka o uvjetima u kojima razvija svoju djelatnost, da zbog toga ne može uspješno poslovati i stvarati bogatstva kao temelj kulturnog i nacionalnog razvitka pokrajine. Izlaz je vidio u pružanju informacija na temelju kojih bi građanski sloj spoznao svoje stvarne mogućnosti i tako mogao najbolje usmjeriti svoju djelatnost. ⁶⁸ Takva spoznaja, smatrao je, može doći samo preko poznavanja ekonomije i srodnih znanosti. ⁶⁹ Veliko značenje pridavao je i statistici koja – kako je rekao – »brojevima iskazuje anatomiju društvenog tijela« i koju je smatrao štivom ništa manje zanimljivim od pjesničkog djela. Zbog toga je trgovačko-obrtničkim komorama, općinama i crkvinarstvima preporučivao da objelodanjuju podatke kojima raspolažu. ⁷⁰ Sam će odmah objelodaniti statističke podatke za god. 1854 – 56. o području splitske komore iz pismenog izvještaja njezina tadašnjeg tajnika Vita Nikolića. ⁷¹ Kada preuzme tu Nikolićevu dužnost, objelodanjivat će opsežne statističke izvještaje za daljnja razdoblja. ⁷² Krajnji cilj koji je iz te vrste znanja i gospodarskog napretka trebao proizići bio je visoka razina prosvijećenosti po kojoj bi Dalmacija zauzela »dostojno mjesto u gozbi prosvijećenih naroda«. ⁷³ U pojmovnim kategorijama toga vremena to je značilo da treba stvoriti uvjete za razvitak nacionalne svijesti u Dalmaciji kako bi ona postala dionik suvremenih zbivanja koja je karakteriziralo formiranje modernih nacija. Međutim, Vojnović će evoluirati u svojim shvaćanjima o tome kakvo mjesto na toj »gozbi« pripada Dalmaciji.

Svijest o vlastitoj, osobenoj misiji među drugim narodima bila je u suvremenim ideološkim sustavima inspiriranim Mazzinijem jedan od elemenata koji tvore naciju. Vojnović je u svojim člancima iz 1859. i 1860. izražavao želju da Dalmacija stekne taj element preko poznavanja vlastite povijesti. A misija Dalmacije proizlazila je – prema Vojnoviću – iz njezina geografskog polo-

⁶⁷ Isti, Cenni sul rendiconto ... 1854 – 56, n. dj., 31

⁶⁸ N. dj., 30.

⁶⁹ Isti, Di alcune difficoltà dello scrivere fra noi, *RD I*, 1859, 8, 4. VI.

⁷⁰ Vojnović, Spalato 22 giugno 1859, n. dj.

⁷¹ Isti, Cenni sul rendiconto ... 1854 – 56, n. dj., 7 – 32.

⁷² Isti, Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857 – 1860, Split 1864; isti, Le condizioni economiche del Circolo di Spalato negli anni 1861 – 1863, Split 1865.

⁷³ Isti, Di alcune difficoltà, n. dj.

žaja i sastojala se u posredničkoj ulozi pri razmjeni dobara između Istoka i Zapada i u ulozi »glasnika i donosioca latinske prosvijećenosti susjednim popularbarskim narodima slavenskog roda« (la messaggera e portatrice della civiltà latina ai popoli semibarbari di razza slava che ci stanno vicini).⁷⁴

Vojnović očito nije bio od onih koji su željeli nametnuti supremaciju talijanske kulture južnoslavenskim predjelima u dalmatinskom zaleđu. »Latinska prosvijećenost« koju im je Dalmacija trebala prenositi nije za nj imala značenje talijanizacije, već tekovina zapadne civilizacije. Pa ni u Dalmaciji nije talijanskoj kulturi priznavao pravo na apsolutnu i vječnu premoć, iako je to izrazio obazrivo, više prizvukom u izrazu nego samom riječju, kada je govorio o »našoj dvolikoj prosvjeti« (nostra amfibìa civiltà). Stanovnike Dalmacije on je u svim člancima iz 1859. i 1860. dosljedno nazivao samo »Dalmatincima« (i Dalmati), ali ih je smatrao i dijelom šire južnoslavenske cjeline. Književnu djelatnost na slavenskom jeziku u Dalmaciji smatrao je dijelom šire »slavenske prosvijećenosti« (civiltà slava) koja je obuhvaćala »susjedne i jednokrvne narode« (i popoli a noi vicini e consanguinei), i dijelom »slavenskog prosvjetnog i književnog pokreta« (movimento civile e letterario slavo) kojim su slavenski narodi htjeli formirati svoju osobnost, uključiti se u zapadnu civilizaciju i predstaviti se narodima zapadne i srednje Evrope. Međutim, nije pokazivao znakove da želi promijeniti postojeću situaciju u Dalmaciji. U svojim razmatranjima o ulozi novinstva u Dalmaciji nije postupao poput Lovre Montija koji je o toj problematici pisao u isto vrijeme, nije išao dalje od želje da novinstvo – podrazumijevajući da je ono u Dalmaciji na talijanskom jeziku – upoznaje domaću i talijansku javnost s tekovinama slavenske prosvijećenosti u Dalmaciji, kod Južnih Slavena i slavenskih naroda općenito.⁷⁵

Kad je članak o zemljišnicama u kolovozu 1860. otvorio razdoblje početne diferencijacije unutar dalmatinske inteligencije, Vojnović je po svojim shvaćanjima ostao na granici koja je još bila prihvatljiva njezinu autonomaškom dijelu. Zbog toga su, dok nije pokrenuto pitanje sjedinjenja, od budućih narodnjaka još jedino njegovi članci dobivali mjesto na stranicama *La voce dalmatica*. Vojnović je neposredno reagirao na pisanje »trozvjezdana«. U članku o zemljišnim krjigama on je kroz tri nastavka tobože prepričavao stajališta iz jednog anonimnog rukopisa u kojem je navodni autor dokazivao kako tabularni sistem kao temelj oporezivanja nije prikladan za Dalmaciju i zagovarao francuski zakon iz 1855. o hipotekarnom sistemu.⁷⁶ Anonimni pisac, za pravo Vojnović, osvrnuo se i na jezik zemljišnica i dodirnuo polemiku u kojoj se dotad s narodnjačke strane bio javio samo Ivan Danilo. Vojnović je prije svega smatrao da je rasprava o jeziku i o nacionalnoj pripadnosti Dalmacije započeta u nevrijeme i da zbog toga znači samo rasipanje vlastitih snaga. Želio je da se rasprava odgodi za vremena kada se bude moglo slobodnije govoriti i da se tada rasprava vodi trijezno i stručno. Ipak je ukratko iznio svoj stav, a taj je bio protivan Danilovu. U pogledu jezika zemljišnica iznio je pri-

⁷⁴ Isti, Cenni sul rendiconto ... 1854 – 56, n. dj., 23, 24.

⁷⁵ Isti, Alcune parole sulla missione della stampa fra noi, VD I, 1860, 2, 9. VI.

⁷⁶ Isti, Sulla convenienza dell' istituzione dei libri fondiari in Dalmazia, VD I, 1860, 9, 28. VII; 11, 11. VIII; 12, 18. VIII.

jedlog za koji je vjerovao da može sve zadovoljiti. Polazio je od činjenice da je talijanski jezik službeni na sudu, ali iz formulacije proizlazi kako smatra da bi jednom talijanski jezik mogao i napustiti taj položaj. Predlagao je da se – dok je talijanski jezik službeni na sudu – prijepisi akata o prijenosu vlasništva i o drugim stvarnim pravima izdaju na talijanskom, da jezik zemljišnica također bude talijanski, ali da se izvodi iz njih mogu izdavati prema želji stranaka, na talijanskom ili na »ilirskom«. Dodirnuo se i mjesta koje po njegovu mišljenju treba da zauzima talijanska kultura u Dalmaciji. On je priznao da je Venecija griješila u svojoj politici prema Dalmaciji, ali je njezine pogreške opravdavao smatrajući da su neodvojive od svake tuđinske vladavine. Ipak je Mletačku Republiku nazvao »majkom i dadiljom naše kulture« (madre e nutrice della nostre coltura). Smatrao je da je talijanska nacija preko Venecije zadužila Dalmaciju. Venecija je, tvrdio je, zaslužna za to što se »Dalmatinci« mogu ubrojiti u red prosvijećenih naroda, zato što ih je sačuvala od opasnosti da potpadnu pod tursku vlast i što je na zvoncima u Dalmaciji ostao križ – »simbol vjere i prosvijećenosti u kojima je jamstvo svih nada ove siromašne zemlje«. U razmatranjima o tome kakav bi morao biti odnos Dalmacije prema svom slavenskom porijeklu s jedne i talijanskoj kulturi s druge strane, polazio je od načela: »Prava krvi su nesumnjivo sveta i nezastariva, ali nisu manje sveta i nezastariva ni prava kulture« (I diritti del sangue sono certo sacri e imprescrittibili, ma quelli della coltura non lo sono meno), odnosno: *parentibus et magistris nunquam satis*. Prema tom načelu »Dalmatinci« su morali biti zahvalni Slavenima čija krv teče njihovim žilama, ali i Talijanima koji su ih na području kulture toliko zadužili. Zbog toga je osuđivao svakoga tko ne bi s dovoljno poštovanja govorio o talijanskoj kulturi ili o mletačkoj vladavini, a postupak onih koji su drugačije radili uspoređivao je s postupkom učenika koji se na nedostojan način ponaša prema svom učitelju i odgojitelju.

Vojnović je od svojih prvih nastupa u javnosti tvrdio da je Dalmaciji potrebno poznavanje gospodarske znanosti i vlastite povijesti ako želi materijalno napredovati i spoznati svoju historijsku misiju. Sam je pisao članke iz gospodarske problematike, a zatim je došlo vrijeme kad je smatrao potrebnim da piše i o potrebi za izučavanjem »domovinske povijesti« (storia patria). Učinio je to u rujnu 1860. u *La voce dalmatica* gdje je u dva nastavka objelodanio članak »O potrebi osnivanja katedre za domovinsku povijest« u Dalmaciji.⁷ Iz tog članka postaje jasno zašto je Vojnović mogao nastaviti sa suradnjom u *La voce dalmatica* i nakon što je otpočeo njezin sukob s narodnjacima. Vojnović je tu govorio o poznavanju vlastite povijesti, jezika i književnosti kao o preduvjetu za »građanski preporod Dalmacije« (il risorgimento civile della Dalmazia). Međutim, konstatirao je da mlada generacija u toku školovanja na gimnazijama u Dalmaciji ili fakultetima izvan Dalmacije stječe veoma malo znanja o prošlosti svoje dalmatinske domovine koju bi morala nasljedovati, te o slavenskom jeziku i književnosti koja je na tom jeziku postojala u Dalmaciji. Da se to promijeni, trebalo bi, prema Vojnoviću, tiskati dosad neobjelodanjena ili ponovo tiskati već objelodanjena ali rijetka povijesna

⁷ I s t i, Sulla necessità della fondazione d' una cattedra di storia patria, VD I, 1860, 16, 15. IX; 17, 22. IX.

i književna djela, te na gimnazijama u Zadru, Splitu i Dubrovniku osnovati katedre za »domovinsku« povijest (cattedra di storia patria). To bi morale biti »slobodne katedre«, tj. predmeti koji bi bili neobvezatni, jer je programom za gimnazije predviđeno da se ta materija predaje u mnogo užem opsegu. Preporučivao je da se uznastoji oko toga da u javnoj nastavi podučavanje »našeg« jezika i književnosti (lingua e letteratura nostra) zauzme prvo, a ne, kao tada, posljednje mjesto. Takvo široko znanje trebalo bi u mladoj generaciji razviti ljubav prema domovini (amor di patria), iz čega bi nastao »naš nacionalni preporod« (nostro nazionale risorgimento) i stvorio se »osjećaj naše nacionalne individualnosti« (il sentimento della nostra nazionale individualità).

Pojmovi koje Vojnović upotrebljava spadaju u fundus pojmova kojima su se služili suvremeni preporodni pokret u Italiji i već okončani Ilirski pokret u Banskoj Hrvatskoj. Vojnović se pozivao na iskustvo preporodnih pokreta u Evropi kada je izražavao želju da se Dalmacija uključi u evropska zbivanja. Međutim, pojmovi koje je uvodio u Dalmaciju – nacija, domovina, povijest, jezik, književnost, nacionalni preporod, osjećaj nacionalne individualnosti – kao instrumentarij jedne preporodne ideologije, dobivali su u njegovu članku uza se posvojnu zamjenicu »naš«. Jedino je jezik nazivao »ilirskim«. Kad se radilo o etničkoj pripadnosti i jeziku, Vojnović je priznavao da je Dalmacija dio »slavenskog plemena«, ali po svim ostalim obilježjima »Dalmatinci« su za nj pojam veoma blizak pojmu zasebne nacije. Oni su za nj bili jedan od slavenskih naroda, koji među tim narodima ima posebno mjesto i ulogu i koji je na putu da ostvari vlastitu nacionalnu individualnost (nazionale individualità).⁷⁸

Već u prvom članku objelodanjenom u *La voce dalmatica* Vojnović je pokazao da ne prihvaća misao o Dalmaciji kao zemlji s dvolikom prosvijećenošću (amfibia civiltà) i da razmišlja o mogućnostima jače afirmacije slavenskog dijela toga postojećeg dvojstva.⁷⁹ Kasnije, u članku o potrebi osnivanja katedre za »domovinsku« povijest, izričito je izjavio da talijanska kultura mora postati polugom za napredak slavenske kulture u Dalmaciji (leva all'incivilimento slavo della Dalmazia), ali da je postojeća apsolutna premoć talijanske kulture u obrazovanim slojevima štetna. U takvoj premoći vidio je glavnog krivca za stanje u kojem je Dalmacija bila kulturno sterilna, bez svijesti o vlastitoj individualnosti i ulozi među prosvijećenim narodima. Bez oslonca na drugi pol »Dalmatinci« su – prema Vojnovićevim riječima – pod utjecajem isključivo talijanske kulture u obrazovanim slojevima postali »narod bez spola (eunuco) i s dva lica, bez zanimanja za prošlost i brige za budućnost, zadovoljan koprenom kulture koja može pokriti svaku rugobu.«⁸⁰ Ipak u Vojnoviću nije prevagnula želja za uspostavljanjem premoći slavenske kulture. On nije zahtijevao ni da slavenski jezik postane službeni, ni da bude uveden kao nastavni u školama. Tražio je samo da se u školama slavenskom jeziku i kulturi posvećuje puna pažnja. Očekivao je da će to, kao i poznavanje

⁷⁸ N. dj., br. 16: »i Dalmati (...) potrebbbero avere non l'ultimo posto nella varietà de' popoli onde si compone la stirpe slava, alla quale appartengono«.

⁷⁹ Isti, Alcune parole, n. dj.

⁸⁰ Isti, Sulla necessità, n. dj., br. 16.

»domovinske« povijesti, pridonijeti rastu slavenske prosvijećenosti. Vojnović ipak nije izrekao misao koja logički proizlazi iz čitava njegovih razmišljanja, tj. da će na taj način s vremenom, uz nužnu obazrivost prema talijanskoj kulturi, u Dalmaciji prevladati slavenska kultura. On je samo izrazio nadu da će uz mjere koje je predlagao Dalmacija doživjeti svoj kulturni i nacionalni preporod i steći vlastitu nacionalnu svijest. Ipak je te rezultate stavljao u prilično daleku budućnost. Nije ih očekivao prije pola stoljeća. Vojnović je autonomnaškim urednicima *La voce dalmatica* bio prihvatljiv upravo zbog toga što je Dalmaciju gledao kao jedinstvenu, iako slavensku cjelinu, što je tražio veoma male konkretne promjene i zahtijevao da se one provode sporim tempom. Vojnović je, dakle, pokušao izmiriti dvije suprotne tendencije u Dalmaciji, ali je to praktički išlo na ruku onima koji su zagovarali zatvaranje Dalmacije kao zasebne nacionalne cjeline uz očuvanje talijanske kulturne dominacije.

Takav odnos prema problemima koji su se nametnuli Dalmaciji potaknuo je Pavlinovića da Vojnoviću, s kojim je neko vrijeme sjedio u jednom od nižih razreda splitske gimnazije, uputi otvoreno pismo. Pavlinović je osjetio labilnost tadašnje ravnoteže koju je Vojnović nastojao uspostaviti i želio ju je poremetiti na taj način da prevagnu shvaćanja njezina slavenskog pola. Pavlinović je reagirao odmah nakon izlaska Vojnovićeva članka. Njegovo otvoreno pismo »Gosparu Kostu Vojnoviću odvjetniku« tiskano je u *Glasniku dalmatinskom* u prvoj polovici rujna 1860, u vrijeme kad je u *La voce dalmatica* počeo izlaziti slijedeći Vojnovićev članak, onaj o potrebi da se osnuje katedra za »domovinsku« povijest u Dalmaciji. Pavlinović je redom pobijao sve Vojnovićeve tvrdnje.⁸¹ »Puče s Biokova puška« – napisao je kasnije Vojnović izraživši osjećaj koji je imao kad je pročitao pismo svoga, već zaboravljenog, druga iz školskih klupa, sada župnika u Podgori. Međutim, razlijevanje tog pucnja sporo je prodiralo u Vojnovićeve uši. On je bio zaboravio materinski jezik i trebalo mu je punih šest sati da s rječnikom u ruci shvati Pavlinovićev tekst od oko dvije tiskane stranice.⁸² Pavlinovićeve riječi potaknule su ga da izide iz kolotečine kojom se kao pripadnik gradske inteligencije do tada kretao. Od tada više nema njegovih članaka u *La voce dalmatica*. On se približio krugu mladih splitskih narodnjaka, kojem je pripadao i Pavlinović.

Na promjenu Vojnovićeva stava vjerojatno je najviše utjecalo pitanje sjedinjenja. Ono je pokrenuto u Pojačanom carevinskom vijeću upravo u vrijeme kada je izlazio njegov posljednji članak u *La voce dalmatica*. Usporedo s pitanjem sjedinjenja u njegovoj je svijesti postajala sve prisutnijom Banska Hrvatska kao sredstvo za rješavanje problema Dalmacije koje je sam stavljao na dnevni red, a koja je – uostalom – sama to pitanje poticala. Južnoslavenska ideja koju su zastupale glavne političke snage u Banskoj Hrvatskoj učinila mu je sjedinjenje još prihvatljivijim. Pitanje sjedinjenja prisililo je sve koji su sudjelovali u javnom životu da se opredijele za jednu ili drugu stranu. Sjedinjenje nisu mogli prihvatiti oni koji su postepenost u afirmaciji slavenskog elementa zahtijevali samo zbog toga što su htjeli steći više vremena da je onemoguće. U slijedećem razdoblju, koje je uslijedilo nakon govora conte

⁸¹ Pavlinović, Gosparu Kostu Vojnoviću (v. bilj. 264).

⁸² K. Vojnović, Mihovio Pavlinović, *Obzor* 1887, 114, 20. V.

Borellija i biskupa Strossmayera u Pojačanom carevinskom vijeću, naći ćemo ga kao pisca jednog od najviše uvažavanih spisa nastalih na narodnjačkoj strani. Vojnović se od rujna 1860. prestao javljati u tisku. Njegova brošura »Un voto per l' unione« pojavila se nakon duge šutnje u javnosti, uoči otvaranja dalmatinskog sabora u travnju 1861. Ona je od svih spisa koji su se pojavili poslije rujna 1860. najviše utjecala na gradsku sredinu.⁸³

Vojnovićevo političko opredjeljenje kako ga je izrazio u brošuri »Un voto per l' unione« temeljilo se na njegovim širim društvenim shvaćanjima koja su izražavala interes liberalnog građanstva u borbi za vlastito mjesto u društvu. Taj interes mogao se ostvariti rušenjem privilegija najviših slojeva i širenjem vlastite društvene osnove, te se pozivao na interes širih slojeva i izražavao potrebu za njihovim bržim uzdizanjem. Vojnovićeva socijalna shvaćanja bila su – kao i kod ostalih pripadnika preporodne generacije – utemeljena na kršćanstvu i socijalnim shvaćanjima koja su razvitak građanskog društva promatrala kao razvitak ideje kršćanstva, ali je unutar građanske inteligencije jedini izražavao konzervativnu nijansu tih shvaćanja. To je došlo do izražaja u njegovim razmatranjima o mjestu koje svećenstvu pripada u društvu i napose u političkom životu. On je konstatirao da se mlado svećenstvo u Dalmaciji zagrijalo za nacionalnu ideju i stupilo aktivno u politički život. Za njegovu ljubav prema domovini nalazio je opravdanje u riječima evanđelja. Želio je da ono nađe ravnotežu između svoga političkog i vjerskog rada kako prvi ne bi bio na štetu drugoga. Načelno bi ipak volio kad se svećenstvo ne bi upletalo u političke borbe, već djelovalo isključivo na svom izvornom, vjerskom području, kako bi mu se moglo što bolje posvetiti.⁸⁴ On je, naime, želio da dođe do razdvajanja crkve od države, da se ostvari to – kako je rekao – »najdragocjenije dostignuće moderne kulture«. Bio je protiv toga da svećenstvo kao takvo postane politička snaga i pokuša preuzeti političku vlast poput neke »nove aristokracije«. Protivio se povratku »teokracije«, ali nije želio isključiti svećenstvo iz utjecaja na život društva. Dapače, želio je da svećenici imaju sva građanska i politička prava, kako bi mogli u društvu djelovati ne samo kao građani, nego upravo kao svećenici u korist »vjere i domovine«. Kao građani djelovali bi u političkim institucijama (predstavničkim tijelima) na dobrobit domovine. Kao svećenici morali bi paziti da se te institucije u svom djelovanju, napose zakonodavnom, strogo drže okvira i moralnih zaslada kršćanstva. On se, dakle, izričito izjasnio protiv političkog klerikalizma, ali nikako nije želio da nestane utjecaja svećenstva na društvo.⁸⁵ Time je ostao u okvirima kršćanskih socijalno-političkih shvaćanja koja su zagovarala slobodniji razvitak socijalnih i političkih institucija građanskog društva u pravcu liberalizma, ali na ideološkim principima koji su vukli korijenje iz zaslada kršćanstva i koja su se protivila onoj struji i razvitku društvenih i prirodnih znanosti u Evropi koja je (pogotovu kad je polazila s materijalističkog filozofskog temelja) napuštala te okvire.

⁸³ Isti, *Un voto per l' unione ovvero gl' interessi della Dalmazia nella sua unione alla Croazia e all' Ungheria*, Split 1861. – O odjeku brošure v. u dopisima u *Pozoru* 1861, 116, 22. V; 144, 25. VI; 274, 28. XI.

⁸⁴ Vojnović, *Un voto*, 51, 52.

⁸⁵ N. dj., 55, 56.

Vojnović je kao predstavnik liberalnog građanstva prihvaćao društvene i političke tekovine triju francuskih revolucija – od 1789, 1830. i 1848.⁸⁶ Zbog toga je bio protivnik svih privilegija, bez obzira na to nalaze li se one u rukama feudalne klase ili najviših građanskih slojeva. Isticao je neodrživost takvih privilegija u vrijeme nakon što je Napoleon u Evropi već odavno počeo ukidati staleže. Prihvatio je Giobertijevu misao da se daljnji razvitak suvremenog društva može odvijati samo kroz »premoć misli i oslobođenje puka putem naobrazbe«.⁸⁷ Već je ranije pokazao da vodstvo u procesu sadržanom u drugom dijelu te premise, tj. vodstvo u društvu, želi vidjeti u rukama obrazovanog građanstva.

Vojnović je svoje ranije članke upućivao obrazovanom sloju kojem je i sam pripadao obrazlažući mu njegov zadatak da provede svoj preobražaj i preobražaj Dalmacije na jedinstvenoj idejnoj osnovi. Međutim, događaji koji su uslijedili pokazali su da najveći dio tog sloja, ostajući u tradicionalnom idejnom krugu, nije bio spreman prihvatiti zadaću koju mu je Vojnović namijenio. Vojnović je morao konstatirati da najveći dio obrazovanog sloja prikriveno ili otvoreno teži za talijanizacijom, tj. za uspostavljanjem jedinstva pokrajine na kulturnim temeljima koji su tuđi većini njezina stanovništva i koji ga zbog toga ne mogu privedi društvenom napretku. U talijanizaciji je u stvari vidio pokušaj obrazovanog sloja da održi svoju društvenu i kulturnu prevlast. Zbog toga je oštro reagirao kad su neki autonomashi tvrdili da 400 000 slavenskog življa Dalmacije mora pripasti talijanskoj naciji zbog toga što njime vlada 16 000 pripadnika talijanski obrazovanog sloja. Vojnović, naprotiv, ni većinu obrazovanih nije smatrao Talijanima te ih je nazivao »Talijanima ili bolje onima koji govore talijanski« (Italiani, o meglio parlanti italiano).⁸⁸

Vojnović je smatrao da u Dalmaciji mora nastati specifična kultura (nazivao ju je »civiltà natia«) u ravnopravnoj suradnji između njene talijanske i slavenske komponente, ali ipak na slavenskim temeljima.⁸⁹ Naime, za nj je narod bio »rudnik koji pod grubim oblikom krije dragocjeni metal nacionalne kulture«. Otkako su se u Dalmaciji intenzivirali sukobi, Vojnoviću se činilo da obrazovani sloj pokazuje da ne želi odigrati ulogu koja odgovara njegovu položaju u društvu i oplemenjivati sirovu narodnu kulturu kako bi sinula kroz umjetničke forme. Konstatirao je da taj »stalež« ima drugačiju sliku o povijesti Dalmacije nego što ju je on imao kad je preporučivao osnivanje katedara za »domovinsku« povijest i da na toj slici gradi drugačiju budućnost Dalmacije. Zbog toga je sada bio spreman otvoreno odreći bilo kakvu vrijednost kulturi koju je gajio obrazovani sloj. Nije ju više nazivao dvolikom (amfibia), nego za nijansu oštrijim izrazom – »hermafroditom kulturom« (civiltà ermafrodita). U činjenici da se ona nije oslanjala na narodni već na tuđi kulturni temelj vidio je uzrok sterilnosti te kulture i općenite stagnacije u Dalmaciji. Krivca za takvo stanje vidio je u ekskluzivizmu obrazovanog sloja koji je između sebe i puka postavio jezičnu barijeru, te na taj način pre-

⁸⁶ N. dj., 71.

⁸⁷ N. dj., 43 – 45.

⁸⁸ N. dj., 7.

⁸⁹ N. dj., 46.

kinuo strujanja koja bi ga duševno povezivala s narodom, i koji ne želi ponovo uspostaviti taj tok, transformirati sebe i dati Dalmaciji njen pravi, slavenski nacionalni karakter. Takvo ponašanje shvaćao je kao nemoć obrazovanog sloja da se otrgne od četiri-i-pol-stoljetne tradicije i ispuni svoju ulogu u nacionalnom razvitku Dalmacije. Pošto je ocijenio da Dalmacija zbog toga nije sposobna da se sama vrati u »struju slavenskog nacionalnog života«, tražio je vanjski poticaj (estero impulso) koji će je u tu struju gurnuti. Našao ga je u Banskoj Hrvatskoj. Konstatiravši da su slojevi koji svoj povlaštenu položaj žele očuvati preko dalmatinske autonomije prejak, on je postao aneksionist, pristaša sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom.⁹⁰

Vojnović je sjedinjenje »dvaju naroda istog plemena«, tj. Hrvata i Dalmatinaca, prihvaćao na temelju historijskog prava, ali taj princip nije smatrao automatski primjenljivim na sve slučajeve. Zbog toga je kao motto svom spisu »Un voto per l' unione« stavio izreku: »Ludost je pravom unesrećivati« (Creare sventura col diritto è pazzia). Protivio se primjeni historijskog prava ako se ono kosilo s principom narodnosti i slobode. Historijsko pravo Banske Hrvatske na Dalmaciju tumačio je kao pravo jednoplemenog naroda koji je sačuvao neprekinutu nit nacionalne tradicije da drugom jednoplemenom narodu pomogne kako bi se vratio u tok svog nacionalnog života, ako ga je taj pod vanjskim utjecajem napustio i krenuo pravcem protivnim svojoj »naravi i sudbini«.⁹¹ U tom smislu je u sjedinjenju vidio i ostvarenje nacionalnog principa. To prije što je vjerovao da će – ako se sjedinjenje odmah i ne postigne – ipak biti uspostavljeno duhovno jedinstvo dvaju naroda s jedne i druge strane Velebita.⁹²

Narodnost i sloboda, smatrao je Vojnović, ne mogu se odvajati bez opasnosti po opstanak jedne i druge. I kao što je odbacivao kao neprihvatljivo da jedan uski sloj može sebe smatrati reprezentantom čitave pokrajine i namećati joj svoje nacionalno opredjeljenje kada to nije u skladu s njenom etničkom pripadnošću, tako je odbacivao i slobodu koja bi bila dostupna samo privilegiranim. Od sjedinjenja je očekivao blagotvorne posljedice za razvitak narodnosti i građanskih sloboda. U Banskoj Hrvatskoj nalazio je tradiciju političkih sloboda i ustavnosti te je očekivao da će sjedinjenjem njene institucije biti prenesene i u Dalmaciju.⁹³

Vojnović je kao pripadnik gradske inteligencije zadržao nasljeđe zasebnog historijskog razvitka Dalmacije. Ako sada, u brošuri »Un voto per l' unione«, i nije tako odlučno branio mletačku vladavinu, zadržao je osjećajnu vezanost za talijansku kulturu. Zbog toga je želju da se u Dalmaciji odmah i sasvim uspostavi premoć slavenstva smatrao nasiljem nad prirodom i pokušajem da se potezom pera prekriži povijest od četiri i pol stoljeća.⁹⁴ Protiveći se tome upotrijebio je gotovo isti izraz kao Tommaseo u svom spisu »Ai Dal-

⁹⁰ N. dj., 11 – 13.

⁹¹ N. dj., 13.

⁹² N. dj., 74, 75.

⁹³ N. dj., 55, 56.

⁹⁴ N. dj., 46: »Volere che lo slavismo puro predomini sulle nostre rive come a Mostar e a Sarajevo, è voler l' impossibile, è far violenza alla natura, è pretendere di cancellare con un tratto di penna la storia di quattro secoli.«

mati«. Tommaseo je takvu želju smatrao »snom luđaka« (sogno di matti), a Vojnović »ludom sanjarijom« (matta fantasia).⁶⁶ Vojnović je zadržao i osjećaj o dalmatinskoj posebnosti među južnoslavenskim zemljama. »Dalmatince« je razlikovao od »Hrvata« (Croati), tj. žitelja Banske Hrvatske i smatrao da su to »dva naroda istog plemena«, odnosno »dva naroda iste rase« (»due popoli della stessa schiatta«, »due popoli della stessa razza«).⁶⁷ Jedne i druge uklapao je u širi južnoslavenski okvir. Dalmatinci su za nj bili Slaveni (Slavi), a njihov geopolitički prostor nazivao je Slavijom ili Jugoslavijom (Slavia, Jugoslavia). Dalmaciji je i dalje pridavao posebnu ulogu među Južnim Slavenima; ona se imala sastojati u ulozi »tumača i posrednika između Jugoslavije i Italije« (il turcimano e mediatore fra la Jugoslavia e l' Auzonia).⁶⁷

Korist koju je očekivao od sjedinjenja Vojnović nije želio platiti potpunim unificiranjem ujedinjenih zemalja kojim bi Dalmacija ostala bez svoje fizionomije. On je želio da se međusobni odnosi Dalmacije i Banske Hrvatske reguliraju bilateralnim ugovorom, sklopljenim između dvaju sabora, kojim bi bili zaštićeni gospodarski i kulturni interesi Dalmacije, te zagarantirana postepenost u uvođenju novih institucija. Dalmacija bi trebala prihvatiti upravnu podjelu na županije i slobodne gradove s unutrašnjom autonomijom i razdvajanje upravnih od sudskih vlasti, a očuvati svoju postojeću liberalnu carinsku tarifu modificiranu izravnim pregovorima. Vojnović je ipak želio da Dalmacija – uz izjednačen upravni i politički sustav – zadrži neki stupanj autonomije, ako ne političke, a ono upravne. Tražio je da Dalmacija ima svoje »Pokrajinsko vijeće« (consiglio provinciale) koje bi se sastojalo od po jednog predstavnika svake županijske skupštine, a bilo bi nadležno u pitanjima za Dalmaciju karakterističnih gospodarskih i socijalnih interesa koji ne ulaze u djelokrug županija i slobodnih gradova ni u djelokrug zajedničkog sabora. U prijelaznom periodu morao bi u Dalmaciji postojati poseban banski namjesnik ili vice-ban na čelu posebnog odjela Banskog vijeća. Status Dalmacije i ugovoreni odnosi s Hrvatskom i Slavonijom mogli bi se mijenjati samo ako to bude prihvaćeno većinom glasova u Pokrajinskom vijeću. Ipak je smatrao da takav postupak neće biti više potreban kad se provede potpuno izjednačenje dalmatinskih institucija i onih u Banskoj Hrvatskoj.⁶⁸

Neriješeni odnos između Banske Hrvatske i Ugarske Vojnović (za razliku od autonomaša) nije smatrao preprekom, već naprotiv argumentom u prilog sjedinjenju. On je dijelio mišljenje političara u Banskoj Hrvatskoj kad je u sjedinjenju vidio mogućnost jačanja položaja Trojednice prema Ugarskoj i prema tome mogućnost uspostavljanja ravnopravnog odnosa između njih. U samoj zajednici Trojednice s Ugarskom vidio je jamstvo za očuvanje ustavnog života, ali nije bio spreman da austrijski apsolutizam i centralizaciju zamijeni mađarskim. Zbog toga je želio – a vjerovao je da bi to zbog odnosa snaga bilo i moguće – da ujedinjena Trojednica stupi s Ugarskom u federativni odnos koji bi joj, uz zajedničku ustavnost, garantirao nacionalnu slobodu i upravnu autonomiju.⁶⁹

⁶⁶ N. dj., 49.

⁶⁷ N. dj., 6, 74.

⁶⁷ N. dj., 46.

⁶⁸ N. dj., 66 – 68.

⁶⁹ N. dj., 62 – 65.

Vojnović je vjerovao kako Istočno pitanje otvara Dalmaciji mogućnost da ispuni svoju misiju u širenju prosvjete među narodima u zaleđu (missione civilizzatrice).¹⁰⁰ Međutim, smatrao je da će Dalmacija sjedinjena s Banskom Hrvatskom lakše ispuniti tu misiju. To je shvaćanje u vezi s Vojnovićevom slikom o gospodarskoj budućnosti Dalmacije. On je želio da se Dalmacija oslobodi svoje gospodarske ovisnosti o talijanskim i austrijskim zemljama što se ogledalo kroz monopolni položaj Trsta preko kojeg je išla glavovina izvoza najvažnijih proizvoda Dalmacije (vino, ulje, slana riba) i uvoza industrijske robe te neophodnih prirodnih proizvoda. I on je pristajao uz misao da gospodarska budućnost Dalmacije leži u njezinu trgovinskom otvaranju prema Istoku. Međutim, nije težio za uspostavljanjem gospodarske hegemonije nad susjednim pokrajinama. Želio je da Dalmacija postane mjestom na kojem će se odvijati trgovina između slavenskih pokrajina u Turskoj i Zapada. Vjerovao je da će Dalmacija uz pomoć Banske Hrvatske lakše postići takav položaj, ojačati gospodarski i kulturno i tako se osposobiti za ispunjenje svoje kulturne misije. Bio je svjestan da Dalmacija sama ne može biti faktorom u Istočnom pitanju, ali je smatrao da sjedinjenjem može ojačati položaj Banske Hrvatske i učiniti je nezaobilaznim faktorom u trenutku kada se bude rješavalo pitanje Bosne i Hercegovine. Nesumnjivo je očekivao da će tako po oslobođenju Bosne i Hercegovine od turske vlasti doći do sjedinjenja tih pokrajina s ujedinjenom Bansom Hrvatskom i Dalmacijom.¹⁰¹

Vojnović je i u spisu »Un voto per l' unione« zagovarao postepenost u ponarodivanju, tj. u uklanjanju jezične podijeljenosti i društvenog monopola gradskih slojeva, ali je sada zahtijevao da se to provodi uz pomoć djelotvornijih mjera i bržim tempom. Predlagao je da se narodni jezik odmah uvede kao nastavni u pučke škole na selu i u mjestima gdje ga stanovništvo upotrebljava, a da oba jezika budu nastavna u gimnazijama u primorskim i otočkim gradovima gdje se stanovništvo uglavnom služi talijanskim jezikom. Dopuštao je da u realkama i nautičkim školama nastavni jezik i dalje ostane talijanski.¹⁰² Smatrao je da bi se na taj način učenici u gimnazijama naučili podjednako dobro služiti s oba jezika i da bi već sinovi i unuci njegove generacije mogli u svima javnim poslovima upotrebljavati »slavenski« jezik. Od tada bi se moglo provoditi i načelo da javnu službu može preuzimati samo onaj tko vlada i tim jezikom.¹⁰³

b

Sjepan Buzolić je dulje od svih narodnjaka nastojao održati ravnotežu i pronaći formulu kojom bi pomirio suprotstavljene tabore unutar gradske inteligencije. On je od budućih narodnjaka još jedini surađivao u *La voce dalmatica* u vrijeme kad se ondje prestao javljati i Kosto Vojnović, tj. u razdoblju nakon što je pokrenuto pitanje sjedinjenja. Buzolić je svoje članke

---

¹⁰⁰ N. dj., 46.

¹⁰¹ N. dj., 37 – 40.

¹⁰² N. dj., 68.

¹⁰³ N. dj. 57, 58.

u tom listu objelodanjivao od početka studenoga 1860. do početka travnja 1861. god., tj. do poslije izbora za dalmatinski sabor.

Buzolić je bio bistra i okretna uma, ali sklon da se zadržava na površini problematike, ljubitelj crkvenog pjevanja, dobar poznavalac hrvatskog i talijanskog jezika, lak versifikator, pisac prigodnica na oba jezika, prevodilac s jednog i drugog jezika. Upravo ta okrenutost prema vanjštini i prednost koju mu je pružalo dobro baratanje s oba jezika odvelo ga je u ovom razdoblju dije-lom u vode kojima su plovili i autonomaši. Prvi put se javio upravo sa zahtje-vom da svi »Dalmatinci« koji pišu i govore talijanski moraju proučavati taj jezik kako bi ga što bolje poznavali. Ravnotežu je uspostavio tražeći od njih također da zbog talijanskog ne zapostave svoj materinski jezik. Nije nalazio nikakvog opravdanja za one koji nisu upotrebljavali »ilirski« jezik, koji nisu cijenili njegovu ljepotu i tražio je da taj jezik bude vrhunac njihovih težnja.¹⁰⁴ Buzolić je, dakle, uspostavljao određenu ravnotežu između talijanskog i »ilir-skog« jezika u Dalmaciji.

U jednom od bitnih elemenata svojih shvaćanja Buzolić se razlikovao od autonomaša i upravo to će ga kasnije odvojiti od njih. On, naime, nije poricao nacionalno jedinstvo stanovnika Dalmacije i onih u njezinu zaleđu.¹⁰⁵ Sve za-jedno nazivao ih je Južnim Slavenima (»Slavi meridionali« ili »Slavi del mez-zodi«), a njihovo geografsko područje također južnoslavenskim imenom (Sla-via del mezzodi). Dapače je govorio o jedinstvenoj južnoslavenskoj književno-sti i kulturi koja već postoji i koju treba i nadalje unapređivati. U tome se os-jećaju tragovi ilirskih shvaćanja. Međutim, bio je odlučan protivnik mišljenja da bi ćirilicu morali prihvatiti svi Južni Slaveni. On je polemizirao i sa sta-vom Franje Račkoga koji je u seriji članaka pod naslovom »Jugoslovjenstvo« u *Pozoru* govorio između ostalog o potrebi da svi Južni Slaveni podjednako dobro poznaju latinicu i ćirilicu. Buzolić je to shvatio kao pripremanje tla za trenutak kad će Južni Slaveni prihvatiti jedno pismo, a nije želio da to bude ćirilica. Kao razlog svome protivljenju naveo je da latinica nije nanijela ni-kakve štete književnosti kod onih naroda koji je upotrebljavaju pa ni kod Juž-nih Slavena, da »veći i bolji dio« Južnih Slavena upotrebljava latinicu i da ve-ćina onih koji se služe latinicom ne bi imala vremena ni volje za dugo vježba-nje kako bi toliko savladali ćirilicu da je mogu upotrebljavati jednako okretno kao latinicu. Uz to se bojao da bi se prihvaćanjem ćirilice Južni Sla-veni izolirali od zapadnih naroda.¹⁰⁶

Buzolić je vjerovao da nacionalno jedinstvo Južnih Slavena nije nespo-jivo s dalmatinskom političkom autonomijom, štoviše da je autonomija Dal-maciji nužna zbog njenih specifičnih potreba što su nastale tokom njezina historijskog razvitka, a time i korisna naciji kao cjelini.¹⁰⁷ Ipak je inzistirao na dalmatinstvu kao zajedničkoj osobini dalmatinskih Slavena i Talijana. Zbog toga je u sukobima koji su se osobito razbuktili uoči izbora za sabor 1861.

¹⁰⁴ S. Buzolić, Sul bisogno di studiare meglio i linguaggi nostrali, VD I, 1860, 23, 3. XI.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ S. Buzolić, Dell' alfabeto da usarsi dagli Slavi meridionali, VD I, 1860, 31, 29. XII.

¹⁰⁷ Isti, Autonomia provinciale e nazionalità, VD, II, 1861, 7, 16. II.

zauzeo umjeren i pomirljiv stav, ali ipak priklonjeniji autonomaštvu. On se pokušavao održati po sredini između, kako je tvrdio, dvaju ekstrema od kojih se ni s jednim nije mogao identificirati – između »Slavo-Dalmata koji su mnogo više Slaveni nego Dalmatinci« i »Italo-Dalmata koji su mnogo više Talijani nego Dalmatinci«. S autonomašima ga je i tu spajao neki strah od sjedinjenja. On je bio spreman prihvatiti političku vezu s Banskom Hrvatskom, ali samo takvu koja bi garantirala da će Dalmacija očuvati svoju autonomiju, historijsko ime i talijansku kulturu. U tome je očit utjecaj Tommaseova autoriteta. Protiveći se sjedinjenju Buzolić je gotovo od riječi do riječi prenosio Tommaseove slikovito izražene misli iz brošure »Ai Dalmati«, kao npr. onu po kojoj bi sjedinjenje značilo da bi se dalmatinski klobuk (capello) morao pokloniti hrvatskim kapetinama (berrettoni).¹⁰⁸ Dosljedno svom stavu, Buzolić se ni na izborima za sabor u ožujku 1861. nije htio opredijeliti ni za jednu od sukobljenih strana, ali nije odobravao ni narodnjačku »pomamu za pohrvaćivanjem« (mania di croatizzare), razumijevajući pod tim navodnu želju da se Dalmacija podvrgne Banskoj Hrvatskoj. S takvom izjavom, datom 6. travnja 1861, na dan otvorenja dalmatinskog sabora, pojavilo se njegovo ime posljednji put u *La voce dalmatica*.¹⁰⁹

Buzolić se uskoro – potaknut kulturnim akcijama protagonista jugoslavenske struje u Banskoj Hrvatskoj – približio narodnjacima. U srpnju 1861. obratio se splitskom knjižaru i izdavaču Vidu Morpurgu sa, za nj karakterističnim, ponudama i izrazima. Dostavio mu je prijevod na talijanski Strossmayerova govora u hrvatskom saboru u povodu prijedloga o osnutku Jugoslavenske akademije i prijevod statuta Akademije u želji da ih Morpurgo tiska kao zasebnu brošuru. Također je izrazio spremnost da napiše članak o suvremenoj problematici »na našem najslađem rodnom jeziku« (nel nostro dolcissimo idioma nativo).¹¹⁰ Do toga nije došlo, ali je Buzolić objelodanio brošuru na talijanskom u kojoj se izjasnio kao aneksionist, time prekorao tako onu kritičnu granicu na kojoj je do tada stajao i postao narodnjak.¹¹¹ Ipak je tada za Dalmaciju zahtijevao široku autonomiju, te su navodno i neki autonomaši bili spremni prihvatiti sjedinjenje pod uvjetima koje je Buzolić zagovarao.¹¹² Autonomiju je zahtijevao radi zaštite zasebnih, napose kulturnih interesa Dalmacije. Međutim, izričito je odbijao ideju o zasebnoj dalmatinskoj naciji. »Dalmatince« je na temelju plemenske pripadnosti, jezika, običaja, tjelesnih i duševnih osobina smatrao dijelom šire južnoslavenske nacije čiji je teritorij nazivao Jugoslavijom.

C

Šime Ljubić se prvi put pojavio u javnosti u veljači 1861, u vrijeme kad se politički sukob već bio zahuktao, i to člankom u *La voce dalmatica*. U njemu je nastupio kao historičar dokazujući da Ugarska ima historijsko

¹⁰⁸ Isti, Guardiamoci dagli estremi, *VD*, 1861, 10, 9. III.

¹⁰⁹ Isti, Lettera aperta all' onorevole sig. G. Santini Torete, *VD* II, 1861, 15, 13. IV.

¹¹⁰ V. pismo S. Buzolića V. Morpurgu (Novigrad, 31. VII 1861) kod: Kečkemet, Vid Morpurgu, n. dj., 41.

¹¹¹ S. Buzolić, Ancora della nazionalità nella questione dell' unione, Zadar 1861.

¹¹² Krunoslav, Još o našem političkom obzoru, *Pozor* 1861, 274, 28. XI (dopisnik se potpisivao i kao Krunoslav Zrmanjić).

pravo na Dalmaciju i Dubrovnik.¹¹³ Redakcija se, doduše, nije slagala s Ljubićevim zaključcima te je prije i poslije objelodanjivala članke u kojima su autori dokazivali da ni Ugarska nema historijsko pravo na Dalmaciju.¹¹⁴ Njegov članak objelodanila je vjerojatno zbog toga što nije izravno zalazio u polemiku o nacionalnoj pripadnosti i političkoj budućnosti Dalmacije i što nije dokazivao da historijsko pravo na Dalmaciju ima Banska Hrvatska, a vjerojatno i u želji da pokaže kako je spremna tiskati mirno i argumentirano pisane članke iako se s njihovim sadržajem ne slaže. Međutim, vrijeme nije bilo pogodno za hladne teoretske rasprave. Ljubić je već bio aneksionist i svoje kasnije polemike – s Vincenzom Duplancichem i drugim talijanašima – morao je objelodanjivati u zasebnim brošurama.¹¹⁵

Ljubić je u prethodnom desetljeću doživio evoluciju u svojim nacionalnim shvaćanjima. U 50-im godinama 19. st. isticao je posebni dalmatinski osjećaj na slavenskoj osnovi. On je ostajao gluh na uporne Kukuljevićeve prijedloge da izmijeni naslov svog rukopisa »Povijest narodne književnosti dalmatinske« i da u nj uvede naziv »dalmatinsko-hrvatska« ili »hrvatska književnost«. ¹¹⁶ Ljubić se i 1861. u naslovu svoje brošure u kojoj je polemizirao s Duplancichem izjasnio kao »Dalmata-Slavo« a u tekstu, zagovarajući sjedinjenje, izražavao želju da Dalmacija ne izgubi svoje ime. Međutim, nije isticao nikakvu dalmatinsku nacionalnu individualnost. Bio je svjestan prisutnosti hrvatskog i srpskog imena, ali je Hrvate i Srbe u Dalmaciji obuhvaćao slavenskim, tj. južnoslavenskim imenom stavljajući na nj težište, te je isticao: »Dalmacija je hrvatsko-srpska, ili bolje rečeno slavenska, od sedmog stoljeća nadalje; ona će to biti i u budućnosti« (La Dalmazia è croato-serba, o meglio slava, dal settimo secolo in poi; essa lo sarà anco per l' avvenire).¹¹⁷ Ljubić je partikularno dalmatinstvo nadvladao jugoslavenskim nacionalnim osjećajem. Stanovništvo Dalmacije on je izravno uključivao u »narod jugoslavenski« odnosno »jugoslavensku narodnost«. ¹¹⁸ Adekvatno tome svoj je rukopis o »književnosti dalmatinskoj«, koji u 50-im godinama nije htio nazvati hrvatskim imenom, sada rado preradio u »književnu poviest jugoslavjansku«. ¹¹⁹

Ljubić je u svojim polemičkim brošurama iz 1861. god. u liberalnom duhu oštro istupio protiv autonomaških izjava o pravu talijanske kulture na prevlast u Dalmaciji. Ocjenjivao je da nastojanja za održanjem »talijanske more« nad slavenskim elementom imaju za cilj da za vječna vremena slavenskom seljačkom narodu udare »žig neznanja i potčinjenosti.« Sam je, naprotiv,

¹¹³ S. Ljubić, I diritti storici dell' Ungheria sulla Dalmazia, VD II, 1861, 5, 2. II; 6, 9. II.

¹¹⁴ Ljubić je polemizirao sa člankom: Le relazioni antiche della Dalmazia con la Ungheria e con la Croazia storicamente considerate, VD I, 1860, 30, 22. XII.

¹¹⁵ S. Ljubić, Risposta all' opuscolo dell' sig. r Vincenzo Duplancich, Venecija 1861; i s t i, Intorno la questione dalmatica, Venecija 1861 (brošura je datirana 1. III 1861).

¹¹⁶ V. Valčić – M. Škrbić, Geneza Ljubićeva »Ogledala ...« u svjetlu nacionalnog pokreta u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* II, 1963, 170-194.

¹¹⁷ Ljubić, Risposta, n. dj., 20

¹¹⁸ V. izvode iz Ljubićevih pisama I. Kukuljeviću god. 1861. kod: Škrbić-Valčić, Oko polemike, n. dj., 121-122.

¹¹⁹ S. Ljubić, Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I, II, Rijeka 1865, 1869.

želio da se taj puk riješi »ropskih okova« i dobije u svoje ruke sredstva kojima raspolažu i njegovi tlačitelji, tj. prije svega obrazovanje, kako bi zauzeo gospodujući položaj u pokrajini. Talijansku »narodnost« (nazionalità) u Dalmaciji on ipak nije smatrao tuđinskom, te je želio da ona uz »slavensku« zadrži punu slobodu razvitka u pokrajini.¹²⁰

Ljubić je sjedinjenje opravdavao historijskim pravom ne samo Ugarske (kao što je to činio pišući u *La voce dalmatica*) nego i Banske Hrvatske na Dalmaciju.¹²¹ Sjedinjenje je ipak prihvaćao prvenstveno zbog koristi koje bi ono donijelo nacionalnom životu i zbog hrvatske ustavnosti i političkih sloboda kojih bi dionikom nakon sjedinjenja postala i Dalmacija.

Dalmaciju, Bansku Hrvatsku i Bosnu Ljubić je smatrao jednim gospodarskim i političkim kompleksom te je zbog toga zagovarao sjedinjenje Dalmacije s Bansom Hrvatskom. Isticao je važnost izvoza dalmatinskog vina i uvoza žitarica i drva preko Rijeke i Senja, te uvoza mesa, poljoprivrednih proizvoda, vune i dr. iz Bosne. Trstu je pridavao samo ulogu posrednika pri nabavi kolonijalne robe i za izvoz vina u vrijeme konjunktura na evropskim tržištima. Očekivao je da će sjedinjenje olakšati da se ujedinenim »trima sestrama« (Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji) pridruži i četvrta, Bosna, u okviru Habsburške Monarhije. Ujedinjena Trojedinica – smatrao je – postala bi nov faktor u sukobu između velikih sila oko Istočnog pitanja, napose u sukobu Rusije i Austrije za utjecaj u Bosni. Velika južnoslavenska cjelina u Habsburškoj Monarhiji kakva bi bila ujedinenjena Trojedinica, privukla bi poglede nezadovoljnika prema sebi i potaknula ih da se s njim sjedine – »pod egidom dvoglavog orla«.¹²²

d

Spisi Lovre Montija, koji su izišli iz tiska u siječnju 1861, nastali su u različito vrijeme i kao reakcija na različite prilike i političke situacije. Članak o zadacima novinstva nastao je u svibnju 1859. i bio je namijenjen časopisu *Rivista Dalmata* poput Vojnovićeva članka o istoj problematici koji je bio objelodanjen u *La voce dalmatica*. On je u vrijeme kad su se u vezi s ratom u sjevernoj Italiji tek mogle priželjkivati promjene u unutrašnjim prilikama u Monarhiji, govorio o funkciji novinstva u okviru zamišljenog južnoslavenskog preporodnog pokreta. Monti je članak vjerojatno ipak preradio prije nego što ga je u rujnu 1860. predao Vidu Morpurgu za njegov »Annuario dalmatico«, i unio u nj probleme koji su izbili na površinu u raspravama započetim u vezi s jezikom zemljišnica. Reagirajući na tu situaciju u rujnu je napisao i u studenom 1860. predao Morpurgu članak koji posebno govori o tome u kom bi pravcu dalmatinska obrazovana »klasa« morala usmjeriti svoju djelatnost.¹²³ Konačno, nakon što je potkraj rujna 1860. pokrenuto pita-

¹²⁰ Ljubić, Risposta, n. dj., 14, 15, 20.

¹²¹ N. dj., 17.

¹²² N. dj., 16. 18.

¹²³ *Annuario dalmatico* II, Split 1861, predan je u tisak u prosincu 1860 (uvod izdavača V. Morpurga datiran je s 1. XII 1860). U tom svesku L. Monti je objelodanio tri članka. Članci su objelodanjeni anonimno, pod siglami: X, Degli' intenti del giornalismo

nje sjedinjenja, Monti je napisao brošuru koja se posebno time bavi.¹²⁴ Tako se u Montijevu pisanju osjećaju etape političkog razvitka u Dalmaciji od vremena kad se 1859. mogao tek naslućivati početak promjena do punog političkog sukoba uoči izbora za dalmatinski sabor 1861.

Monti je u svojim člancima nastupio kao izraziti predstavnik liberalne gradske inteligencije. Na Montijeva shvaćanja ostavilo je trag njegovo socijalno i etničko porijeklo. Monti je bio iz građanske obitelji talijanskog porijekla. Montijev predak koji se doselio u Knin bio je kovač, a obitelj se ženidbama brzo udomačila i socijalno izdignula. Montijev djed, po kojemu nosi ime, bio je serdar u Kninu, posljednji za vrijeme mletačke vladavine. Na Montijeva nacionalna shvaćanja utjecala je činjenica da su njegovi preci redovito uzimali žene iz pravoslavnih obitelji, te je i njegova majka bila iz srpske obitelji.¹²⁵

Kada raspravlja o pravcu nacionalnog razvitka Dalmacije, Monti pristupa problemima sa stanovišta građanskog liberalizma. On analizira konkretnu situaciju i u skladu sa svojim načelima predlaže postupak uz pomoć kojega bi trebalo tu situaciju promijeniti. Pritom se ne zadovoljava malim i postepenim zahvatima, već želi da se u Dalmaciji pokrene pravi preporodni pokret. Međutim, taj pokret nije zamišljao kao konfrontaciju unutar Dalmacije, već kao suradnju svih društvenih slojeva u radu prema zajedničkom cilju.

Monti je, kao građanski liberal s elementima građanskodemokratskih shvaćanja, zastupao ideju o društvenom razvitku koji vodi prema ukidanju privilegiranog položaja najbogatijih slojeva i uspostavljanju jednakosti uz uvođenje općeg prava glasa. Nije želio da se takve promjene izvedu prevratom, već u suradnji s najvišim slojevima. Dapače je najvišim slojevima u tom procesu pridavao posebnu ulogu. Smatrao je da oni moraju prosvjeđivati puk i tako otvarati putove prema idejnom jedinstvu svih slojeva u kretanju prema liberalizaciji društvenih odnosa. U Dalmaciji je nalazio suprotnu si-

---

in Dalmazia, 3-37 (članak je datiran: Maggio 1859); Y., Del futuro indirizzo della classe colta in Dalmazia, 38-58 (članak je datiran: Settembre 1860); Z., Letteratura serba. Rivista. Dositeo Obradović – Petar Petrovich Niegusc – Vuk Stefanovich, 59–78. Da je Monti autor prvih dvaju članaka, vidi se iz njegova dnevnika (Grgić, O autorstvu, n. dj., 314), što potvrđuje i V. Morpurgo u pismu A. Grubišiću iz Splita 19. VI 1861 (Kečkemet, Vid Morpurgo, n. dj., 25). S obzirom na redoslijed sigla (X, Y, Z), pa i po shvaćanjima, može se zaključiti da je Monti i autor trećeg članka.

¹²⁴ (L. Monti), Considerazioni sull' annessione del regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia, Split 1861. Brošura je datirana: »Spalato, decembre 1860«. *VD* II, 1861, 2, 12. I donijela je vijest da se ta brošura nalazi u tisku. U br. 3 od 19. I o njoj piše kao o brošuri koja je izišla iz tiska. Zbog toga nije točan podatak G. Novaka, *God.* 1860, n. dj., 14 da je brošura tiskana u prosincu 1860. Autorstvo je poznato iz Montijeva dnevnika (Grgić, O autorstvu, n. dj., 310-315).

¹²⁵ Pretjerana je ocjena I. Grgića, *Lovro Monti, ZR X*, n. dj., 324, da su u Montijevim shvaćanjima prisutni »lijevi egalitarno-demokratski elementi, kojima se radikalna liberalna misao dodirivala s novom socijalističkom doktrinom, što se tek projektirala u budućnost«.

tuaciju. Vidio je dva oštro podijeljena društvena sloja (la separazione fra le due classe sociali, alta e bassa) – gornji, talijanski obrazovani sloj koji se nije želio odreći svojih privilegija (Monti mu nije priznavao talijansko nacionalno obilježje) i donji sloj, zapravo jednu potčinjenu i od gornjeg sloja jezikom odvojenu naciju. Bojao se da će između tih slojeva izbiti klasna borba (lotta sociale) ako ostanu tako odvojeni. Zbog toga je smatrao da se oni moraju ujediti u istoj kulturi i da taj zadatak mora u svoje ruke preuzeti viši sloj. Međutim, s obzirom na to što društveni napredak mora voditi prema ukidanju privilegija, tražio je da se duhovno jedinstvo društva ostvari na slavenskoj podlozi nižih slojeva.¹²⁶

Kao što vidimo, Monti – a tako su radili i ostali njegovi sumišljenici iz redova gradske inteligencije – uzima talijanizirani sloj dalmatinskog građanstva kao jednu cjelinu koja ima talijanski jezik i kulturu kao zajedničko obilježje. On ne ističe socijalne razlike unutar njega, već se toj »obrazovanoj klasi« (classe colta) obraća kao cjelini i kao takvoj namjenjuje joj zadatke i određuje ciljeve u društvu. Međutim, društveni položaj gornjeg dijela tog sloja reproducirao je u sebi i dijelu inteligencije koja je zastupala njegove interese konzervativnu socijalnu svijest koja nije mogla prihvatiti Montijeve liberalnu ideologiju. Zbog toga se sve što Monti govori o obrazovanoj klasi, o njenim zadacima i ciljevima, može odnositi samo na njen liberalni dio i ulaziti u ideološki sustav tog dijela.

Interes nižih društvenih slojeva bio je jedan od elemenata Montijeve ideologije, ali on kao nosilac liberalne socijalne ideje nije mogao dopustiti da ti slojevi ili njihovi idejni predstavnici nastupe kao samostalna snaga. Zbog toga nije zahtijevao odstranjivanje talijanski obrazovanih slojeva, već njihov postepeni preobražaj. I Monti je sam bio iskreno privržen talijanskoj kulturi koju je usvojio te je toplim riječima – poput Vojnovića – govorio o »tolikim sjajnim prošlim stoljećima i sjajnim uspomenama«, o kulturi i »tradiciji socijalnog života« koji Dalmaciju vezuju s Italijom. Izražavao je ljubav prema Italiji koja je u Dalmaciju unesena krvlju i cementirana talijanskim jezikom i naobrazbom«. Vjerovao je da će ta ljubav ostati trajno prisutna u Dalmaciji i da će Dalmacija sve ono dobro što je od Italije dobila i dalje pobožno (religiosamente) čuvati. Ipak, interes socijalnog sloja čiji je bio idejni predstavnik učinio je da žrtvuje sve uz što je bio tako inimitivno vezan, da na ideološkoj razini »ljubav prema domovini« (l' amor per la patria) stavi ispred »ljubavi prema Italiji« (amore che noi portiamo all' Italia).¹²⁷ Monti je pokazivao razumijevanje za talijanski obrazovani sloj koji je nastao u određenim historijskim uvjetima¹²⁸ i smatrao ludošću (sciocchezza) zahtijevati od njega da odmah napusti talijanski jezik, običaje i način života.¹²⁹ Zbog toga je od talijaniziranog sloja tražio da u vlastitom interesu učini dvije stvari – da pomogne puku u njegovim prvim koracima prema kulturi i sam »položi žrtvu na oltar nacije« na taj način što će naučiti narodni jezik. Tražio je da roditelji narodni jezik upotreb-

¹²⁶ Monti, Degl' intenti, n. dj., 9-12; isti, Del futuro indirizzo, n. dj., 38-40.

¹²⁷ Isti, Degl' intenti, 13, 14.

¹²⁸ Isti, Del futuro indirizzo, 41, 42.

¹²⁹ Isti, Degl' intenti, 14.

ljavaju u kući, učitelji u školi, svećenici u crkvi, da se narodni jezik uvede u škole i postepeno kao službeni u druge ustanove, kako bi jednom bezbolno postao jezikom opće uporabe.¹³⁰

Društvene procese koje je uočavao u Dalmaciji Monti je želio usmjeriti na način da se oni usklade s njegovom predodžbom o evropskim integracionim nacionalnim procesima. Isticao je 19. stoljeće kao doba koje nacionalnu ideju konačno shvatilo kao nuždan činilac u procesu društvenog napretka, kada su se zbog toga u Evropi formirale nacionalne svijesti i kada se narodi (popoli) spajaju u jednu naciju (nazione). Kada je te misli primjenjivao na Dalmaciju, postupao je kao pripadnik sloja koji se u prvoj fazi hrvatske nacionalne integracije u Dalmaciji historijskog nasljeđa svog partikularizma oslobodio uz pomoć jugoslavenske ideologije. Kod njega se jasno pokazuje jedan od razloga koji je gradsku inteligenciju odbijao od hrvatskog imena. To je ljaga koja je ležala na hrvatskom imenu zbog postupka graničarske vojske za vrijeme austrijskih ratovanja u sjevernoj Italiji. Monti se, doduše, nadao da će nepristrani historičar »oprati hrvatsko ime od tolikih optužaba koje su ga učinile mrskim u Evropi«, ali je ime »Hrvati« za nj značilo samo stanovnike Banske Hrvatske.¹³¹ Dalmaciju nije smatrao sposobnom da formira zasebnu naciju te je tražio da se ona počne osjećati dijelom nacije koja obuhvaća širi, južnoslavenski prostor. Proces stvaranja takve nacionalne svijesti smatrao je ostvarenjem principa koje je nosila suvremena ideja nacije.¹³²

Hrvatima i Srbima Monti nije pridavao značaj zasebnih nacija. Dalmaciju je izravno uključivao u naciju koju je kao sinonimima nazivao imenom ilirskim, slavenskim i hrvatsko-srpskim (nazione illirica,¹³³ nazione illirica o croato-serba),¹³⁴ Slavi,¹³⁵ nazionalità (...) slava o più propriamente croato-serba,¹³⁶ te Južnim Slavenima (Slavi del Sud)¹³⁷ i Jugoslavenima (Jugoslavi).¹³⁸ Ta nacija imala je prema Montiju jedinstvenu nacionalnu kulturu. Teritorij koji zauzima nazivao je »Ilirijom ili Jugoslavijom« (Illiria o Iugoslavia),¹³⁹ a pojedine njene dijelove »jugoslavenskim pokrajinama« (le provincie jugoslave).¹⁴⁰ Taj je stav tipičan za pripadnike dalmatinske gradske inteligencije. Međutim, Monti je jedini od njih tu širu nacionalnu cjelinu nazvao jednom prilikom i »ilirsko-srpskom«.¹⁴¹ To je u vezi s njegovim shvaćanjem o etničko-jezičnoj situaciji na slavenskom Jugu. U tome se nije oslanjao na ilirsku tradiciju, već na Vuka S. Karadžića. Književni jezik koji se upotrebljavao u Dalmaciji, Ban-

¹³⁰ Isti, *Del futuro indirizzo*, 49-57.

¹³¹ Isti, *Considerazioni*, n. dj., 15.

¹³² Isti, *Del futuro indirizzo*, 39.

¹³³ Isti, *Degl' intenti*, 23.

¹³⁴ N. dj., 22.

¹³⁵ Monti, *Considerazioni*, 3.

¹³⁶ Isti, *Del futuro indirizzo*, 39.

¹³⁷ Isti, *Considerazioni*, 7.

¹³⁸ Isti, *Letteratura serba*, 73.

¹³⁹ Isti, *Degl' intenti*, 19.

¹⁴⁰ Isti, *Letteratura serba*, 73.

¹⁴¹ Isti, *Considerazioni*, 4: »in Dalmazia non v'è altra nazionalità fuori della illirico-serba«.

skoj Hrvatskoj i drugim hrvatskim i srpskim zemljama on je, doduše, općenito nazivao ilirskim imenom (*lingua illirica*).¹⁴² Međutim, kad je govorio o štokavštini, koja je njegov temelj. nazivao ju je srpskim jezikom (*lingua serba*).¹⁴³ Dapače je smatrao da »jugoslavenske pokrajine« (le provincie jugoslave) Srbija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora i Dalmacija već zbog zajedničkog jezika moraju pripasti jednoj naciji i imati zajedničku budućnost.¹⁴⁴ U Dalmaciji je nalazio u narodu dva jezika, od kojih je – pod utjecajem Karadžićevih shvaćanja – štokavsko narječje u zagorskim predjelima smatrao srpskim jezikom, a čakavsko narječje obalskih predjela hrvatskim.¹⁴⁵ Međutim, smatrao je da su svi južnoslavenski jezici – slovenski (u koji je vjerojatno uključivao i hrvatsko kajkavsko narječje), hrvatski (tj. čakavsko narječje) i bugarski – samo narječja srpskog jezika ili da su mu u najmanju ruku veoma bliski (*lingue sorelle della serba*). Vjerovao je da će se oni sve više približavati »srpskom« jeziku, dok jednog dana taj ne postane zajedničkim književnim jezikom svih Južnih Slavena. Poput Karadžića, temeljem tog jezika nije smatrao ni staru dubrovačku književnost (kojoj je pridavao lokalni značaj) ni jezik kakav se razvijao u književnosti u Banskoj Hrvatskoj, već jezik narodnih pjesama čije je područje protezao kroz jedinstven kompleks od Dalmacije do Srbije. Smatrao je da upravo Srbija, zbog prvenstva svog jezika, djeluje kao privlačno središte svih južnoslavenskih naroda te ju je smatrao »jezgrom nacije« (*nucleo della nazione*).¹⁴⁶

Prepreku na putu prema stvaranju jugoslavenskog nacionalnog jedinstva vidio je u posljedicama koje su nastale zbog vjerskih razlika. Nalazio je da između pravoslavnih i katolika vladaju mir i dobrosusjedski odnosi, ali da uza sve to među njima postoji stanovita hladnoća i nepovjerenje koje onemogućava da se uspostave srdačne i prisne veze.¹⁴⁷ Kod pravoslavnih je nalazio razvijeniju nacionalnu svijest, što je pripisivao njezinoj povezanosti s vjerskim osjećajem. Nadao se da vjerske razlike neće biti smetnja onda kada se kod pravoslavnih razdvoje nacionalni i vjerski osjećaj i kad se i kod katolika razvije nacionalna svijest istog intenziteta. Veliku ulogu u širenju ideje o pripadnosti katolika i pravoslavnih istoj naciji pod istim imenom pridavao je svećenicima obiju vjeroispovijesti, a napose prihvaćanju »srpske« štokavštine kao zajedničkog književnog jezika.¹⁴⁸

Monti je kao student prava u Padovi i na sudskoj praksi u Milanu mogao izravno promatrati kako djeluje nacionalni preporodni pokret i to iskustvo želio je iskoristiti na vlastitom nacionalnom terenu. Smatrao je da će se južnoslavenske zemlje ujediniti u istoj nacionalnoj svijesti tek posredstvom je-

¹⁴² Isti, *Degl' intenti*, 20, 22.

¹⁴³ Isti, *Del futuro indirizzo*, 45-48.

¹⁴⁴ Isti, *Letteratura serba*, 66, 73.

¹⁴⁵ Isti, *Del futuro indirizzo*, 48: »Coltivandosi per noi la forma serba, vale a dire quella del nostro popolo dei monti, anziché quella delle coste o la croata« itd.

¹⁴⁶ N. dj., 45-47.

¹⁴⁷ Monti, *Degl' intenti*, 14: »Quantunque fra Greci e Cattolici regni pace e buona vicinanza, pure la differenza di religione produce una certa freddezza e diffidenza, la quale non può fare a meno di scemere, fra i seguaci di diverso rito, la cordialità e l'intimità delle relazioni.«

¹⁴⁸ Monti, *Degl' intenti*, 14, 15; isti, *Del futuro indirizzo*, 48.

dinstvenog nacionalnog pokreta (movimento nazionale) koji će ih sve obuhvatiti. Uočavao je da u južnoslavenskim zemljama već postoje odvojeno začeci integracionih procesa. U Hrvatskoj i Srbiji nalazio je odvojene kulturne pokrete, ali je vjerovao da će oni postati sveobuhvatni, proširiti se na političko i gospodarsko područje, te obuhvatiti sve južnoslavenske zemlje i sve društvene slojeve i razviti u njima jedinstvenu nacionalnu svijest – da će na taj način »Ilirija ili Jugoslavija« vratiti svijest o sebi koju je izgubila dok je bila razdrobljena i potčinjena drugim narodima.¹⁴⁹

Posebnu ulogu u stvaranju nacionalne svijesti kod svih društvenih slojeva u Dalmaciji i njezinu uključenju u opći nacionalni pokret Monti je pridavao novinstvu. Pritom je, s obzirom na socijalne i kulturne specifičnosti Dalmacije, namjenjivao različitu ulogu novinstvu na talijanskom i na »ilirskom« jeziku. I jedno i drugo moralo je biti zadojeno istom nacionalnom idejom, ali je novinstvo na talijanskom jeziku moralo prvenstveno nastojati da joj privede gornje društvene slojeve (classe superiori), dok je »ilirsko« novinstvo moralo podučavati i obrazovati niže društvene slojeve (classe più basse). »Ilirsko« novinstvo moralo bi postati i aktivnim faktorom u preporodnom pokretu kao cjelini, s prvenstvenom zadaćom da uznastoji oko međusobnog upoznavanja različitih južnoslavenskih naroda (popoli) koji imaju isto porijeklo, tradiciju, jezik i običaje, te njihovu pretvaranju u jedinstvenu naciju (nazione).¹⁵⁰

U političkom pogledu Monti je bez ikakve dileme prihvatio sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. To je bila prirodna posljedica njegova shvaćanja o nacionalnom jedinstvu južnoslavenskih zemalja. U sjedinjenju je vidio garanciju za opstanak onog dijela »naše narodnosti« (nazionalità nostra) koji živi u maloj i slaboj Dalmaciji. Sjedinjenje je zagovarao i radi većih građanskih i političkih sloboda koje bi Dalmacija uživala ako bi bile uvedene političke institucije koje ima Banska Hrvatska, te radi pomoći u gospodarskom napretku, napose u razvitku trgovine s Istokom. Očekivao je da će, izgradnjom i razvitkom trgovinskih veza, na području Dalmacije, Banske Hrvatske i Bosne nastati jedinstven sistem »nacionalne trgovine« koji će dovesti do gospodarskog procvata Dalmacije. U trgovini akumulirani kapitali omogućili bi da se izvrše velika ulaganja u poljoprivredu i u dotad nepostojeću modernu industriju.¹⁵¹

Monti je prirodno pravo naroda smatrao jedinim temeljem sjedinjenja. Zbog toga je Banskoj Hrvatskoj odričao pravo da sjedinjenje Dalmacije zahtijeva na temelju historijskog prava. Činio je to smatrajući da se historijsko pravo redovito upotrebljava više na štetu nego na korist nacija i češće s ciljem da se zadrži stara nepravda nego da se uspostave nova prava.¹⁵² Monti je jedini od narodnjaka s područja uže Dalmacije poricao to historijsko pravo Banskoj Hrvatskoj. Svi ostali su ga prihvaćali kao praktično političko sredstvo i bili uvjereni da nije u suprotnosti s prirodnim pravom. Montijev

¹⁴⁹ Isti, Degl' intenti, 19, 20.

¹⁵⁰ N. dj., 18-24.

¹⁵¹ Monti, Considerazioni, 5-9.

¹⁵² N. dj., 13.

princip nesumnjivo je bio načelno liberalniji. Međutim, on ga je stavio i u službu jednog političkog cilja – održanja izrazite upravne autonomije Dalmacije unutar ujedinjene Trojednice.

U situaciji kada je u prvi plan političkog života Dalmacije izbio problem sjedinjenja, Monti je općenito pokazao dosta izrazite naslage partikularnog dalmatinskog osjećaja koji je nadvladavao utapanjem Dalmacije u južnoslavensku nacionalnu cjelinu zaobilazeći hrvatski nacionalni osjećaj. On je isticao da se sjedinjenjem s Banskom Hrvatskom Dalmacija neće pohrvatiti (»jer smo mi Slaveni kao što su to i Hrvati«), ali i da će sjedinjenje omogućiti Dalmaciji da se probudi iz letargije u nov život i stekne moralnu premoć nad ostalim južnoslavenskim narodima.¹⁵³ Štoviše, jedini je od narodnjaka tvrdio da postoji neprekinuti kontinuitet dalmatinske političke autonomije – da je Dalmacija kao zasebno kraljevstvo imala autonomiju u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi, zatim pod Ugarskom, Venecijom i konačno pod Austrijom, te da joj je autonomija potvrđena Listopadskom diplomom iz 1860. Na temelju tih argumenata izričito je poricao Banskoj Hrvatskoj historijsko pravo na Dalmaciju. I premda je načelno pobijao vrijednost historijskog prava kad se radilo o sjedinjenju, na podacima o historijskoj autonomiji Dalmacije gradio je njeno pravo da sama odlučuje o sjedinjenju s Banskom Hrvatskom. Zbog toga je zamjerao »Hrvatima« (mислеći pritom vjerojatno na zahtjev Banskog vijeća upućen vladaru) što se – ako su željeli sjedinjenje – nisu najprije obratili Dalmaciji. Smatrao je da se Dalmaciji ne može oduzeti autonomija bez njezina pristanka. Pristanak (consenso) na sjedinjenje – koje je nazivao »političkim brakom« (matrimonio politico) – mogao je, prema Montiju, dati samo dalmatinski sabor.¹⁵⁴

Monti je sjedinjenje pokušao učiniti prihvatljivim i onima koji su mu se do tada suprotstavljali, te im je izišao maksimalno u susret – najviše koliko je mogao jedan aneksionist učiniti. Pritom je ipak nudio više nego što je bio spreman ponuditi bilo koji od ostalih mlađih narodnjaka. U tome bio mu je blizak jedino Stjepan Ivićević, pripadnik starije generacije narodnjaka. Tu se ogledala razina koju je hrvatska nacionalna švijest dosegnula kod pojedinaca. Svi su, pa i mlađi narodnjaci, prihvaćali u određenoj mjeri neki posebni položaj Dalmacije u ujedinjenoj Trojednici. (Takav položaj nudili su i političari Banske Hrvatske kad su Dalmaciju pozivali na sjedinjenje.) U tom pogledu postojao je niz nijansa koje su se kretale od Danilova stava da bi autonomija bila štetna, do Vojnovića koji je prihvaćao neku autonomiju, ali nije odredio njen opseg. Monti se nalazio na kraju suprotnom od Danila. On je smatrao da Dalmacija uz zajedničke ima i zasebni interesa zbog kojih bi potpuna fuzija (fusioni) s Banskom Hrvatskom bila po nju štetna.¹⁵⁵ Zbog toga je izradio detaljan nacrt unutrašnjeg uređenja ujedinjene Trojednice koje bi garantiralo da će ti zasebni dalmatinski interesi biti očuvani i unapređivani. Trojednica je, prema Montiju, trebala činiti jednu političku cjelinu, »Ujedinjenu kraljevinu« (Regno unito), dok bi dotadašnje kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija postale pokrajine (provincie). Dalmacija bi trebala obu-

¹⁵³ N. dj., 6, 7.

¹⁵⁴ N. dj., 13, 14.

¹⁵⁵ N. dj., 10.

hvatiti sve primorske dijelove i otoke »Ujedinjene kraljevine«. Priželjkivao je da se trima pokrajinama pridruži i Vojvodina srpska kao četvrta. Svaka pokrajina dijelila bi se na županije (comuni o xupanie). U županijama bi postojala izabrana županijska vijeća (consiglio comunale) koja bi birala župana (podestà o xupano). Pokrajine bi imale pokrajinsku skupštinu (assemblea provinciale) sastavljenu od predstavnika županija, samostalnu vladu (libero governo) i na svom čelu izabranog velikog župana (grande xupano). »Ujedinjena kraljevina« imala bi kao vrhovni organ središnji sabor (dieta centrale), a dopuštao je mogućnost da zastupnike za sabor biraju županije ili pokrajinske skupštine. U nadležnost pokrajina i njihovih skupština trebali bi pripadati poslovi poljoprivrede, trgovine i obrta, nadzor nad organima uprave u pokrajini, nad upravom zaklada, zadužbina i dobrotvornih ustanova, nadzor nad pučkim školama i dr.¹⁵⁶ Prema tome, Monti je pokrajinama ostavljao široku autonomiju, napose u gospodarskim poslovima. Na kulturnom području zajedničkim je organima ostavljao više ovlasti, te im je prepuštao i nadzor nad gimnazijama. Bitno je ipak da pokrajinama nije ostavljao nikakvu političku autonomiju, tj. nije zahtijevao da unutar »Ujedinjene kraljevine« zadrže zasebnu političku individualnost, da ostanu zasebni politički subjekti.

e

Ignacije B a k o t i ć ustao je protiv autonomaša kao protivnik ideje da bi demokracija mogla biti ograničena na uski krug povlaštenih. Međutim, on demokraciju nije želio tumačiti kao »vladavinu neukih masa« (l' impero di masse ignoranti). Zbog toga je pod liberalizacijom društvenih odnosa razumijevao proces prosvjeđivanja masa.¹⁵⁷ To je stav građanskog liberala koji smatra da se društveni razvitak odvija kroz konkurenciju u kojoj mora biti svačijim sposobnostima pružena jednaka prilika za uspjeh. U skladu s tim shvaćanjima Bakotić je uzor društvenog uređenja vidio u tadašnjim Sjedinjenim Američkim Državama. Isticao je liberalne institucije njihova gospodarskog, društvenog i političkog uređenja – slobodu savjesti, vjersku toleranciju, slobodu javne nastave, slobodu govora i štampe, slobodu trgovačkog i industrijskog poduzetništva, te veoma skućenu državnu vlast koja »više promatra nego djeluje«. Te institucije, smatrao je, omogućavaju da slobodno djeluju sposobnosti koje je čovjek dobio od prirode i da se ostvare čovjekova »sveta i neotuđiva prava«.¹⁵⁸ Njegova shvaćanja ostala su ipak u okvirima suvremenoga kršćanskog liberalizma. I samo svoje shvaćanje o demokraciji izvodio je iz kršćanskih principa.¹⁵⁹ Smatrao je također da će Evropa zadržati svoje

¹⁵⁶ N. dj., 11, 12. Dio o poslovima u nadležnosti pokrajina glasi (11): »Gl' interessi dell' agricoltura, del commercio e dell' industria, il controllo dell' amministrazione pubblica, e particolarmente poi dell' amministrazione dei fondi, lasciati ed istituti pii e di beneficenza, la ispezione delle scuole popolari, tutto ciò infine che esclusivamente riguarda le singole provincie, dovrebbe essere nel campo delle attribuzioni di dette (pokrajinske; N. S.) assemblee.«

¹⁵⁷ I. B a k o t i ć, I partiti in Dalmazia, Split 1861, 12.

¹⁵⁸ N. dj., 16, 17.

¹⁵⁹ N. dj., 12.

duhovno vodstvo, tj. da joj ga neće preoteti »mlada Amerika«, samo ako se »ponovo pokrsti u duhu Evandjelja«. ¹⁶⁰

Bakotić je nastupio kao umjereni aneksionist. On je kao pretjerane odbacivao i zahtjeve da se narodni jezik isključi iz javnog života, kao i zahtjeve da se jezično ponarođenje izvede odmah. Zagovarao je postepenu i nenasilnu jezičnu transformaciju, tokom koje bi se narodni jezik sve više afirmirao. Tek nakon što se takva transformacija provede, mogla bi se upotreba talijanskog jezika ograničiti samo na krug obrazovanih i na trgovačku djelatnost. ¹⁶¹ Bakotić je zagovarao sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, ali nije želio da se ono pretvori u fuziju kojom bi Dalmacija bila potpuno apsorbirana. Želio je da sjedinjenje bude »uska zajednica duhovnog i gospodarskog života« i složnost u zajedničkim ciljevima u kojoj bi ostala trajno očuvana »dalmatinska fisionomija« (fisionomia dalmata), iako ne u obliku upravne autonomije za Dalmaciju kao cjelinu. Dovoljnu garanciju za očuvanje dalmatinske posebnosti vidio je u širokim municipalnim slobodama koje bi uživali gradovi i županije na tlu Dalmacije kao dijela ujedinjene Trojedne kraljevine. ¹⁶²

Bakotić nije »tri kraljevine« promatrao kao dijelove hrvatske cjeline. One su za nj izravno dijelovi Jugoslavije (parti della Jugoslavia). Zbog toga se u nacionalnom i političkom pogledu kretao na dvije razine – kao »Dalmatinac u Dalmaciji« (Dalmata in Dalmazia) i »Slaven u Jugoslaviji« (Slavo in Jugoslavia). Ujedinjenje Trojednice smatrao je samo »zametkom, (...) utjelovljenjem mlade Jugoslavije« (primo nucleo, (...) incarnazione della giovane Jugoslavia). ¹⁶³

f

Ivan D a n i l o je god. 1860/61. pokazao nerv izrazitog polemičara koji zna izvanredno osjetiti tendenciju što stoji iza nastupa protivne strane i brzo reagirati na bitne elemente protivne ideologije. Prvi je reagirao na kratki pasus unutar »trozvjezdanova« članka o zemljišnicama koji se odnosi na njihov jezik jer je osjetio da iza toga stoji čitav ideološki sustav koji ima za cilj da opravda postojeće društvene odnose. Zatim je reagirao na Duplancichevu brošuru koja je iznijela najradikalniju varijantu tog sustava. Za nj kao građanskog liberala bila je neprihvatljiva ideologija koja je dokazivala da je premoć talijaniziranih gradskih slojeva nad slavenskim selom i talijanske nad slavenskom kulturom u Dalmaciji zakonita i da se zbog toga ta premoć mora i dalje održavati. »Ma per Dio!« – uzbuđeno je reagirao. »Živimo li u godini gospodnjoj 1861? (...) Zar nije Dalmacija u Evropi?« ¹⁶⁴ Toj tvrdnji suprotstavio je elemente ideološkog sustava kakav je bio u interesu liberalnog građanstva.

Autonomaški ideološki sustav uzimao je grad i selo kao dva nejednakovrijedna faktora, a kao kriterij pri određivanju vrijednosti služila mu je njihova kulturna razina. Danilo je za svoju svrhu uzeo drugi kriterij. Pod poj-

¹⁶⁰ N. dj., 3.

¹⁶¹ N. dj., 7.

¹⁶² N. dj., 15, 16.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ I. D a n i l o, Sulla civiltà in Dalmazia, Trst 1861, 34, 38.

mom kulture ili prosvijećenosti (*civiltà*) nije htio razumijevati samo razinu obrazovanja i osposobljenosti za stvaranje ili konzumiranje viših kulturnih vrijednosti. Taj pojam uzimao je u širem smislu, obuhvaćajući njime sve duhovne proizvode, pa i one neobrazovanog seljačkog puka – od jezika, običaja, nošnje, oblika duhovnog života itd. To mu je omogućilo da pobije tvrdnju kako u Dalmaciji postoji samo talijanska kultura i sve ono što se na toj tvrdnji gradilo.

S ciljem da opovrgne tvrdnju o postojanju talijanske nacije u Dalmaciji, iznio je svoju predodžbu o genezi najvišeg, talijanskog i talijaniziranog sloja. Tvrdio je da su ostaci starog romanskog stanovništva u Dalmaciji iščezli, tj. bili slavizirani do početka mletačke vladavine u 15. st.,¹⁶⁶ te da je talijanski živalj njegova vremena svojim porijeklom vezan uz mletačku vlast. Tada su se – tvrdi Danilo – u Dalmaciju doselili malobrojni Talijani, koji su postali vlasnici zemalja, u pravu jednaki domaćima, ali neki bogatstvom i nadmoćniji. Od tada je započeo proces u toku kojeg su domaći pojedinci prihvaćali talijanski jezik, čak talijanizirali svoja prezimena, kako bi se mogli uključiti u vladajući sloj, steći mogućnost da sudjeluju u upravljanju javnim poslovima i da ojačaju svoje gospodarske i društvene pozicije. Danilo je time htio pokazati da je nosiocem talijanstva u Dalmaciji samo jedan socijalni sloj, a ne nacionalna cjelina, i obrazložiti kako je došlo do toga da su čisti slavenski jezik, običaji i nošnja ostali sačuvani samo kod neobrazovanih seljaka, tj. dokazati da kulturno dvojstvo u Dalmaciji po svojoj genezi nije nacionalno nego socijalno.¹⁶⁸ Talijanstvo kao nacionalnu osobinu priznavao je samo onim malobrojnim pripadnicima gradskog, talijanskog obrazovanog sloja koji su doista potekli od doseljenih Talijana.¹⁶⁷

S istom svrhom prikazao je Danilo i slijed kultura na dalmatinskom tlu. Poricao je prvenstvo i kontinuitet latinske i talijanske kulture tvrdnjom da je prije latinske postojala u Dalmaciji ilirska, a nakon latinske slavenska kultura i u višim slojevima mletačka. Recentnu kulturu viših slojeva u Dalmaciji – razumijevajući i nju šire od književnog jezika i viših oblika kulture – nije htio priznati kao talijansku. Smatrao ju je zbirom po porijeklu različitih elemenata – unesenih mletačkom a zatim francuskom i austrijskom vladavinom – koji nisu srasli u jednu, organsku cjelinu. Ona je za nj bila miješana, polutanska kultura (*civiltà bastarda*) koja ne može služiti na čast ni onima koji su njeni nosioci ni onima uz koje je vezana svojim porijeklom, te bi se morali Dalmatinci stidjeti kad bi se ona nazivala dalmatinskim, a Nijemci i Talijani kad bi se nazivala njemačkim odnosno talijanskim imenom.¹⁶⁸ Na taj način Danilo je htio dokazati kako u Dalmaciji postoji samo slavenska kultura, doduše nerazvijena, ali na izvornim temeljima što joj daje opravdanje za opstanak, napredak, a u budućnosti i prevlast u pokrajini. Da to postigne,

¹⁶⁶ N. dj., 26, 27.

¹⁶⁸ N. dj., 32.

¹⁶⁷ I. Danilov, *Gospodine Uredniče, GD 1861*, 6, 18. I (datirano: Na Vodokrstje 1861).

¹⁶⁸ Danilo, *Sulla civiltà*, 31–34.

trebale su joj ustanove, od školstva na narodnom jeziku do liberalnih političkih institucija, kakve je nalazio u Banskoj Hrvatskoj. Ipak je obećavao tolerantan stav prema elementima talijanske kulture u pokrajini.¹⁶⁹

Danilo je bio pristaša sjedinjenja upravo zato što se nadao da će institucije Banske Hrvatske pomoći Dalmaciji da stekne i razvije slavensku kulturu. Sjedinjenje je zagovarao pozivajući se na historijsko pravo, ali ga je smatrao opravdanim i zbog etničkog jedinstva Dalmacije i Banske Hrvatske.¹⁷⁰

Stanovništvo Dalmacije i Banske Hrvatske Danilo je promatrao kao jednu cjelinu, i to po dvjema linijama – po hrvatskom i širem južnoslavenskom etničkom i kulturnom jedinstvu. U Dalmaciji je nalazio Hrvate i Srbe u prošlosti i sadašnjosti (*«noi Croati e Serbi in Dalmazia»* – govorio je).¹⁷¹ Njihov geografski raspored određivao je u prošlosti na temelju izvještaja cara Konstantina Porfirogeneta o doseljenu te je krajeve sjeverno od Cetine smatrao hrvatskim, a južno od Cetine srpskim. I u sadašnjosti je nalazio u Dalmaciji istu situaciju. Uz to je Slavene u zapadnom dijelu Dalmacije (*razza slava della Dalmazia occidentale*), tj. po njegovu mišljenju dalmatinske Hrvate, smatrao pripadnicima istog hrvatskog plemena (*stirpe croata*) kojoj pripadaju i Hrvati u Banskoj Hrvatskoj.¹⁷² Međutim, osnovne osobine koje su ujedinjavale Hrvate s obje strane Velebita Danilo je smatrao zajedničkim za sve Južne Slavene. To se prije svega odnosi na jezik, koji je općenito smatrao simbolom i bivstvom nacije.¹⁷³ Hrvatska i srpska kultura tvorila je, po njemu, još u prošlosti jedinstvenu južnoslavensku kulturu (zato je govorio: *«la civilta slava, croata e serba»*). Smatrao je da je u prošlosti historijski razvitak vodio južnoslavenske narode (koje je nazivao *«popoli slavi del mezzogiorno»*) i prema stvaranju vlastite jedinstvene države koja bi osigurala procvat te kulture, ali je taj proces bio prekinut stranim zavojevanjem.¹⁷⁴

Danilo je donekle osjećao dalmatinsku osobnost (personaliteta) i nije želio da se ona izgubi.¹⁷⁵ Međutim, nije to smatrao dovoljnim razlogom za inzistiranje na političkoj autonomiji Dalmacije, dapače ni za bilo kakav posebni upravni položaj Dalmacije unutar ujedinjene Trojednice. I tu je slici o historijskoj autonomiji Dalmacije koja se uklapala u autonomaški ideološki sustav suprotstavio svoje obrazloženje političkog razvitka pokrajine. On je poricao da je Dalmacija ikada u svojoj povijesti imala vlastitu autonomiju, tj. da je mogla suvereno upravljati sama sobom, osim u razdoblju prije nego što je potpala pod rimsku vlast.¹⁷⁶ Položaj Dalmacije unutar Trojednice temeljio je na historijskom pravu, tj. na položaju kakav je Dalmacija zauzimala unutar hrvatske države prije dolaska pod mletačku vlast. Pod mletačkom i austrijskom vlasti Dalmacija je, prema Danilu, bila upravna, ali ne i samoupravna, autonomna cjelina. Nalazio je da su tokom povijesti autonomiju uživali samo

¹⁶⁹ N. dj., 39, 41.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ N. dj., 41.

¹⁷² N. dj., 14 – 16.

¹⁷³ N. dj., 5.

¹⁷⁴ N. dj., 31.

¹⁷⁵ I. Danilo, *L' autonomia della Dalmazia*, Zadar 1861, 19.

¹⁷⁶ N. dj., 1 – 14.

pojedini dijelovi Dalmacije u obliku autonomije gradskih komuna, županija i sl. Dopuštao je da se to historijsko pravo uvaži i da autonomiju unutar ujedinjene Trojednice dobiju teritoriji nekadašnjih županija i primorskih i otočkih komuna, te područja Dubrovnika, Poljica, Makarskog primorja i Paštovića u Boki Kotorskoj. Želio je da ujedinjena Trojednica ima jedinstven sabor. U postojanju posebnog dalmatinskog sabora vidio je samo opasnost za konfrontiranje oko pitanja koja se inače mogu zajednički rješavati. Nije tražio ni da postoji bilo kakav drugi organ koji bi okupljao Dalmaciju kao cjelinu, osim eventualno vice-bana koji bi stajao na čelu apelacionog suda. Inače je osobu bana, koji već u svom naslovu nosi i ime Dalmacije, smatrao dovoljnom garancijom za očuvanje elemenata dalmatinske osobnosti.¹⁷⁷

Ni Danilo nije mogao zaobići pitanje Bosne, ali je i to promatrao u okvirima šireg južnoslavenskog zблиžavanja i okupljanja. Izražavao je uvjerenje da će Dalmacija sjedinjena s Bansom Hrvatskom doživjeti nagli napredak, da će to privući novoj cjelini »srodnike između Balkana i Dunava« i omogućiti joj veći utjecaj na njih.¹⁷⁸

g

Vinko Milić je u svojim ocjenama i zahtjevima bio najradikalniji među pripadnicima gradske inteligencije. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je on od svijtu njih najjače osjećao svoje pučko porijeklo i jedini ga isticao. Rođen u splitskom težačkom Varošu, on se najmanje od svih mladih narodnjaka saživio s talijaniziranim gradom kojem je ton davao oligarhijski sloj, sa svojom kulturnom klimom i tradicijom. To je sam najbolje izrazio polemizirajući o mletačkoj tradiciji u Dalmaciji. Tada je izjavio da može razumjeti ako mletačku vladavinu visoko ocjenjuju oni čiji su preci od mletačke vlade dobili investituru na velike posjede. Sam, kao potomak očeva koji su pod mletačkom vlašću bili u gorem položaju nego robovi u kolonijama, nije mogao dijeliti takve osjećaje.¹⁷⁹ Milić je ipak pripadao građanskom sloju i zastupao u socijalnom i političkom pogledu interese liberalnog građanstva.

U svojim polemičkim spisima Milić je reakcionarnom načelu o pravu obrazovane manjine na vlast nad neobrazovanom većinom suprotstavio liberalno načelo o pravu svih na jednakost i na jednake uvjete za vlastiti osobni i socijalni napredak. Posebno je značenje pridavao stvaranju jednakih mogućnosti za odgoj u nacionalnom duhu, te za političko, ekonomsko, vjersko i moralno obrazovanje. Smatrao je da se tek primjenom tog principa može u različitim slojevima razviti osjećaj pripadnosti istom društvu i težnja za istim ciljem. Socijalne i političke prilike u Dalmaciji analizirao je sa stanovišta tih interesa. Sukob koji je izbio smatrao je izrazom problema koji su se nagomilali zbog toga što je najviši društveni sloj nastojao pod svaku cijenu održati svoj društveni položaj koji je Milić uspoređivao s položajem kaste. Rješavanje sukoba vidio je jedino u uvažavanju interesa slavenske većine.¹⁸⁰

¹⁷⁷ N. dj., 14 – 19.

¹⁷⁸ N. dj., 21.

¹⁷⁹ V. Milić, *A Niccolò Tommaseo i Dalmato – Slavi ossia i quesiti di patrio interesse*, Rijeka 1861, 54.

¹⁸⁰ N. dj., 31.

»Među izobraženim stališem i pukom preduboka se jama prokopala po tuđinstvu jezika.« – konstatirao je Milić u *Pozoru*. U toj »predubokoj jami« vidio je smetnju na putu prema homogenizaciji društvene svijesti i smatrao da je treba što prije ukloniti. I u tom je pogledu bio radikalniji te je zahtijevao da se talijanski jezik sasvim ukloni iz ureda i škola i da se iz javnih služba odstrane svi činovnici koji se ne mogu služiti narodnim jezikom. Štoviše, smatrao je da treba ukloniti i talijansku kulturu jer ona razdvaja društvene klase. U cjelini, nije pristajao ni na kakvu reformu, jer bi ona išla u korist povlaštene klase, već se zalagao za potpunu političko-socijalnu transformaciju.¹⁸¹

Otpor autonomaškim nastojanjima u Dalmaciji Milić je smatrao pokretom koji teži upravo takvoj društvenoj transformaciji. U takvom pokretu posebno je mjesto pridavao inteligenciji kao skupini čije zvanje zauzima najviše mjesto u društvu i čiji je zadatak u društvenoj podjeli rada da nastoji oko usavršavanja društva. Taj svoj zadatak inteligencija nije mogla obaviti ako je – kao što se po Milićevoj ocjeni dogodilo u Dalmaciji – ostala odvojena od naroda, ako ne poznaje narod, njegov jezik, narav i potrebe, te krivo shvaća vlastite socijalne interese. Svoju društvenu zadaću, naprotiv, inteligencija može, prema Miliću, ispuniti samo ako zadrži trajnu vezu s narodom, ako poznaje njegov značaj i običaje, te zadovoljava njegove potrebe, želje i težnje. U Dalmaciji inteligencija bi morala voditi i usmjeravati pokret koji teži za socijalno-političkom transformacijom.¹⁸²

Princip jednakosti u uvjetima za socijalno-politički život Milić je prenosio i na nacionalno-političko područje. Smatrao je da taj princip dalmatinski »Hrvato-Srbi« (Croato-Serbi) mogu oživotvoriti, da mogu postati nacionalno slobodni, ako dođu pod svoj »tradicionalni ustav« (tradizionale statuto), tj. ako se Dalmacija sjedini s Banskom Hrvatskom.¹⁸³

Sjedinjenje je opravdavao etničkim jedinstvom, plemenskom i jezičnom identičnošću stanovnika s obje strane Velebita. Razlike između njih, koje je isticao Tommaseo, u tjelesnoj strukturi, jeziku, načinu života, duhu kulture i odijevanju priznavao je samo ukoliko se tiče obrazovanih slojeva, a ne naroda.¹⁸⁴ Ipak je sjedinjenje temeljio na historijskom pravu.¹⁸⁵ Zbog toga je sjedinjenje (annessione, unione) precizirao kao »ponovno ujedinjenje« (riunione) smatrajući da taj izraz upozorava na historijsku, državnopravnu utemeljenost zahtjeva.¹⁸⁶

¹⁸¹ N. dj., 39–42; Jedan Varošaniin (V. Milić), Dalmatinski obzor, *Pozor* 1860, 58, 7. XII. – Milić je pod istim pseudonimom objelodanio članak: Prev. ručno pismo i IV. točka predstavke Banske konferencije, *Pozor* 1860, 71, 24. XII. Da je Milić pisac ovih članaka, zaključujemo po tome što je rođen u splitskom Velom Varošu, što u člancima pokazuje poznavanje prilika u Splitu gdje je u to vrijeme boravio prije nego što je prešao na Rijeku, što pokazuje poznavanje prilika u Dalmatinskoj zagori gdje je jedno vrijeme prije toga službovao (u Imotskom) i što izražava stajališta kakva nalazimo u njegovim brošurama.

¹⁸² Milić, A Niccolò Tommaseo, n. dj., 65–67.

¹⁸³ N. dj., 64.

¹⁸⁴ N. dj., 36.

¹⁸⁵ N. dj., 82–91.

¹⁸⁶ N. dj., 13, 49.

Milić ne samo da nije inzistirao na nekoj dalmatinskoj posebnosti, nego je težio za tim da se zatre sve ono što je moglo osnažiti ili reproducirati takve postojeće osjećaje. Izričito je poricao da bi se Dalmacija mogla konstituirati u zasebnu naciju.¹⁸⁷ Stanovnike Trojednice kao cjeline i Dalmacije kao njezina dijela Milić je najčešće nazivao hrvatskim imenom (Croati, Hrvati, narod hrvatski) označavajući na taj način plemensku pripadnost većine. Stanovnike tih zemalja nazivao je također Slavenima i Srbohrvatima kad je pisao hrvatski, odnosno talijanski »Slavi« i »Croato-Serbi«. Također je i njihov jezik nazivao hrvatskim, slavenskim i hrvatskosrpskim (talijanski: lingua slava, croata, croato-serba). Stanovnike Dalmacije i Trojednice ipak je dijelio na dva plemena (stirpe, ceppo, pa i nazionalita) – hrvatsko i srpsko. U određivanju geografskog rasporeda polazio je od Porfirogenetovih izvještaja o doseljenju Hrvata i Srba, ali granicu između njih nije ipak stavljao na Cetinu nego – s obzirom na recentnu upotrebu hrvatskog imena u puku – na Neretvu. Pripadnicima hrvatskog plemena smatrao je staro čakavsko stanovništvo, ali i kasnije doseljeno štokavsko (»Moro Vlasi«), podjednako katolike i pravoslavne. Tvrdio je da svi stanovnici primorskog, otočkog i zagorskog pojasa nazivaju sebe Hrvatima a svoj jezik hrvatskim. Stanovnik Dalmacije do Neretve za njega je – kao što je rekao u jednom talijanskom tekstu – »Hrvat che hrvatski parla.« Poimenično je kao Hrvate spominjao stanovnike Obrovca, Bukovice, Kistanja, Biograda, Drniša, Šibenika, Trogira, Splita, Knina, Sinja, Imotskog i Vrgorca. Zbog toga je izričito zanijekao točnost naziva »Iliri-Serbi« koji je Lovro Monti u svojoj brošuri upotrijebio za stanovnike Dalmacije. Stanovnike južno od Neretve, tj. na dubrovačkom području i u Boki Kotorskoj, smatrao je Srbima.¹⁸⁸ Zbog toga je i moderni hrvatski književni jezik – koji su izradivali ilirci na temelju štokavštine stare dubrovačke književnosti (forma serbica antica) i koji je prihvaćen u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji od onih koji pišu narodnim jezikom – također smatrao srpskim.¹⁸⁹ U sjevernoj Hrvatskoj nalazio je srpsko pleme u Srijemu i Vojnoj krajini.¹⁹⁰ Međutim, Milić je Dalmaciju promatrao kao dio »cielog sad uskrsnuvšeg Jugoslavenstva.«¹⁹¹ Hrvate i Srbe ujedinjavao je u jednu nacionalnu cjelinu i nazivao ih zajedničkim imenom »Južni Slaveni« (Slavi del Sud)¹⁹² ili »sinovi Jugoslavije« (figli della Jugoslavia)¹⁹³ čije se historijsko nacionalno područje (terreno nazionale storico) pro-

¹⁸⁷ (V. Milić), *Una semplice rettifica*, Rijeka 1861, 8. – Jedan primjerak ove anonimne brošure pronašao sam u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Drugi – na kojem je rukom označen Milić kao autor – postoji u Naučnoj biblioteci u Zadru. To atribuiranje je sasvim pouzdano. Milićevo autorstvo može se utvrditi već karakterističnim ubacivanjem hrvatskog naziva za jezik u talijanski tekst (»non parlato che hrvatski« i sl.) u ovoj brošuri i u brošuri »A Niccolò Tommaseo«, koja je također tiskana u Rijeci.

¹⁸⁸ Milić, *Una semplice rettifica*, 14–16, 38; isti, *A Niccolò Tommaseo*, 13–17; v. također nav. Milićeve članke u *Pozoru*.

¹⁸⁹ Milić, *A Niccolò Tommaseo*, 43, 44.

¹⁹⁰ N. dj., 24.

¹⁹¹ Jedan Varošanin (Milić), *Dalmatinski obzor*, n. dj.

¹⁹² Milić, *Una semplice rettifica*, 34; isti, *A Niccolò Tommaseo*, 43.

¹⁹³ Milić, *A Niccolò Tommaseo*, 93.

stire od Soče ili Trsta do Bojane te od Drave i Dunava do Jadranskog mora.¹⁹⁴ Dalmatinske Slavene izričito je smatrao tek dijelom te nacije.¹⁹⁵ Hrvatsko i srpsko pleme u prošlosti je vidio već dijelom i politički ujedinjena, te je kosovski poraz smatrao njihovom zajedničkom katastrofom.¹⁹⁶ Milić je bio zadojen širokom slavenskom idejom i priznavao se panslavistom ukoliko se pod tom riječju razumijeva čovjek koji se raduje svakom uspjehu u napretku slavenskih naroda.¹⁹⁷

Političke koncepcije Vinka Milića u potpunom su skladu s njegovim nacionalnim shvaćanjima. On se protivio Tommaseovu zahtjevu da Dalmacija ostane samostalna kraljevina i dopuštao je da bude kraljevina unutar Trojednice, ali ne kao zasebna politička individualnost. Takvu individualnost priznavao je samo Trojednici kao cjelini. Dalmatinstvo je svodio samo na historijsko-geografski pojam, ne nižećući pravo na osjećaj pokrajinske pripadnosti.¹⁹⁸ Ni unutar ujedinjene Trojednice nije Dalmaciji ostavljao nikakvu upravnu autonomiju. Jedino joj je pridržavao vlastiti apelacioni sud. Za Trojednicu je predviđao jedan jedinstveni sabor i vladu. Dalmatinskom namjesništvu je oduzimao samostalnu upravnu funkciju. Ostavljao mu je da u službi sabora i vlade opravla njihove poslove u Dalmaciji, ali bi izravnu upravnu nadležnost nad županijama u Dalmaciji imali sabor i vlada.¹⁹⁹ U pogledu položaja Trojednice unutar Habsburške Monarhije zagovarao je uspostavljanje federativnog odnosa s Ugarskom.²⁰⁰

Prema Bosni Milić nije imao nikakvih posebnih političkih planova. Suprotstavljajući se autonomašima, smatrao je da se na temelju etničke srodnosti može podjednako zagovarati sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom kao i njeno sjedinjenje s Bosnom. Zagovarao je prije svega jačanje trgovačkih veza s Bosnom prema kojoj je Dalmacija gospodarski okrenuta, premda je isticao i gospodarsku korist od sjedinjenja s Banskom Hrvatskom. Smatrao je da će upravo zajednica s Banskom Hrvatskom ojačati položaj Dalmacije i omogućiti joj da uspostavi čvršće veze s Bosnom. Karakter tih veza morao bi biti takav da iz njih proistekne gospodarska korist i da omogući Dalmaciji utjecaj na jačanje slavenske kulture u Bosni. Autonomaške koncepcije ocjenjivao je, naprotiv, kao izraz želje za gospodarskom dominacijom u Bosni i za njenom talijanizacijom.²⁰¹

Milić je osnovni cilj društvenih i političkih zbivanja u Evropi svoga vremena sazeo u riječi: nacionalna sloboda (libertà nazionale)²⁰² Pridativši to načelo i za vlastiti nacionalni teren, on je, u skladu sa svojim nacionalnim shvaćanjima, imao pred sobom viziju slobodne ujedinjene Jugoslavije. Otvo-

¹⁹⁴ Milić, Una semplice rettifica, 9; isti, A Niccolò Tommaseo, 57; Jedan Varošaniin (Milić), Dalmatinski obzor.

¹⁹⁵ Milić, A Niccolò Tommaseo, 57: »Gli Slavi di Dalmazia non sono che parte di quella nazione che dall' Isonzo alla Bojana si estende, dalla Drava – Danubio alla sponda settentrionale dell' Adriatico.«

¹⁹⁶ N. dj., 57; Milić, Una semplice rettifica, 9.

¹⁹⁷ Milić, A Niccolò Tommaseo, 60 – 62.

¹⁹⁸ N. dj., 18.

¹⁹⁹ N. dj., 76, 77.

²⁰⁰ N. dj., 91, 92.

²⁰¹ N. dj., 35, 36, 46, 47; Jedan Varošaniin (Milić), Prev. ručno pismo, n. dj.

²⁰² Milić, Una semplice rettifica, 4.

reno je izražavao nadu da se proces u toku kojeg su veliki evropski narodi stjecali potpunu nezavisnost (piena indipendenza) neće zaustaviti, te da će puknuti zora oslobođenja (pianserà l' alba della redenzione) i za veliku osam-milijunsku Jugoslaviju.²⁰³ Želio je da Jugoslavija (Slavia del Sud,²⁰⁴ Slavia, Jugoslavia²⁰⁵) postane zajednička domovina (comune patria) koja će obuhvatiti i Bansku Hrvatsku i Dalmaciju i koja će imati potpunu nacionalnu slobodu (nazional indipendenza).²⁰⁶ U vrijeme kad su u Dalmaciji jedino Dubrovnik i Boka Kotorska izrazili želju za sjedinjenjem s Bansom Hrvatskom (a njih je Milić smatrao etnički srpskim i po historijskom pravu zasebnim teritorijem), on je Dubrovniku pridavao ulogu da moralno ujedini pripadnike hrvatskog i srpskog plemena, katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, i nadao se da će upravo Dubrovnik navijestiti oslobođenje jugoslavenske domovine.²⁰⁷ U procesu stvaranja Jugoslavije davao je podjednaku ulogu Hrvatskoj i Srbiji. Smatrao je da su Hrvatska i Srbija za vrijeme ilirizma, odbacivši vjerske i književne osjetljivosti, uspostavile neraskidivu vezu koja je zapečaćena 1848/49. god. u borbama protiv mađarske dominacije u Hrvatskoj i Vojvodini. Trenutno je Hrvatsku smatrao politički jačom i zbog toga je držao da ona mora činiti ono što tada nije mogla i Srbija, da je pozvana i ona da pred poviješću osveti Kosovo.²⁰⁸

h

Stjepan Ivićević bio je narodnjak stare generacije, aktivan još u zbivanjima prije i za vrijeme 1848/49. godine.²⁰⁹ Socijalno i idejno nalazio se ranije i sada na granici između najvišeg, oligarhijskog sloja i ostalih građanskih slojeva, te je bio idejno nestabilan i često mijenjao elemente svojih nacionalnih i političkih shvaćanja. God. 1859. on je u nizu dopisa u *Rivista dalmata* nadovezivao na svoja shvaćanja iz 1848. Kod njega je još uvijek postojao osjećaj o dalmatinskoj posebnosti. Izražavao je želju da se Dalmacija oblikuje kao jedna cjelina, te je ustajao protiv kampanilizama i zahtijevao: »ne smijemo djelovati kao Zadrani, kao Splićani ili Dubrovčani. (...) Sjetimo se da smo Dalmatinci! – Dakle – Svi za jedan štap. – Ponavljam: – Viribus unitis!«²¹⁰ To ipak nije bila slika narodosno zatvorene Dalmacije. Ivićević je Dalmaciju smatrao dijelom jugoslavenske, te hrvatske i srpske cjeline. On će u pojedinim razdobljima Dalmaciju različito uklapati u ta dva pojmovna sloja, a na početku 1860. je u *Glasniku dalmatinskom*, u vezi s prijedlogom da se

²⁰³ N. dj., 9.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Milić, A Niccolò Tommaseo, 44, 93.

²⁰⁶ N. dj., 43, 44.

²⁰⁷ N. dj., 93.

²⁰⁸ N. dj., 57.

²⁰⁹ O tome v. : J. R a v l i ć , Stjepan Ivićević i Narodni preporod u Dalmaciji, *Zbornik za slavistiku Matice srpske* 4, 1973, 46 – 112.

²¹⁰ S. Ivićević , Macarsca, 23. agosto, *RDI*, 1859, 20, 27. VIII: »non dover noi agire in proposito da Zaratini, da Spalatini, o da Ragusini. (...) Ma ricordiamoci di essere noi Dalmati! – Sicchè – Svi za jedan štap. (Tutti per un bastone!) – Ripeto: – Viribus unitis!«

proslavi stogodišnjica smrti Andrije Kačića Miošića, o Hrvatima i Srbima govorio kao o očito dvjema cjelinama, ali kao o dvjema cjelinama »jednog naroda« koje treba da nadvladaju vjerske predrasude što su ih razdvojile i sklope »novo pobratimstvo«.²¹¹

Ivićević je ipak uvijek davao posebno mjesto odnosima između Dalmacije i Bosne. To je posljedica Ivićevićeve svijesti o porijeklu iz obitelji koja je za vrijeme ratovanja s Turcima doselila s ostalim »morlačkim« obiteljima iz Bosne u Makarsko primorje. Pojedini članovi te obitelji su se u 18. st. istaknuli u borbama s Turcima i postali mletački kapetani i koluneli, izdvojili se iz »morlačke« mase položajem i zemljišnim posjedom, a zatim se obogatili i trgovinom. Vežanost uz vlastitu obiteljsku tradiciju o doseljenju iz Bosne i svijest da odatle potječe većina stanovnika u Makarskom primorju davali su emotivnu obojenost njegovoj ideji o Bosni i Dalmaciji kao jednoj etničkoj cjelini. Ivićević je te osjećaje izrazio hladnom mišlju o geo-političkom položaju Dalmacije prema zaleđu. Dalmacija je za nj bila ne samo sjeverna granica (limite) Jadranskog mora, nego prije svega prag (limitare) čitave kopnene cjeline kojoj i sama pripada, a koju je nazivao »kontinentom Jadran-Dunav« (continente Adri-Danubio). Dalmaciji je na tom području pridavao posebnu ulogu. Smatrao je da ona ima svoju »geografsku sudbinu« (il destino geografico), da ona mora postati ishodište trgovine i prosvijećenosti za narode koji žive u njezinu zaleđu.²¹² Pritom nije Dalmaciji namijenio ulogu talijanizatora. Štoviše, isticao je da Dalmacija svoju misiju među slavenskim pokrajinama u zaleđu ne može ni u trgovačkom ni u kulturnom pogledu izvršiti ako ne bude mogla s njima komunicirati na njihovu jeziku koji je isti i u naroda u Dalmaciji. Zbog toga je poticao da se više njeguje »ilirski« jezik i širi njegovo poznavanje u Dalmaciji. On je, doduše, prihvaćao činjenicu da je talijanski jezik službeni i nastavni u Dalmaciji, ali je tražio od mladih i obrazovanih rodoljuba da »ilirski« jezik nauče jednako dobro kao i talijanski upravo zbog položaja Dalmacije i njezine uloge u trgovini i širenju prosvijećenosti u zaleđu.²¹³ Ivićević je kao trgovac (imao je trgovine u Makarskoj i Imotskom) bio svjestan uloge prometnica u trgovini i širenju ideja. Međutim, fantast kakav je bio, predlagao je ne samo uspostavljanje cestovnih veza s Bosnom, već i tehnički neizvediva i ekonomski neopravdana rješenja. Potaknut gradnjom Sueskog kanala, iznosio je ideju o riječno-kanalskom putu Opuzen-Mostar-Slavonski Brod – Beograd povezivanjem rijeka Neretve, Bosne i Save ili Neretve, Drine i Save.²¹⁴ Taj prijedlog ipak izražava njegovo osnovno shvaćanje o kompleksu u koji se imala uklopiti Dalmacija sa svojom posebnom ulogom. Izrazio ga je mišlju da bi izgradnjom riječno-kanalskog puta »Dunav i Jadran dali jedan drugome ruku u Sarajevu«.²¹⁵

²¹¹ S. Ivićević, Odglas pozivu na stoljetni god O. Jandrije Kačića – Miošića, *GD* 1880, 9, 31. I.

²¹² Isti, *Macarsca* 10. maggio 1859, *RD* I, 1859, 6, 21. V (rubrika: Corrispondenze).

²¹³ Isto.

²¹⁴ V. Ivićevićeve dopise u *RD* I, 1859, 9, 11. VI; 15, 23. VI.

²¹⁵ Ivićević, *Macarsca*, 23. agosto, n. dj.: »Sarebbe pur bello a vedere che il *Danubio* e l' *Adriatico* si desser la mano a *Sarajevo*«.

Ivićević je očekivao da će Dalmacija svoju ulogu »praga« prema zaleđu ostvariti uz pomoć Austrije. Smatrao je da bi pomoć Monarhije bila od obod strane koristi. Izgradnjom prometnica, smanjenjem carina, otvaranjem konzulata u Bosni i dr. Dalmaciji bi se otvorila vrata prema prosperitetu, a Monarhija bi – kao gospodar Dalmacije i njenim posredstvom – postala također gospodar trgovine i civilizator pokrajina u dalmatinskom zaleđu. Vjerovao je da će zbog toga austrijska vlada pomoći da se u Dalmaciji proširi poznavanje »ilirskog« jezika. Sam je, pak, mladim i obrazovanim Dalmatincima preporučivao da uz talijanski i »ilirski« nauče još i njemački kao jezik koji Dalmaciju veže s centrom Monarhije.²¹⁶ Ta komponenta u Ivićevićevim shvaćanjima pokazuje da njegovo kasnije približavanje austrijskoj centralističkoj vladi neće biti slučajno.

Ivićević se 1860. nakon početnog kolebanja priključio aneksionistima, ali je među njima zadržao pomalo izdvojeno mjesto. Suradnja starog i u Dalmaciji cijerenog rodoljuba mladim je narodnjacima dobro došla, ali je Ivićević zadržao neke osobenosti u svojim koncepcijama. Na kraju ovdje razmatratnog razdoblja oni će se i razići zbog Ivićevićeve suradnje s vladom.

Ivićević je gotovo euforično pozdravio Borellijev govor u Pojačanom carevinskom vijeću. Na početku političkih sukobljavanja u Dalmaciji on je bio skloniji Borellijevoj viziji o budućoj zajednici Dalmacije s Bosnom, nego Strossmayerovoj o njenoj zajednici s Banskom Hrvatskom. On je još nalazio momenta u kojima se mogao složiti s autonomašima. U vezi s Borellijevim govorom u Pojačanom carevinskom vijeću Ivićević je listu *La voce dalmatica* uputio pismo puno oduševljenja. Borelli je odbacivši sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom dodirnuo Ivićevićevu slabost kada je dao naslutiti svoju želju za sjedinjenjem Dalmacije s Bosnom. Ivićević je tada pisao: »Čitao sam govor gospodina grofa Borellija u Carevinskom vijeću. Nisam mogao suzdržati suze! – Ja gospodina grofa nisam poznavao, ni osobno ni po pisanju. Sada mi izgleda kao da ga poznajem. Stišćem mu ruku i cjelivam je. – Izvršno rećeno! – S Bosnom smo prvi; sa svima ostalima smo posljednji. – Neka nam se vrate članovi naše stare obitelji; a tada ćemo razgovarati kao obitelj s obiteljima.«²¹⁷

Međutim, u toku ubrzanih zbivanja koja su potom započela pokazala se netrpeljivost dalmatinskih talijanaša prema narodnom jeziku, drugom kompleksu na koji je Ivićević bio osjetljiv. Čini se da je u tom razdoblju Ivićevićeva idejnog razvitka pitanje jezika bilo ona granica preko koje nije mogao prijeći, makar je želio održati suradnju s onima koji su tražili autonomiju za Dalmaciju. U isto vrijeme Banska Hrvatska je stjecala položaj kakav u vrijeme Borellijeva nastupa nije imala i pretvarala se u snagu za koju je izgle-

²¹⁶ Ivićević, *Macarsca* 10. maggio 1859, n. dj.

²¹⁷ Il conte Borelli e la Dalmazia, *VD* I, 1860, 21, 20. X. Uredništvo je u tom članku navelo Ivićevićeve rijeći iz pisma koje joj je uputio: »Ho letto il discorso del sig. conte Borelli al Consiglio dell' Impero. Non potei trattenerne le lagrime! – Io non conosceva il sig. conte, nè di persona, nè da scritti. Ora mi par di conoscerlo. Gli stringo la mano, e gliela bacio! – Benissimo detto! – Co' Bosnesi siamo i primi; con tutti gli altri, siamo ultimi. – Ci rendano i membri dell' antica nostra famiglia; ed allora, da famiglia a famiglia, discorreremo.«

dalo da može postati središtem okupljanja Južnih Slavena unutar Monarhije. Ivićević je, čini se, zaključio da Banska Hrvatska može preuzeti ulogu koju je dotad namjenjivao dvoru i postati oslonac za ostvarenje vitalnih interesa Dalmacije, to prije što je nastupala pod jugoslavenskom idejom. Zbog toga je ubrzo postao, kao što je sam rekao, »Slavo Dalmata annessionista«, tj. dalmatinski Slaven pristaša sjedinjenja.²¹⁸ U stvari ostao je »Slavo Dalmata« a postao »annessionista«. U okviru svog idejnog sustava on je ocjenjivao da se autonomaši i narodnjaci slažu u pogledu interesa Dalmacije prema Bosni, dok ih razdvaja stav prema sjedinjenju s Banskom Hrvatskom od kojeg narodnjaci očekuju prije svega korist za unapređenje nacionalne kulture i narodnog jezika.²¹⁹ Dakako, Ivićević je time samo generalizirao ono što je osjećao kao razliku između sebe i autonomaša. Premda su ti elementi prisutni općenito, razlike između narodnjaka i autonomaša u cjelini su mnogo dublje a u pojedinim elementima razlikuju se od jedne do druge autonomaške i narodnjačke skupine.

Ivićević nije ni sada odustao od svoje ideje o sjedinjenju Dalmacije s Bosnom, te je podsjećao na svoje stihove iz 1848:

Vjera i Bog! ... jedno selo samo

Bit će od Save sve do mora vamo!

i izražavao želju da se Dalmacija poveže s Bosnom »barem trgovinom, dok budemo moći drugčije«. ²²⁰ Ranije je tražio da Dalmacija okupi svoje snage kako bi uz pomoć dvora postala prisutnija u Bosni. Sada je došao do zaključka da u ostvarenju tog cilja Dalmaciji može pomoći i Banska Hrvatska. Očekivao je da bi Dalmacija sjedinjena s Banskom Hrvatskom imala više izgleda da stvori neke uvjete koje je smatrao vitalnima, prije svega da ostvari njegovu staru ideju o otvaranju slobodne luke. Dapače je želio da sve dalmatinske luke dobiju taj status. Time bi bilo omogućeno da se, uz razmjenu vlastitih proizvoda s Bosnom, dotadašnji tranzit robe iz Bosne i za Bosnu te kupovina strane robe za dalmatinske potrebe u Trstu, pretvori u veliku trgovačku aktivnost na tlu same Dalmacije.²²¹ U Banskoj Hrvatskoj gledao je i vojnu snagu za koju je vjerovao da u povoljnoj međunarodnoj situaciji može riješiti pitanje Bosne. Zbog toga je zahtijevao da se Vojna krajina (osim Varaždinskog generalata koji nije neposredno graničio s Bosnom) ne razvojači »dok ne riješi svoju misiju na Istoku«. ²²²

U koncepcijama o karakteru političke zajednice koju bi trebalo uspostaviti između Dalmacije i Banske Hrvatske Ivićević je od 1848. učinio velik korak. God. 1848. pristajao je samo na konfederaciju tih pokrajina unutar šire južnoslavenske zajednice u okviru Habsburške Monarhije. Ni sada nije bio spreman prihvatiti sjedinjenje kojim bi Dalmacija unutar Trojednice izgubila svoju političku individualnost. Zbog toga se u državopravnoj argumen-

²¹⁸ Ravlić, Stjepan Ivićević, n. dj., 106.

²¹⁹ I – ć (S. Ivićević), Iz Makarske, na 30. prosinca 1860, *Pozor* 1861, 6, 8. I (rubrika: Dopisi).

²²⁰ Isto.

²²¹ S. Ivićević, Gospodinu... u Dalmaciji, *Pozor* 1861, 58, 11. III.

²²² V. predstavku S. Ivićevića pod naslovom »Cjelovitost države Hrvatske« A. Schmerlingu od 7. VI 1861, kod: Ravlić, Stjepan Ivićević, 108.

taciji svog pristajanja uz sjedinjenje razlikovao od političara iz Banske Hrvatske i od ostalih dalmatinskih narodnjaka. On nije isticao nikakvo je-dinstveno historijsko pravo po kojem bi Dalmacija s Hrvatskom i Slavonijom činila jednu državopravnu cjelinu i na koje bi se Dalmacija mogla pozivati tražeći sjedinjenje. Za nj je Dalmacija bila »kraljevina« te je inzistirao da se takav njen samostalni državopravni status odrazi u načinu na koji će biti provedeno sjedinjenje i da elemente toga statusa Dalmacija zadrži i nakon sjedinjenja.²²³ Sjedinjenje se po Ivičeviću moglo postići samo uz ugovor kojim bi bili određeni uvjeti sjedinjenja.²²⁴ Ti uvjeti određivali su i njegovu sliku o budućem unutrašnjem uređenju te »države Hrvatske«, kako ju je nazvao u jednoj predstavi ministru predsjedniku Antonu Schmerlingu.²²⁵ Hrvatska, Slavonija i Dalmacija trebale bi po njemu činiti tvorevinu u kojoj bi te tri po-krajine bile – kako se slikovito izrazio – »kao tri prstena na jednoj ruci, a ne salivena u jedan prsten i nataknut na jedan prst«.²²⁶ Preciznije rečeno Hrvatska, Slavonija i Dalmacija trebale su stupiti u federativni odnos. Ivičević se izričito protivio sjedinjenju koje bi bilo provedeno u obliku fuzije.²²⁷ Uz zajednički sabor trebao bi postojati i zasebni dalmatinski. U okviru faktičke autonomije koju je Banska Hrvatska dobila djelokrugom svoga dvorskog di-kasterija, zajednički sabor bi trebao odlučivati o pravosudnim i prosvjetnim poslovima, dok bi o upravnim poslovima za Dalmaciju odlučivao dalmatinski sabor.²²⁸ Prema drugoj Ivičevićovoj verziji Dalmacija ne bi imala posebni sa-bor, već posebnog banskog namjesnika (»miešebana«) i vijeće koji bi pazili da se odluke zajedničkog sabora provode u skladu s njenim specifičnostima.²²⁹

U Ivičevića je 1860/61. postojala još snažna doza dalmatinskog partikula-rizma koji se ogledao i u osjećaju dalmatinskog primata među južnoslaven-skim pokrajinama. Premda je naziv »Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavo-nija« bio historijski i službeni, Ivičević je tražio da Dalmacija ima prvo mje-sto u nazivu Trojednice zbog toga što je »Dalmacija staro ime« i što je »Dal-macija bila prije Hrvatske i Slavonije«. Štoviše, nije mu, čini se, bila daleka ni misao da bi ime Dalmacije, »kakono davno ime zemaljsko«, jednom moglo slu-žiti kao naziv za čitavo južnoslavensko političko područje. »Dalmacija je n a s - l o v knjige, kojoj su zadnji listovi izkinuti« – pisao je. Listovi te knjige su »Hrvatska i Slavonija, kakono Bosna i Hercegovina itd.« Mislio je da bi, kad se ti »listovi« ponovo okupe u jednoj »knjizi«, trebalo »da ime Dalmacije bude svim na čelu, kakono naslov občeni.«²³⁰

²²³ Ivičević, Gospodinu, n. dj.

²²⁴ V. pismo S. Ivičevića nekom prijatelju u Makarskoj, Zagreb 16. III 1861, kod: C. F i s k o v i ć, Baština starih hrvatskih pisaca II, Split 1971, 266 (prilog: Dopisivanje Mate i Stipana Ivičevića).

²²⁵ V. nav. predstavku S. Ivičevića »Cjelovitost države Hrvatske«.

²²⁶ Ivičević, Iz Makarske, na 30. prosinca 1860, n. dj.

²²⁷ V. nav. pismo S. Ivičevića, Zagreb 16. III 1861 (Fisković, n. dj., 266): »Noi siamo an-cora in tempo di fare questa *federazione*, (non fusione!) con buoni patti che potrano essere da noi dettati. (...) Anche io, senza patti, non vorrei nessuna federazione – fu-sione non mai!«

²²⁸ Ivičević, Iz Makarske, na 30. prosinca 1860, n. dj.

²²⁹ Ivičević, Gospodinu, n. dj.

²³⁰ Isto.

Ivićević je imao i sasvim određene koncepcije o tome kakav bi položaj trebale ujedinjene hrvatske zemlje u postojećim prilikama zauzimati unutar Monarhije. On je na početku 1861. krenuo u Bansku Hrvatsku i proputovao je od Rijeke do Zemuna. Prisustvovao je i zasjedanju hrvatskog sabora u Zagrebu. Susretao se s političkim strujanjima. On je prema Ugarskoj zauzimao stav poput većine hrvatskih političkih snaga, tj. bio je za povezivanje Hrvatske s Ugarskom uz očuvanje unutrašnje autonomije. U lepezi stavova prema Austriji na jednom kraju bili su oni koji su odbijali bilo kakvu vezu s njom. Ivićević se u tom pogledu nalazio na suprotnom kraju. U hrvatskoj politici god. 1861. Austriji je najviše bila voljna da se približi skupina istaknutih narodnjaka oko J. J. Strossmayera. Njezin stav izrazila je manjina saborskog tzv. Osrednjeg odbora koji je imao izraditi prijedlog zaključka u vezi s carevim pozivom da Hrvatska pošalje zastupnike u Carevinsko vijeće kao centralni državni parlament. Prijedlog manjine odbora i stav grupe oko Strossmayera izražen je u tzv. Pricinoj izjavi. Ta skupina nije pristajala uz zahtjev da Hrvatska prihvati centralističko državno uređenje i da pošalje zastupnike u Carevinsko vijeće s ingerencijama od kojih su mnoge po hrvatskoj historijskoj ustavnosti pripadale hrvatskom saboru. Ipak je priznavala da su tokom života u jednoj državi između Hrvatske i Austrije faktički nastali neki zajednički interesi na područjima koja spadaju pod suverenitet Trojednice i predlagala da se oni reguliraju ugovorom, dakle na način koji ne bi okrnjio hrvatsko državno pravo, tj. suverenitet Trojednice.²²¹ Ivićević je na temelju tih načela izradio dokument koji nije, kao kasnija Pricina izjava, odredio samo načelan stav, već je i razradio konkretan prijedlog o načinu na koji bi bio reguliran položaj Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji. Bio je to federalistički projekt u kojem je razgraničenje poslova između centralnoga državnog parlamenta i hrvatskog sabora postavio na način i pozivajući se na federalističku Listopadsku diplomu. Međutim, zadržao je i posebne odnose između Hrvatske i Ugarske, uključivši i zajednički hrvatsko-ugarski sabor. Izgleda da je Ivićević taj dokument i predao državnom ministru Schmerlingu kad ga je ovaj primio u audijenciju 7. lipnja 1861.²²² Međutim, za boravka u Beču Ivićević je počeo pokazivati sklonosti prema centralističkim krugovima. Vjerojatno je zaključio da bez suradnje s njima neće biti moguće ostvariti sjedinjenje. Svoje misli o potrebi da se Hrvatska približi Beču i da ne traži oslonac u Ugarskoj iznio je u pismima Mihovilu Pavlinoviću koji se tada nalazio u Zagrebu, ali se s njima nije suglasio ni Pavlinović ni krug oko Strossmayera u kojem se on kretao.²²³ Ivićević je ipak audijenciju kod Schmerlinga zamolio iz-

²²¹ J. Š i d a k, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 327 – 330 (rasprava: Hrvatska politika u 60-im godinama XIX st. do hrvatsko-ugarske nagodbe).

²²² V. nav. predstavku S. Ivićevića »Cjelovitost države Hrvatske« (Ravlić, Stjepan Ivićević, 108, 109). U vezi s tim dokumentom v. m o j u ocjenu Ravličeve radnje u *HZ* XXVII – XXVIII, 1974 – 75, 527.

²²³ V. pisma M. Pavlinovića S. Ivićeviću, Zagreb 5. i 16. VI 1861. kod: Zelić-Bučan, Stotinja pisma, 351, 352.

javljujući kako želi pomoći da se Hrvatska dovede u Carevinsko vijeće, centralni parlament, na temelju centralističkog Veljačkog patenta.²³⁴

U situaciji koja je nastala nakon što je hrvatski sabor prihvatio vezu s Ugarskom, uz hrvatsku autonomiju, a odbio bilo kakvu vezu s Austrijom, skupina koja je »Pricinu izjavu« prihvaćala kao svoj program počela se cijepati. Izdvajala se struja na čelu s kancelarom Ivanom Mažuranićem koja je bila spremna prihvatiti Schmerlingov centralistički sustav i uvesti Hrvatsku u Carevinsko vijeće, imajući obećanja da će kao protuuslugu Hrvatska dobiti Dalmaciju.²³⁵ Ivičević je u neku ruku anticipirao i to izdvajanje. Čini se da mu je Schmerling još u lipnju 1861, za vrijeme audijencije, ponudio da se prihvati uređivanja vladina lista *Glasnik dalmatinski*.²³⁶ Ivičević je postao urednikom lista 4. listopada 1861. kada se narodnjaci i samostalci u Banskoj Hrvatskoj još nisu bili ni počeli diferencirati. Polemike koje su zbog Ivičevićeva priklanjaanja Schmerlingovu centralističkom sustavu nastale između njega i njegovih dotadašnjih drugova, pa i Mihovila Pavlinovića,²³⁷ bile su sitna čarka prema sukobu koji će nastati u Banskoj Hrvatskoj između nekadašnjih suboraca kada se podijele u Samostalnu i Narodno-liberalnu stranku. U Dalmaciji Schmerling neće pocijepati narodnjake. Narodnjaci će ostati u cjelini federalisti, a svoju politiku u Dalmaciji austrijska će vlada provoditi preko drugih, autonomaških snaga. Ni Ivičević je neće slijediti više od godine dana.

i

Luka Svilović, također narodnjak starije generacije, napisao je i 1861. u Zagrebu objelodanio na hrvatskom brošuru pod naslovom »Kratka povjestnica Dalmacije«. Dok su autonomaši u osvrtima na povijest Dalmacije inzistirali na tome da je Dalmacija oduvijek bila zasebna politička cjelina, napose da nikada nije bila sastavni dio hrvatske i ugarske države i na taj način dokazivali kontinuitet dalmatinske autonomije, Svilović je radio obrnuto. On nije pisao političku brošuru te nije izvodio nikakve zaključke koji bi se mogli odnositi na sjedinjenje, glavno pitanje oko kojeg su se odvijali politički sukobi u Dalmaciji. Međutim, podaci koje je iznosio govorili su čitaocu o nekadašnjoj samostalnoj hrvatskoj državi u koju je bila uključena i »Dalmatinska Hrvatska« i o vladavini ugarskih kraljeva nad Dalmacijom, tj. o historijskom pravu Dalmacije na sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom. Kada je pisao političke članke u *Pozoru*, onda je izričito zagovarao sjedinjenje poziva-

²³⁴ V. molbu S. Ivičevića za audijenciju kod A. Schmerlinga, Beč 31. V 1861, kod: Ravlić, Stjepan Ivičević, 106.

²³⁵ Šidak, Studije, 330.

²³⁶ S. Ivičević – J. J. Strossmayeru, Makarska 30. X 1861, kod: J. Božićković, Dopisivanje Stjepana Ivičevića sa Strossmayerom, *Nova revija* XIII, 1933, 63. Ivičević je u tom pismu Strossmayera podsjećao da je još u Zagrebu s njim razgovarao o mogućnosti da preuzme uređivanje *Glasnika dalmatinskog*. Bilo je to vjerojatno nakon Ivičevićeva povratka iz Beča.

²³⁷ M. Pavlinović, Častni bielobrče Stjepane Ivičeviću, uredniče službenoga *Glasnika dalmatinskoga*, *GD* 1862, 31, 18. IV.

jući se na etničko jedinstvo tih pokrajina i potrebu da ujedinjene budu jače. Također je zagovarao suradnju svih Slavena unutar Habsburške Monarhije.²³⁸

Kod Svilovića su se u jezičnim shvaćanjima još osjećali ostaci partikularnog dalmatinstva gradske Dalmacije koje je on prevladavao na općejugoslavenskoj razini. On je još bio vezan uz »dalmatinski« dijalekt, tj. uz ikavsku štokavštinu, te je prenaglašavao i važnost ostalih dijalekata – »srbskog, hrvatskog, bosanskog (...) dubrovačkog« u književnosti tvrdeći da još ne postoji jedinstveni jezik »kojim imamo se služiti u književstvu našem«. Za nj je karakteristično da nije prihvaćao ni ilirsko stanovište, koje je naslijedila zagrebačka jezična škola, o južnoslavenskom jeziku kao sintezi svih dijalekata, ni Karadžićevo o »južnom« narječju kao književnom (doduše srpskom) jeziku, ali ni Kuzmanićevo o ikavskoj štokavštini kao hrvatskom književnom jeziku. On je bio spreman prihvatiti bilo koji od spomenutih dijalekata kao osnovicu za književni jezik, ali za sve »Jugoslavjene«, pri čemu je – krećući se u premisama koje je iznio – to mogao biti i »dalmatinski« dijalekt.²³⁹

Svilović je u povijesti Dalmacije govorio i o doseljenu Slavena – Hrvata sjeverno a Srba južno od Cetine.²⁴⁰ U uvodu je stanovnike Dalmacije nazivao »hrvatsko-dalmatinskim narodom« odnosno »Hrvatima – Dalmatincima.«²⁴¹ a na drugom mjestu ih je uklapao u »Jugoslavjane«.²⁴²

j

Dopisnici u *Pozoru* iz skupine gradske inteligencije nisu sustavno izlagali svoja shvaćanja poput pisaca brošura. Uglavnom su se bavili konkretnim, često lokalnim političkim zbivanjima i načelno se izjašnjavali protiv dalmatinske autonomije, za sjedinjenje i ponarođenje. Pojedinci su ipak iznijeli neke političke koncepcije. O dopisima Vinka Milića i Luke Svilovića pisao sam u ovoj raspravi posebno.

Matko Jerko G r a n i ć nije za potalijančivanje gradova optuživao mletačku nego austrijsku upravu koja je zadržala talijanski jezik kao službeni, umnožila činovništvo koje se služilo tim jezikom i raširila školstvo na talijanskom jeziku. Smatrao je da doseljeni Talijani i »potalijančenci« – osim rijetkih iznimaka – ipak shvaćaju »naše sveto i blaženo pravo narodnosti«, ali se boje da bi sjedinjenjem i uvođenjem narodnog jezika kao službenog ostali bez kruha. On je pravo narodnog jezika da dobije prevlast isticao kao neprikosnoveno, ali je sasvim umjereno tražio da se ono ostvari kroz duži rok, da se ostavi vremena kako bi ga naučili oni koji ga ne znaju. Zahtijevao

²³⁸ L. (Svilović), Glas iz Dalmacije, *Pozor* 1860, 21, 24 X.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ L. Svilović, *Kratka povjestnica Dalmacije*, Zagreb 1861, 67.

²⁴¹ N. dj., 3, 4.

²⁴² Svilović, *Glas iz Dalmacije*, n. dj.

je da se narodni jezik odmah uvede u službama gdje je to moguće, da se odmah uvede u sve pučke škole kao nastavni jezik, a da se u gimnazijama uči talijanski i narodni jezik.²⁴³

Dopisnik potpisan »Iz Dalmacije« izričito se izjasnio protiv centralističke politike ministra Schmerlinga.²⁴⁴ Drugi, koji se potpisivao kao Cvietan Seočić, smatrao je da Dalmacija, kao državopravno dio Trojedne kraljevine, ne može biti zastupana u Carevinskom vijeću. Zbog toga je zamjerio narodnjačkim zastupnicima u dalmatinskom saboru što nisu odustali od zastupništva u Carevinskom vijeću. Bila je to, u stvari, indirektna zamjerka samom Stefanu M. Ljubiši što je prihvatio izbor u Carevinsko vijeće.²⁴⁵

Dopisnik K. B. P. izražavao je oštro protuaustrijsko raspoloženje. Austriju je općenito osuđivao zbog toga što nije uvažavala nacionalno pitanje i što je pokušavala nasilno ugušiti nacionalne pokrete. Napose se obarao na njenu apsolutističku metodu vladavine u Dalmaciji.²⁴⁶ Dopisnik N. G. je sjedinjenje promatrao kao dio procesa u toku kojeg će se okupiti svi južnoslavenski narodi Habsburške Monarhije. Bansku Hrvatsku je smatrao središtem toga okupljanja.²⁴⁷

Nacionalna shvaćanja ove skupine autora došla su do izražaja uglavnom kroz izraze, rjeđe kroz izričito deklariranje. Južni Slaveni i stanovnici Dalmacije kao njihov dio za ove autore su Slovinci,²⁴⁸ Slavjani,²⁴⁹ Slaveni,²⁵⁰ slovinski narod,²⁵¹ slavjanstvo, slavjanski narod,²⁵² slavenstvo,²⁵³ slavenski puk,²⁵⁴ jugoslovenstvo²⁵⁵ i Jugoslavjani.²⁵⁶ Njihov jezik nazivali su slovinskim²⁵⁷ ili slavenskim.²⁵⁸

²⁴³ J. J. (M. J. Granić), Dalmatinsko pitanje, *Pozor* 1861, 2, 3. I. Granić je kasnije sam priznao autorstvo tog članka: M. J. Granić, *Odgovor na napadaje g. Bajamonti-a na »stranku narodnu«, na »Pozor« i na njegovo »uredništvo«, Pozor* 1861, 294, 21. XII.

²⁴⁴ Iz Dalmacije, *Pozor* 1861, 116, 22. V (dopis).

²⁴⁵ Cvietan Seočić, *Stražnji pregled sabora dalmatinskoga, Pozor* 1861, 117, 23. V.

²⁴⁶ K. B. P., *Iz Dalmacije, Pozor* 1861, 23, 28. I; 28, 4. II; 31, 7. II; 33, 9. II.

²⁴⁷ N. G., *Što se protivi u Dalmaciji narodnom sjedinjenju, Pozor* 1861, 9, 11. I.

²⁴⁸ Zadra n i n, *Iz Zadra*, 14. prosinca, *Pozor* 1860, 71, 24. XII (rubrika: Dopisi); *Iz Zadra*, 27. siječnja, *Pozor* 1861, 27, 1. II (dopis); *Iz Knina, Pozor* 1861, 27, 1. II (vijest); D., *Poslanici iz Dalmacije u Beč. Iz Zadra*, 25. siječnja, *Pozor* 1861, 24, 29. I.

²⁴⁹ K. B. P., *Iz Dalmacije, n. dj.*; Cvietan Seočić, *Stražnji pregled, n. dj.*; J. J. (M. J. Granić), *Dalmatinsko pitanje, n. dj.*

÷, *Iz Dalmacije, Pozor* 1861, 42, 20. II; 48, 27. II; 65, 19. III;

Pismo koje su danas naši rodoljubi poslali g. Puliću u Zadar, da mu svoju iskrenu zahvalnost pokažu na sjajnoj besjedi, kojom je narodne protivnike sve zajedno zamuknuti prisilio, *Pozor* 1861, 107, 10. V (datirano: U Šibeniku, 28. travnja 1861).

²⁵⁰ Razmatranja o novom dalmatinskom izbornom zakonu, *Pozor* 1861, 69, 23. III; N. G., *Što se protivi, n. dj.*

²⁵¹ *Iz Zadra*, 27. siječnja, n. dj.; D., *Poslanici iz Dalmacije u Beč, n. dj.*; J. J. (M. J. Granić), *Dalmatinsko pitanje, n. dj.*

²⁵² ÷, *Iz Dalmacije, n. dj.*

²⁵³ *Iz Zadra*, 22. ožujka, *Pozor* 1861, 74, 30. III (rubrika: *Iz Dalmacije*).

²⁵⁴ *Iz Dalmacije, n. dj. (Pozor* 1861, 116).

²⁵⁵ N. G., *Što se protivi, n. dj.*

²⁵⁶ Pismo (...) g. Puliću, n. dj.

²⁵⁷ J. J. (M. J. Granić), *Dalmatinsko pitanje, n. dj.*

Jerko Granić je »slavjanskim« imenom obuhvaćao čitavo južnoslavensko područje, uključujući i Bugare, kao jednu cjelinu te je »vruće želio« da se uspostavi njihovo nacionalno jedinstvo, da te »majke slavjanske (...) razkomadano tielo uzkrasne omladeno i puno života, i da svoju vlast prostre od Crnoga do Jadranskog mora, a od Dunaja do Save, do Rieke i do mletačkoga zalieva.«²⁹⁸

Dalmatinski daci iz Padove smještali su Dalmaciju, »našu sladku domovinu«, u šire slavenske okvire. Ona je za njih bila dio »našega naroda, koji se pruža od najdaljih krajevah slavenske zemlje čak do skrajnih žalah jadranskoga mora.«²⁹⁹ I dopisnik koji se potpisivao znakom ÷ govorio je o Dalmaciji kao »grančici velikoga slavjanskoga stabla.«³⁰¹

Dvojica iz ove skupine dopisnika su uz slavensko ime za stanovnike Dalmacije i za njihov jezik upotrebljavali i hrvatsko ime. Za M. J. Granića stanovnici Dalmacije su »pravi i prosti Slavjani«, ali također kaže da uz mali broj Talijana i talijaniziranih u Dalmaciji »ostali su svi Hrvati«. I za jezik je upotrebljavao slovinsko i hrvatsko ime.³⁰² Za dopisnika potpisanog sa D. stanovnici Zadra su, osim činovnika, »Slovinci koji hrvatski govore.«³⁰³

2.

U drugoj skupini, u skupini p u č k e i n t e l i g e n c i j e , možemo pratiti 24 autora koji su svoje članke objelodanjivali u *Pozoru* i ponešto *Glasniku dalmatinskom*, te kao zasebne brošure. To su gotovo isključivo svećenici, uglavnom mladi župnici sa sela ili iz varoši Dalmatinske zagore i Makarskog primorja, svjetovni svećenici i franjevci Provincije presv. Otkupitelja. Od svjetovnih svećenika to su župnici u Makarskom primorju Mihovil Pavlinović³⁰⁴ i

²⁹⁸ ÷, Iz Dalmacije, n. dj.

²⁹⁹ J. J. (M. J. Granić), Dalmatinsko pitanje, n. dj.

³⁰⁰ D a l m a t i n s k i u č e n i c i Naučitelju dru. Konstantinu Vojnoviću, odvjetniku u Splietu, *Pozor* 1861, 116, 22. V.

³⁰¹ ÷, Iz Dalmacije, n. dj.

³⁰² J. J. (M. J. Granić), Dalmatinsko pitanje, n. dj.

³⁰³ D., Poslanici iz Dalmacije u Beč, n. dj.

³⁰⁴ M. P a v l i n o v i ć , Jedna besieda lista »Voce dalmatica«, *GD* 1860, 62, 3. VIII (dopis je datiran »na Ilijin dan«, tj. 20. VII); isti, A šta će Dalmacija? Zaprieke i pomoći njezinom' ujedinjenju. Crte za Misništva, *GD* 1860, 68, 24. VIII; isti, Gosparu Kostu Vojnoviću odvjetniku, *GD* 1860, 73, 11. IX – članak je prema konceptu iz Pavlinovićeve ostavštine u Historijskom arhivu Split objelodanila B. Z e l i ć – B u č a n , Još iz ostavštine Mihovila Pavlinovića, *Radovi Centra JAZU u Zadru* XXI, 1976, 183 – 187;

isti, Odgovor grofu Borelliu, državnomu viećniku u Beču, u pitanju hrvatsko-dalmatinskoga sdruženja, *Pozor* 1860, 30, 5. XI

M. P a v l i n o v i ć – K. L j u b i ć – G. P u r a t i ć , Gospodaru doktoru Bajamontu-u, načelniku splietske občine, *Pozor* 1861, 5, 7. I,

(M. P a v l i n o v i ć ,) Što su i što žele biti Makarani i Primorci, *Pozor* 1861, 45, 23. II; isti, Besieda na stogodni izhodnji dan otca Andrije Kačića pisnika i učitelja pučkog' izrekao u crkvi malobratjanika' svećenik Mihovio Pavlinović, *GD* 1861, 4, 11. I;

isti (govor održan u hrvatskom saboru 22. V 1861), u: Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije godine 1861, Zagreb 1862, 120 – 121;

isti, Della questione croato-dalmata. Spis je ostao u rukopisu i iz Pavlinovićeve ostavštine u Historijskom arhivu Split objelodanjen kod: Zelić-Bučan, Još iz ostavštine, n. dj., 179 – 182.

Kažimir Ljubić,²⁶⁵ župnik u Župi kod Imotskog Josip Luetić,²⁶⁶ tajnik Biskupskog ordinarijata u Splitu Mate Ivićević,²⁶⁷ od franjevac profesori na franjevačkoj javnoj gimnaziji u Sinju Ante Konstantin Matas (ujedno njen ravnatelj),²⁶⁸ Šimun Milinović,²⁶⁹ i Vinko Šalinović,²⁷⁰ profesori na franjevačkoj bogosloviji u Šibeniku Ivan Šimunić,²⁷¹ i u Makarskoj Gabro Puratić,²⁷² franjevac student u Beču i uskoro profesor na gimnaziji u Sinju Jakov Grupković,²⁷³ te župnik u Kozici kod Vrgorca Petar Kačić Peko (njegov članak ostao je u rukopisu).²⁷⁴ Za dva dopisnika u *Pozoru* možemo zaključiti da su također franjevci,

²⁶⁵ Pavlinović – Ljubić – Puratić, *Gospodaru doktoru Bajamonti-u*, n. dj.

²⁶⁶ J. Luetić, *Iz Imockoga na Mlado ljeto 1861*, *GD* 1861, 4, 11. I (dopis).

²⁶⁷ M. Ivićević, *Vinac pisamah mirisa dalmatinskog, hrvatskog i slovinskoga*, Split 1861.

²⁶⁸ A. K. M(a t a s), *Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije*, Zagreb 1860. Brošuru je izdao I. Kukuljević koji je svoj »predgovor izdatelja« potpisao svojom uobičajenom siglom X. Da je Kukuljević financirao tiskanje brošure, v. kod: T. S m i č i k l a s, *Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, *Rad JAZU* 110, Zagreb 1892, 155;

A. K. M a t a s, *Razgovor prigodom zaključenja skulske 1860. godine u sinjskom gimnaziju*, *GD* 1860, 75, 18. IX; 76, 21. IX;

A. K. M(a t a s), *Glasniče Dalmatinski*, *GD* 1860, 83, 16. X;

A. K. M(a t a s), *Šilo za ognjilo. Odgovor na govor dra. Bajamonta izrečen dne 23. prosinca 1860 u viću municipia Splitskoga*, Zagreb 1861;

A. K. M(a t a s), *Sjajnomu g. advokatu Zulianu u Šibeniku*, *Pozor* 1861, 49, 28. II.

²⁶⁹ Š. Milinović, *Pievaocu narodnome o. Andriji Kačić-Miošiću*, *GD* 1861, 36, 3. V (pjesma).

²⁷⁰ V. Š a l i n o v i ć, *Slavnoj uspomeni narodnog pjesnika otca Andrije Kačić-Miošića pjesma*, *GD*, 1861, 8, 25. I.

²⁷¹ I. Š i m u n i ć, *Besieda na 14. prosinca 1860. izrečena u crkvi samostanskoj s. Lovrinca male bratje u Šibeniku na stoljetni i izadnji dan M. P. O. Andrije Kačića-Miošića prvog narodnog dalmatinskog pjesnika*, *GD*, 1861, 7, 22. I.

²⁷² Pavlinović – Ljubić – Puratić, *Gospodaru doktoru Bajamonti-u*, n. dj.;

Jedan Bračanin (G. Puratić), *Što govori Dalmacija o sjedinjenju s Hrvatskom?* *Pozor* 1861, 5, 7, I;

G. P(uratić), *Dr. Bajamonti i pitanje sdruženja hrvatsko-dalmatinskoga*, *Pozor* 1861, 22, 16. I;

G. P(uratić), *Neka sudi obće mnenje*, *Pozor* 1861, 73, 29. III;

G. P(uratić) *Bračanin*, *Dalmatinski Hrvati i zadarski sabor*, *Pozor* 1861, 93, 23. IV.

²⁷³ G = R J (J. G r u p k o v i ć), *Zaorija na talijanstvo svoje jedan Dalmatin. Zrcalo talijanstva u Dalmaciji. Razdor i prosutak Dalmacije u njezinim učionicam*, Beč 1861.

Autora brošure odredio je Stojković, *Politički i kulturno-književni horizont*, n. dj. Stojković je posljednje slovo inicijala kojima je brošura potpisana krivo čitao kao S (zaveo ga je oblik slova otisnutih u kurzivnoj majuskuli) te se domišljao značenju toga slova (Gr/upković/ i S/laven/). Stojkovića su u čitanju slijedili ostali autori koji su pisali o toj brošuri. Pri ispravnom čitanju inicijali se logično razrješavaju kao Gr(upković) J(jakov).

²⁷⁴ *Štovanoj gospodi Dalmatinskim Talijan s kratkim nekoliko upitanjih i odgovorah o združenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavoniom pozdrav Petra Kačić – Peka Dalmatina*, kod: G. B u j a s, *Makarski kotar u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, *ZR* X, 1961, 199 – 200.

župnici u Kninu (Stjepan Zlatović)²⁷⁵ i Drnišu (Bone Mlinar),²⁷⁶ a jedan je vjerojatno franjevac iz samostana u Sinju.²⁷⁷ Na temelju podataka iz samih članaka možemo pretpostaviti da ovoj skupini pripadaju dopisnici potpisani sa J bez naznake mjesta,²⁷⁸ sa J. D. J. iz Ravnih kotara,²⁷⁹ te dopisnik P. P-ć iz Makarskog primorja.²⁸⁰ Isto možemo zaključiti za još četiri dopisnika koji ne daju o sebi dovoljno podataka, od kojih se dvojica javljaju iz Beča te su možda franjevci koji su studirali u Beču ili prisustvovali tamošnjoj proslavi stogodišnjice Kačićeve smrti.²⁸¹ Ostala dvojica javljaju se iz Dalmacije.²⁸² Iz te su skupine potekle i četiri adrese u prilog sjedinjenja za koje su sakupljeni potpisi. U siječnju 1861. upućena je »iz okružja spljetskog« adresa predsjedniku Hrvatskog dvorskog dikasterija u Beču Ivanu (njen bi autor mogao biti A. K. Matas)²⁸³ i druga »iz okoliša spljetskog« Strossmayeru,²⁸⁴ u ožujku 1861. jedna Hrvatskom dvorskom dikasteriju (autor joj je možda Pavlinović)²⁸⁵ i

²⁷⁵ Vuk Prokasa izpod Konja (S. Zlatović), Na obranu Hrvatah. Iz Knina, 1. svibnja, *Pozor* 1861, 10. V. – Iz sadržaja se vidi da je pisac franjevac. Zaključujem da je autor bio S. Zlatović, tada župnik u Kninu, jer su ostali članovi samostanske zajednice u Kninu bili stari i bolesni v.: K. K o s o r, O. fra Stjepan Zlatović, *Kačić* I, 1967, 221, 223.

²⁷⁶ Mosećanin (B. Mlinar), Jeka sa dalmatinskoga Zagorja, *Pozor* 1861, 7, 9. I.; Ljubomir Slavjančić (B. Mlinar), Iz Dalmacije 21. prosinca, *Pozor* 1861, 12, 15. I.; Ljubomir Slavjančić (B. Mlinar), Iz pod Moseća u Dalmaciji, 16. veljače, *Pozor* 1861, 43, 21. II.

Iz teksta tih dopisa vidi se da njihov autor svećenik živi u nekoj zagorskoj varošici, što – s obzirom na blizinu Moseća – može biti samo Drniš. Župnik u Drnišu fra Bone Mlinar bio je aktivan sudionik u političkim zbivanjima 1860/61. na tom području. Potpisao je i adresu Hrvatskom dvorskom dikasteriju nav. u bilj. 285. – K. K o s o r, Drniš u ogledalu tiska za Hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji (1860 – 1921), *Kačić* VIII, 1976, 7, pretpostavlja da se pod pseudonimom Ljubomir Slavjančić krije grko-katolički župnik u Kričkama Nikola Hranilović, inače u političkom radu Mlinareva »desna ruka«.

²⁷⁷ Dopisuju nam iz Sinja pod 15. tekućega, *GD* 1860, 102, 21. XII (rubrika: Domaće vie-ti).

²⁷⁸ J., Obrana Dalmacije, *Pozor* 1860, 3, 3. X.

²⁷⁹ J. D. J. K o t a r a n i n, Glas iz Ravna Kotara svojoj braći, *Pozor* 1861, 25, 30. I.

²⁸⁰ P. P-ć, Visokocienjenome gospodinu S. J. (S. Ivičeviću) u Zagrebu. Iz Dalmacije, 17. veljače, *Pozor* 1861, 47, 26. II. – S. Ivičević je za vrijeme boravka u Banskoj Hrvatskoj pisao svojim znancima u Dalmaciji o dojmovima i zagovarao sjedinjenje, te je neka svoja pisma i odgovore koje je dobivao objavljivao u *Pozoru* (v. npr. *Pozor* 1861, 58, 11. III)

²⁸¹ F. J., Kačićeva stogodišnjica u Beču, *Pozor* 1860, 74, 29. XII; Iz Beča, 27. travnja; *Pozor* 1861, 99, 30. IV.

²⁸² D a l m a t i n s k i H r v a t, Narodu i svietu, *Pozor* 1861, 35, 12. II;

²⁸³ Iz Dalmacije, *Pozor* 1861, 85, 13. IV.

Prispievci k javnomu mnenju u Dalmaciji, *Pozor* 1861, 19, 23. I. Adresa je bez potpisa, a uredništvo je samo navelo da je upućena »jednom od najznamenitijih hrvatskih rodoljubah«. – U Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, R 5844 b, nalazi se izvornik upućen I. Mažuraniću, potpisan od ravnatelja franjevačke gimnazije u Sinju A. K. Matasa i svećenika Vicka Perišića.

²⁸⁴ Molbenica koju 200 Dalmatinacah pošilja previš. biskupu Strossmayeru, *Pozor* 1861, 54, 6. III.

²⁸⁵ Dalmatinska adresa na naš dikasterij, *Pozor* 1861, 33, 9. II.

jedna caru.²⁸⁶ Konačno, po koncepcijama je od starije generacije narodnjaka toj skupini blizak Ante Kuzmanić.²⁸⁷ Svi članovi ove grupe čija imena znamo bili su vršnjaci ili približno istih godina – negdje oko tridesete. Jedino su fra-njevci Šalinović i Šimunić bili nešto stariji, a Kuzmanić je jedini poput Stjepana Ivičevića u skupini gradske inteligencije, pripadao starijoj generaciji narodnjaka.

a

Ante Konstantin Matas stupio je na političku scenu čim je člankom o zemljišnicama pokrenuto jezično pitanje u Dalmaciji. On je na pisanje »tro-zvezdana« (to je Matasov izraz) reagirao veoma brzo. Njegova brošura »Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije« već je 25. srpnja 1860. ušla u Zagrebu u tisak. Žestoko polemički reagirao je i kasnije u nekoliko navrata. Oštrina Matasova polemičkog tona rezultat je njegova temperamenta, ali i općenitog nezadovoljstva društvenim i nacionalnim odnosima u Dalmaciji. Odnos između »Slavena« i »Talijana« osjećao je kao vrlo konkretan odnos između sela, napose Dalmatinske zagore s kojim se identificirao, i grada. U kolonatske odnose nije dirao kao ni ostali narodnjaci. Ipak je jače od pripadnika gradske inteligencije isticao nerazmjer između grada i sela u obvezama kojima su opterećeni i uvjetima u kojima žive, u mogućnostima da se koriste tekovinama suvremene civilizacije, a u kojem se nerazmjeru manifestirala apsolutna prevlast građanstva, dapače se pokazivala odvojenost talijaniziranog grada od slavenskog sela. »Šaka Talijana – pisao je – posjeduje vode, umjetne vrtle i dubrave, ceste, župnike, ličnike, učionice, izobraženost, časopise i svoj službeni jezik«, oni »svojim pretežnim uplivom, svagdi gdi mogu, navode vodu na svoj mlin, nami usta zatiskujuć, a sebi (...) prisvajajuć sva štipendija dalmatinskih Fonda«. Zbog jezične izoliranosti talijanizirani stanovnici gradova po Matasu i »dandanas na način kaste obstoje«.²⁸⁸

Položaj dalmatinskih Slavena, tj. sela, Matas opisuje ovim riječima: »u carskoj vojsci služimo, (...) danjke caru plaćamo, (...) obćinam od Talijanaca vladanim i upravljanim teške porjeze dajemo i do gole duše oglodjani smo«, a »nigdi ništa svoga neimamo i ništa neuživamo: voda neimamo, nego blatom žedju gasimo; liečnike plaćamo, a brez liečnika umiramo; za učione plaćamo, a brez pučkih učionah gojimo se i živemo u tuposti i neznanstvu; u obrtnostim ni pojma neimamo, kršnjim se putim ko kozjač veremo; a duhovne pastire našim zalogajim plaćamo«. Taj puk, konstatirao je Matas, ostajao je izoliran, zatvoren u sebe. Put prema srednjem i višem obrazovanju bio je njegovim članovima zapriječen. Zbog siromaštva oni nisu mogli sami snositi troškove školovanja, a dalmatinski Talijani su za svoju djecu uspijevali dobiti sve stipendije, »neostajuć slovinsko-hervatskim mladićim, ako će izobraženosti dobiti, ino, nego biti pojim ili fratrim«.²⁸⁹

²⁸⁶ Molba dalmatinska nj. veličanstvu za sjedinjenje s Hrvatskom, *Pozor* 1861, 54, 6. III.

²⁸⁷ A. Kuzmanić, Poslanica Dalmatincima, Split 1861.

²⁸⁸ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 21.

²⁸⁹ N. dj., 20, 21.

Matas je ustao protiv principa o pravu bogatijih i obrazovanijih slojeva na prevlast proglašenog od autonomaša, te je dominaciju talijanskog i talijaniziranog sloja u Dalmaciji smatrao nezakonitom jednako kao i »gospodstvo Osmanlija i Poturica nad bosanskom rajom«. ²⁹⁰ Izražavao je odlučno protivljenje nastojanjima koja su išla za tim da u Dalmaciji petrificiraju socijalnu i nacionalnu situaciju u kojoj će s jedne strane stajati »gospodari Talijani i potalijančenjaci«, a s druge »robovi Hrvati«. ²⁹¹

Matas se postavio frontalno prema jezično talijaniziranom gradu. Njegov cilj bio je da dalmatinski Slaveni »stupe na pozorište kao pravi i jedini dalmatinski sinovi«. ²⁹² Jasno je kazao da je »emancipacija dalmatinskih Hèrvata« cilj njegov i ostalih »rodoljuba što se (...) s dalmatinskih kèrša oglašiše«. ²⁹³ Na otpor bilo kakvim promjenama reagirao je emotivno, te je dokazivanje talijanizirane »kaste« da je Dalmacija talijanska pokrajina nazivao »rogušenjem«, »bjesnoćom poturica« i osjećao ga kao vrijeđanje, kao nešto što ga »plaši ili da pravije rečem žešti i razdražuje«. Ipak je bio svjestan da se prevlast slavenstva u Dalmaciji ne može odmah uspostaviti. Uz »većinu Slovina dalmatinskih« koja »jošter je izobraženostju nedozriela«, nalazio je samo »mali broj narodni ponos čutećih rodoljuba« koji su k tome neorganizirani te nemaju ni svoga glasila. ²⁹⁴ Matas je konstatirao da zbog školstva na talijanskom jeziku za Dalmaciju vrijedi krilatica »Slavus nascitur, Italus fit«. ²⁹⁵ Morao je također priznati da je točna Paravijina opservacija, na koju se pozivao »trozvjezdani«, »da smo krvlju Slavjani a duhom Talijani«. Međutim, smatrao je da »nijedan Dalmatin ipak, koji čuti imalo narodnoga ponosa, neće dopustiti ni Paraviji, *ni nikomu na svijetu*, da to mora biti pravilo *budućnosti*«. ²⁹⁶ Time je izrazio bit sukoba u koji je ušao. On nije zahtijevao da dalmatinski Slaveni odmah zadobiju primat, ali je smatrao neospornim da oni imaju na taj primat pravo i da talijanizirani sloj mora priznati »nas Srbo-Hrvate dalmatinske za glavni narod dalmatinske kraljevine«. ²⁹⁷ Dapače, predlagao je tom sloju da podupre pokret koji je išao za emancipacijom dalmatinskih Slavena na taj način što će svoje znanje stečeno poznavanjem bogate talijanske kulture prenositi puku, prosvjeđivati ga i tako omogućiti da se prirodnim procesom izdigne iz tadašnjeg stanja. ²⁹⁸ U sukobu koji je već izbio Matas je zahtijevao da se uspostavi sloga. Pritom od svog programa nije odstupao, ali je zahtijevao od autonomaša da popuste, da ne pokušavaju uz pomoć vlade održati i učvrstiti postojeće socijalno i kulturno dvojstvo u Dalmaciji, jer – a to je zvučalo poput opomene – »među robom i gospodarom nemože biti prijateljstva ni mira«, a »pretjeranost gospodara porada slobodu robova«. ²⁹⁹

²⁹⁰ Matas, Šilo za ognjilo, 17, 18.

²⁹¹ Matas, Sjajnomu g. advokatu, n. dj.

²⁹² Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 10.

²⁹³ Matas, Šilo za ognjilo, 19.

²⁹⁴ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 10, 11.

²⁹⁵ N. dj., 19.

²⁹⁶ N. dj., 15. – Potcrtao u tekstu A. K. Matas.

²⁹⁷ Matas, Sjajnomu g. advokatu, n. dj.

²⁹⁸ Matas, Šilo za ognjilo, 24.

²⁹⁹ Matas, Sjajnomu g. advokatu, n. dj.

Matas je glavni uzrok zbog kojeg su se gradski slojevi izolirali poput kaste vidio u jeziku, te je intervencijom na jezičnom području želio izmijeniti postojeću situaciju. Nije vjerovao da se ona može promijeniti radom pojedinaца na unapređivanju slavenskog jezika i kulture. Bio je uvjeren da će opstanak i razvitak narodnog jezika biti osiguran samo ako on postane službenim jezikom.³⁰⁰ On je priznavao realnost i nije zahtijevao da se narodni jezik odmah uvede kao službeni. Tražio je da se to odmah učini tamo gdje je moguće. Međutim, želio je da proces općeg ponarođenja brzo napreduje. U ime prava slavenske većine bio je spreman dopustiti dalmatinskim Talijanima da se talijanskim jezikom služe samo dotle dok ne nauče narodni.³⁰¹ Matas je građanstvo zbog njegova talijanskog jezika nazivao Talijanima, ali talijansku nacionalnu pripadnost nije priznavao ni onim malobrojnim obiteljima koje hrvatski jezik nisu uopće poznavale ili su ga poznavale veoma slabo.³⁰² Oni su za nj bili samo »Dalmatini talijanski govoreći«,³⁰³ »potalijanjeni Srbo-Hrvati«, odnosno oni kojima je »površna talijanska izobrazenost narodno čuvstvo zatupila«. ³⁰⁴ Njihovu kulturu nije smatrao ni talijanskom ni posebnom dalmatinskom već eklektičkom, mješavinom svih evropskih kultura, uključujući tu i »slovinsku«. ³⁰⁵ U njihovoj ideologiji dalmatinstva vidio je samo sredstvo uz pomoć kojeg su željeli očuvati svoju društvenu i kulturnu dominaciju.³⁰⁶ Obećavao im je poštovanje njihovih prava, ali samo »ukoliko nam kao narodu štete neprinos«. Smatrao je da se potpuni prijelaz s talijanskog na hrvatski kao službeni jezik može provesti u roku ne manjem od dvadeset godina. Zbog toga je svoje zahtjeve ocijenio kao umjerene te sebe nije ubrajao među »najpretiranije Hèrvate«. ³⁰⁷ Međutim, kod njega nije bilo ni trunke žaljenja za talijanskim jezikom, obećanja da će talijanski jezik zadržati zaseban položaj i kad izgubi položaj službenog jezika, nikakva osjećaja pijeteta prema tradiciji talijanske kulture u Dalmaciji. Talijanskom jeziku priznavao je samo praktičnu vrijednost, i na zgražanje talijanski obrazovanog sloja, pa i onih među njima koji su bili narodnjački orijentirani, izjavio: »tvrdim, da mi možemo biti izobraženi i srećni, brez talijanskoga jezika«, odnosno: »priznajem, da je dobro znati i ciganski a kamoli ne jezik svojih susjeda, ter radi obćenja trgovačkoga, da je i talijanski gdjekojem Dalmatincu i potriebit«. ³⁰⁸

To je stav pripadnika pučke inteligencije, predstavnika onog sloja koji nije bio talijaniziran te nije bio emotivno vezan uz talijansku kulturu niti se osjećao razapetim između vlastite »krvi« i tuđeg jezika. Ni sam Matas nije sebe stavljao u red gradske inteligencije. Izričito se izjasnio kao pripadnik »puka hrvatsko-dalmatinskog, usred koga se rodismo, odgojismo i sad ži-

³⁰⁰ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 16.

³⁰¹ N. dj., 28.

³⁰² N. dj., 18.

³⁰³ Matas, Šilo za ognjilo, 14.

³⁰⁴ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 11.

³⁰⁵ Matas, Šilo za ognjilo, 19.

³⁰⁶ N. dj., 8 – 10.

³⁰⁷ N. dj., 6, 21.

³⁰⁸ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 16.

vimo».³⁰⁰ Međutim, bio je svjestan da taj puk nije sposoban za sudjelovanje u političkom životu. U vezi s političkim novinama, glavnim medijem u stvaranju političkog jedinstva kod suvremenog građanstva, pisao je: »gdie su (tj.: zar su N. S) političke novine za onoga koji ni štiti, ni pisati neumi? koji u svom jeziku nikakvih skula neima? koji o državam, o inim narodim, o odnošenim zemljopisnim toliko mračne pojmove imade?« To je pitanje potaknulo Jovana Sundečića, tada urednika *Glasa dalmatinskog*, da Matasu u bilješki uz njegov članak odgovori izražavajući stav gradske inteligencije: »Za takove, gospodine! nije nego ralo i motika; nisu za njih ni političke novine, nit ikakovo drugo književno dielo.« Matas je, naprotiv, smatrao da puk mora da se »zagoji narodnim duhom i jezikom ter dozori i za političke novine«.³¹⁰

Zahtjev da prevlast u pokrajini prijeđe u ruke slavenske većine bio je ideološki izraz zahtjeva da u upravljanju poslovima pokrajine dođu do riječi novi slojevi koji su izrastali u gradu i na selu, koji su afirmirajući svoj socijalni interes nužno odbacivali talijanstvo najvišeg sloja kao temelj svog identiteta i nadovezivali na etničke osobine puka. Matas, kao ni predstavnici gradske inteligencije, nije u svojim zahtjevima išao za promjenom temeljnih društvenih odnosa na selu. Svi su oni uspostavljanje ravnopravnog položaja te slavenske većine očekivali gotovo isključivo od promjene jezičnih prilika – ponarodenja prije svega školstva, stvaranjem uvjeta za prosvjećivanje puka. Proširenje znanja smatrali su uvjetom njegova napretka. Autonomashi (Duplancich) htjeli su dozirati to prosvjećivanje tako da se održi jezično i socijalno dvojstvo. Gradska inteligencija je, naprotiv, jedinstvenim školskim sustavom htjela osigurati uvjete za jačanje građanskog sloja priljevom novih snaga. Matas je išao još dalje. Želio je ne samo da se na selu proširi prosvjeta, nego da se ono samo »zagoji« u narodnom duhu, »dozori« za politički život i tako postane bazom nacionalnog i političkog života. Tu težnju pučke inteligencije još će jasnije izraziti Mihovil Pavlinović.

Kao ravnatelj jedine gimnazije s hrvatskim nastavnim jezikom Matas je nastojao propisani program dopuniti svojim shvaćanjima na čitavom kompleksu vjerskog, društvenog, nacionalnog i političkog područja i tim načelima zadojiti upravo one koji su ulazili u sloj kojem je i sam pripadao. Bila su to djeca najvećim dijelom iz područja Dalmatinske zagore, također većim dijelom seljačkog porijekla ili iz obitelji nižih građanskih zanimanja iz zagorskih varoši, od kojih su gimnaziju dovršavali gotovo isključivo oni koji su se kao franjevci posvetili svećeničkom zvanju. Ostali su prekidali školovanje i posvećivali se nekom od praktičnih zanimanja koje ih je uvodilo u građanski status.³¹¹ Za Matasa su »Bog, priroda i čovjek« tri osnovna i međusobno povezana područja koja učenici treba da upoznaju. Pritom je vjeru smatrao temeljem svake znanosti, jer vjera »za predmet ima istoga Boga«. Prirodnim znanostima stavljao je u zadatak da (osim što donose praktične koristi) »uzdižu čovieka na priznanje i shvaćanje mogućstva i visoke mudrosti božanstva,

³⁰⁰ Matas, Sjaajnomu g. advokatu, n. dj.

³¹⁰ Matas, Glasniče dalmatinski, n. dj.

³¹¹ N. S t a n č i ć, Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog odnosno svjetovnog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju od 1854. do 1864. godine, HZ XXIX – XXX, 1976 – 77 (Šidakov zbornik), 319 – 330.

uznose ga na poznanje svog dostojanstva i plemenite svrhe za koju je stvoren«. S druge strane, želio je učenike u gimnaziji odgojiti kao »harne si-nove, vriedne otceve porodica, krieptne kršćane, poštene članove društva, vierne podanike, vatrene rodoljube«. Napose je isticao želju da se učenici za-doje »domoljubjem«, kako bi mogli odgovoriti zahtjevima koje pred njih po-stavljaju »domovina, rod i država.«³¹² Osnovne vrijednosti vidio je, dakle, u oču-vanju vjere, moralnih zasada kršćanstva i postojećeg društvenog uređenja, te u razvijanju nacionalne svijesti, ljubavi prema domovini koja uokviruje na-ciju i lojalnosti prema državi.

Matasova shvaćanja o nacionalnoj pripadnosti slavenskog stanovništva Dalmacije također su karakteristična za krug pučke inteligencije. On o tim shvaćanjima ne raspravlja, ne iznosi ih izravno jer su ona tada bila sporedna pored osnovnog problema koji se tada nametao – očuvanja i afirmacije sla-venskog obilježja Dalmacije pred talijanskim asimilacijskim nastojanjima. Međutim, ona su jasno uočljiva iz pojedinih izraza i usputnih opservacija u brošurama i člancima koje je tada napisao.

Stanovništvo Dalmacije Matas je u etničkom pogledu uključivao u široki slavenski okvir. U Dalmaciji prema njemu živi »ogranak slovinskoga na-roda«, odnosno »narod slovinskoga plemena.«³¹³ Užu etničku zajednicu zao-kružio je kriterijem jedinstvenog jezika. Nju čini »10.000.000 Jugoslavjana« koji govore istim jezikom.³¹⁴ Zbog toga za stanovnike Dalmacije upotrebljava izraze »Slovinci dalmatinski«, »dalmatinski Slovinci«, »Slovinci u Dalmaciji«, »slovinski živalj u Dalmaciji«, »slovinski Dalmatinci« ili samo »Slovinci« od-nosno »Slavjani«. Pod tim razumijeva općenitu pripadnost slavenskoj i juž-noslavenskoj etničkoj skupini.³¹⁵ Unutar južnoga slavenstva poznaje »drugu našu braću Hrvate i Srblje.«³¹⁶ Za razlikovanje Hrvata i Srba ne nalazi nika-kav etnički kriterij, nikakvu razliku u jeziku, a ne identificira ih ni s vjer-skom pripadnošću. Zbog toga ostaje samo na konstataciji o postojanju Hrvata i Srba. Bio je svjestan da takve zasebne cjeline postoje i u Dalmaciji. Znao je da većinu njezina stanovništva čine Hrvati. Po njemu u Dalmaciji živi »puk hrvatski«, »hrvatski narod u Dalmaciji«, žive »Hrvati dalmatinski« od-nosno »dalmatinski Hrvati«, samo »Hrvati« ili stanovnici koji općenito imaju »značaj hrvatski.«³¹⁷ Karakteristična je kombinacija hrvatskog i slavenskog imena koju je upotrijebio za stanovnike Dalmacije: »Hrvati ili Slovinci«,³¹⁸ »slo-vinsko-hrvatska narodnost«, živalj, puk i sl.³¹⁹ Naziv »hrvatsko-slovinski« sta-vio je i u naslov svoje prve brošure smatrajući da je njime najpreciznije izra-zio svoju misao o većini stanovništva koju u Dalmaciji čine Hrvati kao dio šire južnoslavenske i slavenske cjeline. S obzirom na prisutnost srpskog živ-

³¹² Matas, Razgovor prigodom zaključenja skulske 1860. godine, n. dj.

³¹³ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 10.

³¹⁴ N. dj., 17.

³¹⁵ N. dj., 11, 12, 16, 28, 29; Matas, Šilo za ognjilo, 14 – 16.

³¹⁶ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 16.

³¹⁷ N. dj., 12, 15; Matas, Šilo za ognjilo, 7, 9, 17.

³¹⁸ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 19; isti, Šilo za ognjilo, 15.

³¹⁹ Matas, Glas hrvatsko-slovinski, 1, 15, 21, 26, 28.

lja u Dalmaciji, on je za njeno stanovništvo kao cjelinu upotrebljavao naziv »dalmatinski Slovinci ili Srbo-Hrvati« odnosno samo »Srbo-Hrvati«.³²⁰

Matas je već nazivom »Srbo-Hrvati« pokazao da je svjestan postojanja srpskog življa u Dalmaciji, ali nije iznio svoje mišljenje o tome kako teče granica između Hrvata i Srba. Znamo jedino da, suprotno od Vuka S. Karadžića i nekih od pripadnika gradske inteligencije u Dalmaciji, nije čakavce smatrao ostacima starih Hrvata. Prihvaćao je mišljenje da su oni ostaci stare slavenske podloge na koju su se naselili »Hèrvati i njihova jednokèrvena, jednojezična, a možda u prazemanu i jednoimena braća Serbi«.³²¹ Prema tome je što-kavštinu smatrao zajedničkim hrvatskim i srpskim jezikom. Zbog toga nije isticao samo zajednicu Dalmacije i sjeverne Hrvatske u književnom jeziku,³²² nego je naglašavao i to da je »jezik književni (...) kod nas onaj isti koji je u Srbiji i Hèrvatskoj«.³²³ Dapače je smatrao da svi Jugoslaveni »jur jednu književnost posjeduju«.³²⁴ To jezično i kulturno jedinstvo praktički je ograničavao na Hrvate i Srbe, tj. u Habsburškoj Monarhiji na pokrajine Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju i Vojvodinu.³²⁵

Ipak, kad se radilo o narodnom i književnom jeziku u Dalmaciji, Matas je uza nj i uza sve što označava različitu upotrebu jezika (govor, pisanje, čitanje, tiskanje) redovito stavljao pridjev: »hrvatski«³²⁶ ili, što je u stvari isto, »hrvatsko-slovenski«.³²⁷ Samo dvaput je jezik nazvao »srpsko-hrvatskim«.³²⁸ »Slovenskim« ga je nazvao samo jednom prilikom, i to kad je govorio o jeziku u Dubrovniku gdje je takav naziv u književnosti doista bio uobičajen.³²⁹ To pokazuje s koliko je spontanosti Matas upotrebljavao hrvatski naziv za svoj jezik. Ta spontanost proizlazila je iz stalnosti u upotrebi tog naziva kod njega i općenito u krugu pučke inteligencije koja je zadržala dodir s pukom. Matas je bio svjestan da je u Dalmaciji u puku bilo prisutno hrvatsko ime u nazivima za jezik, običaje, nošnju itd.³³⁰ Međutim su on i krug u kojem se kretao, nadovezujući na tu etničku svijest, već posjedovali u određenoj mjeri hrvatsku nacionalnu svijest. Toj kategoriji pripadaju i pojmovi koje je Matas upotrebljavao. On je govorio o »probudjenom hrvatskom čuvstvu u Dalmaciji«,³³¹ o »čuvstvu narodnosti i izobraženosti hrvatske«,³³² ili: »mi častimo *sa-vi-est* (*coscienza*), da smo narod hèrvatski imenom, jezikom, kèrvi i običajem«,³³³ odnosno: »mi (...) čutimo *svi-est* narodnosti hrvatske«.³³⁴ Matasova na-

³²⁰ N. dj., 9, 11, 17 – 20; isti, Šilo za ognjilo, 14; isti, Sjaynomu g. advokatu, n. dj.

³²¹ Matas, Šilo za ognjilo, 11 – 14.

³²² Matas, Glas hrvatsko-slovenski, 28.

³²³ Matas, Šilo za ognjilo, 18.

³²⁴ Matas, Glas hrvatsko-slovenski, 17.

³²⁵ N. dj., 22.

³²⁶ N. dj., 10, 18 – 20, 22, 23, 27, 28.

³²⁷ N. dj., 25, 28.

³²⁸ N. dj., 19; Matas, Šilo za ognjilo, 19.

³²⁹ Matas, Glas hrvatsko-slovenski, 28.

³³⁰ Matas, Šilo za ognjilo, 16.

³³¹ N. dj., 24. Potcrtao u tekstu N. Stančić.

³³² N. dj., 7. Potcrtao u tekstu N. Stančić.

³³³ N. dj., 6. Potcrtao u tekstu N. Stančić.

³³⁴ Matas, Sjaynomu g. advokatu, n. dj. Potcrtao u tekstu N. Stančić.

cionalna shvaćanja sadržavala su u sebi knjišku spoznaju o etničkom jedinstvu »Slovinaca«, tj. Južnih Slavena koju je i u izrazu »slovinški« crpio iz tradicije svog reda, iz pjesmarice Andrije Kačića Miošića. Ona sadržavaju i spoznaju stvorenu iz konkretnog iskustva o prisutnosti Hrvata i Srba na istim teritorijima. S druge strane, on je posjedovao etničku hrvatsku svijest koja se očitovala u spontanijem upotrebi hrvatskog imena za narod, napose za jezik, a ta je svijest prerastala već u kategoriju nacionalne svijesti. Povezanost tih dvaju elemenata na razini na kojoj se nalazila nacionalna svijest njegova kruga izvanredno je došla do izražaja u sasvim usput iznesenoj karakterizaciji nacionalne cjeline kojoj pripada: »mi narod slovinškog plemena, a hrvatskoga jezika.«³³⁵

U vezi s Borellijevom izjavom u Pojačanom carevinskom vijeću koja je ciljala prema oslobođenju Bosne i njezinu ujedinjenju s Dalmacijom Matas je ideju o političkom ujedinjenju Južnih Slavena ocijenio kao preuranjenu. Zbog toga je konkretan politički rad u Dalmaciji usmjeravao prema ujedinjenju »s ostalim srodnim pokrajinama carstva austrijanskoga.«³³⁶ Sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom zagovarao je prije svega radi nacionalnih interesa. U njemu je vidio »jedinu luku spasenja za našu od vas (dalmatinskih Talijana; N.S.) potlačenu narodnost.«³³⁷ Isticao je i neke neposredne gospodarske koristi, napose za dalmatinsku trgovinu. Čitavim svojim isticanjem hrvatskog i slavenskog karaktera Dalmacije dokazivao je da Dalmacija ima prirodno pravo na sjedinjenje s Banskom Hrvatskom. Međutim, isticao je i historijsko pravo na temelju kojeg je Banska Hrvatska mogla zakonito zatražiti to sjedinjenje.³³⁸ Premda je tvrdio da sjedinjenje neće značiti fuziju i da će Dalmacija u Trojednici zadržati svoju autonomiju, on je tu autonomiju svodio na uvođenje županija s vlastitim djelokrugom i izbornim funkcionarima a nije predviđao nikakvu formu objedinjavanja Dalmacije kao upravne cjeline.³³⁹

b

Mihovil P a v l i n o v i ć je također stupio u politički život odmah nakon pojave članka o zemljišnicama. Reagirao je na pisanje »trozvjezdana« i zatim Koste Vojnovića i izrazio osjećaj koji se općenito pojavio u krugu budućih narodnjaka u vezi s nastojanjima da talijanski jezik ostane vladajućim jezikom u Dalmaciji. Činjenicu o dotadašnjoj prevlasti talijanskog jezika ocijenio je kao »okove koji nas Dalmatince gvozdeni odavna stiešnjaju priteći (tj. prijeteći; N.S.) mozgu naše bitnosti«. Pogotovu je otvorene izjave po kojima bi talijanski jezik morao i dalje ostati službenim jezikom osjetio kao kap koja je prelila čašu, kao potez zbog kojeg je dotadašnje stanje u Dalmaciji »svakome srcu pravo dalmatinskomu dogrdjelo«. Želio je da se izmijeni postojeće stanje i da se ispune »pravedna nadanja svega naroda dalmatinskoga.«³⁴⁰ Tada i kas-

³³⁵ Matas, Glas hrvatsko-slovinški, 10.

³³⁶ Matas, Šilo za ognjilo, 3, 4.

³³⁷ Matas, Sjajnomu g. advokatu n. dj.

³³⁸ Matas, Šilo za ognjilo, 5, 6.

³³⁹ N. dj., 5, 9, 6.

³⁴⁰ Pavlinović, Jedna besjeda, n. dj.

nije, nakon Borellijeva i Strossmayerova nastupa u Pojačanom carevinskom vijeću, on će iznijeti svoja shvaćanja o socijalnim, nacionalnim i političkim temeljima promjena koje je želio.

Pavlinović je općenito polazio od uvjerenja da nacionalno pitanje daje osnovno obilježje svim društvenim i političkim zbivanjima u Evropi u 19. stoljeću.³⁴¹ Kao osnovnu tendenciju koja karakterizira nacionalne pokrete naznačio je razvitak nacionalne svijesti koja nadvladava partikularističke osjećaje i stvara naciju bez obzira na pokrajinske autonomije. Zbog toga je dalmatinsko autonomaštvo promatrao kao otpor uključenju u širu nacionalnu cjelinu. Smatrao je da korijenje tog otpora leži u nepoznavanju narodnog jezika, ekskluzivizmu i želji gradskih slojeva za održanjem prevlasti u pokrajini. U talijanskom službenom jeziku vidio je sredstvo koje je omogućavalo talijanski obrazovanoj manjini da uspostavi monopol na obrazovanje, upravljanje i unosne položaje i time održanje prevlasti. Tom sloju Pavlinović nije priznavao talijansko nacionalno obilježje kao cjelini. Dopuštao je da u Dalmaciji ima najviše 7000 stanovnika etnički talijanskog. Njih je u stvari smatrao nacionalnom manjinom. Međutim, u postojećoj situaciji vidio je opasnost da ta manjina nametne Dalmaciji talijansko kulturno obilježje i da je političkom autonomijom učini »prekomorskim sateilitom« (un satellite oltre il marino). Zbog toga je zahtijevao da se provede temeljita reforma, kako bi bili raskinuti lanci duševnog ropstva, uspostavljena prevlast većine, njezina jezika i kulture, i afirmiran princip narodnosti i slobode. Želji za održanjem prevlasti manjine koja se zaodjela u ideologiju dalmatinske autonomije suprotstavio je želju za prevlašću većine koja bi bila osigurana primjenom nacionalnog principa povezanog s historijskim pravom – sjedinjenjem s Banskom Hrvatskom. Talijanska nacionalna manjina, smatrao je, morala bi se zadovoljiti položajem »slobodnih i mirnih gostiju« (liberi e pacifici ospiti) uz zakonsku garanciju za prava talijanskog jezika.³⁴²

Pavlinović je, doduše, tražio od dalmatinskih Talijana »nek nam se približuju, nek nas poznadu, (. . .) neka nam dodadu bratsku mišnicu da se lašnje pridignemo iz garišta pradavnog' a mi ćemo drage volje zaboraviti od koga smo kukali«. Međutim, nije želio da se ta pomoć ogleda u nametanju tekovina talijanske kulture koje je smatrao sasvim neprikladnim za većinu dalmatinskog stanovništva. On je prema dalmatinskom građanstvu pokazivao čak stonovitu odbojnost. Jače je od Matasa isticao izdvojenost onih koji su napučivali »prastara municipalitates dalmaticas« i za koje je s predbacivanjem govorio da ih »ne bi bilo stied Parizlija, jok, ni pogladjenju (ugladenosti; N. S) ni po tancanju«. Njih kao Talijane ili Italo-Dalmatince nije htio priznati ni dijelom »naroda dalmatinskog«. Jedinim »pravim Dalmatincima«, u čije je ime sam nastupao, smatrao je stanovnike izvan gradova. Nasuprot naobraženim i civiliziranim dalmatinskim Talijanima – karakterizirao je Pavlinović – »mi Dalmatinci ubogi smo narod (kako kažu) bez jezika; sve dosad bez poluge i bez valjuge za doći do prosviete, ako izuzmete prosvietu i izobraženje koje nam ističu iz nauka krstjanskoga«. Nastupajući tako Pavlinović, kao ni Matas, nije mogao poput Vojnovića Veneciju nazivati »majkom i dadiljom« ili izražavati

³⁴¹ Pavlinović, A šta će Dalmacija, n. dj.

³⁴² Pavlinović, Della questione, 179 – 182.

poštovanje prema talijanskoj kulturi. Naprotiv, on je nabrajao »duboke i krvave rane od te majke nami zadane«.³⁴³ On je htio da se Dalmacija izvan gradova razvija na drugim temeljima. Težio je postepenom oblikovanju nacionalne i društvene svijesti utemeljene na društvenim i moralnim vrijednostima patrijarhalnog sela, nasuprot modelu liberalnog društva kakav se nudio sa Zapada i prodirao u gradske sredine. Zbog toga je glavno polje nacionalnog rada i vidio na selu, a kao glavne djelatnike na tom polju želio je vidjeti svećenike, napose mlade. Njihov rad trebao je biti posvećen »narodnoj knjizi«, tj. pučkoj knjizi koja bi narod podučavala, odgajala i nacionalno osvješćivala. Zajedno s Tommaseom isticao je da bi svećenstvo sâmo moglo preporučiti Dalmaciju. Dapače, smatrao je da će potpuni preporod Dalmacije na načelima »Viere i Uljudnosti« biti moguće ostvariti tek kada svećenstvo takav rad prihvatiti kao svoju nacionalnu misiju. Ipak nije želio odbiti svjetovnu inteligenciju od nacionalnog rada, jer »blago nama ako misnici inokosni ne ostanu«.³⁴⁴

Pavlinović je svoja socijalna i nacionalna shvaćanja, »vieru i narodnost«, povezivao u jedan kompleks. On je proslavu u povodu stogodišnjice smrti Andrije Kačića Miošića iskoristio da ta svoja shvaćanja iznese. Dok su ostali sudionici proslave širom Dalmacije isticali Kačićevu pjesmaricu »Razgovor ugodni naroda slovinskoga«, Pavlinović ju je povezao s »Korabljicom« koja sadržava i kršćansku poduku za puk. Primijenivši to na suvremene prilike istaknuo je potrebu za nacionalnom afirmacijom, ali u okvirima razvitka društva na temelju konzervativne društvene misli koja ne bi »izmicala iz krila kršćanstva« niti se »zasipala tmušam' poganske razviete«.³⁴⁵

Pavlinović je zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Banskom Hrvatskom temeljio podjednako na državnom i prirodnom pravu, tvrdio da je ono izvedivo »po pravu povjestnice i po pravu naroda«. Kad se radilo o historijskom, državnom pravu, isticao je da je teritorij tadašnje Dalmacije nekoć bio jezgra hrvatske države, koja se s vremenom – jednako kao i jezgra srpske države – pomaknula prema sjeveru. No, pravi argument u prilog sjedinjenju nalazio je u nacionalnoj identičnosti stanovnika Dalmacije i Banske Hrvatske. Dalmatinskom imenu priznavao je samo značaj geografskog imena.³⁴⁶

Etnički i nacionalno Dalmaciju je uklapao u širu hrvatsku, srpsko-hrvatsku i južnoslavensku cjelinu. Za nj su stanovnici Dalmacije Hrvati (u talijanskom tekstu »Croati«),³⁴⁷ »sgoljni Hrvati«,³⁴⁸ »Hrvati dalmatinski«³⁴⁹ ili »hrvatski narod«.³⁵⁰ Za »Dalmatince« upotrebljava i nazive koji pokazuju da ih smatra dijelom šire hrvatske cjeline. Oni su za nj »ovostrani Hrvati«, odnosno »dio hrvatskoga naroda«.³⁵¹ Pa i za sebe je izjavio: »ja sam Hrvat koji se

³⁴³ Pavlinović, Gospodinu Kostu Vojnoviću, n. dj.

³⁴⁴ Pavlinović, A šta će Dalmacija, n. dj.

³⁴⁵ Pavlinović, Besieda na stogodni izhodnji dan, n. dj.

³⁴⁶ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁴⁷ Pavlinović, (govor u hrvatskom saboru), n. dj., 120, 121; isti, Što su... Makarani, n. dj.; isti Della questione, n. dj.

³⁴⁸ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁴⁹ Pavlinović, (govor u hrvatskom saboru), n. dj., 121.

³⁵⁰ Isto; Pavlinović, Što su... Makarani, n. dj.

³⁵¹ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

u Dalmaciji rodio.³⁶² Stanovnici Dalmacije za nj su također »dio srbsko-hrvatskoga naroda, na ime slavenskoga«. Pavlinović je, naime, bio svjestan da u Dalmaciji žive i Hrvati i Srbi, premda je njihov raspored, poput mnogih tadašnjih narodnjaka, određivao uglavnom na temelju izvještaja Konstantina Porfirogeneta. Tako je tvrdio da su pri doseljenu Hrvati zaposjeli područje Dalmacije na kopnu od Zrmanje do Cetine i otoke od Lošinja do Korčule. Iz vlastitog iskustva znao je da je hrvatsko ime prošireno u narodu i na području južno od Cetine, da »ako podješ po Dalmaciji mirom do Neretve mutne, svaki Zagorac i Primorac ponosno će ti kazati: Ja sam Hrvat! Mi ljudi Hrvati.«³⁶³ S obzirom na mogućnost da se predjelima južno od Cetine na temelju Porfirogeneta odrekne nacionalno i historijsko pravo na sjedinjenje, smatrao je potrebnim da u posebnom članku dokaže kako su stanovnici Makarskog primorja etnički i po nacionalnoj svijesti Hrvati, te zbog povijesnog razvitka i dionici hrvatskog državnog prava.³⁶⁴ Za stanovnike južno od Neretve, za »žitelje trebinjske, crnogorske, kotorske« smatrao je da su »krvi i imena srbskoga«. Tu je ubrojio i žitelje »primorske« južno od Neretve, a pod tim imenom krilo se stanovništvo dubrovačkog područja. On je očito na temelju Porfirogeneta smatrao da su i oni srpskog porijekla, ali je izbjegao da to izričito kaže jer na tom području upotreba srpskog imena nije bila uobičajena.³⁶⁵ Dalmatinsko stanovništvo kao cjelinu nazivao je »slovinskim«,³⁶⁶ u talijanskom tekstu ilirskim imenom (popolo illirico),³⁶⁷ a na slavenskom Jugu vidio je četiri naroda – Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare.³⁶⁸ To su shvaćanja koja su – kao i kod A. K. Matasa – karakteristična za tadašnji stupanj u razvitku nacionalne svijesti kod pripadnika pučke inteligencije.

Pavlinović je pratio zbivanja nakon poraza Austrije u sjevernoj Italiji kojim je bio otvoren put prema rastakanju apsolutističkog i centralističkog režima. Vidio je da se Banskoj Hrvatskoj polako vraćaju neka njena prava i smatrao je da je došlo vrijeme kada treba postaviti pitanje: »A šta će Dalmacija?« Odgovarajući na to pitanje on je u *Glasniku dalmatinskom* 24. kolovoza 1860. prvi nakon što je u Dalmaciji politički živnula – i prije nego što je to pitanje pokrenuto u Pojačanom carevinskom vijeću – iznio zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Želio je da im se u budućnosti pridruži i Bosna, sve u okviru Habsburške Monarhije. Dalmacija, kako je rekao, ne smije mirovati »dokleml god jednom rukom ne prigrlili Hrvatsku, a drugu ne primetne priko Bosne, pod debelim hladom Austrijskog barjaka.«³⁶⁹ Mogućnost ujedinjenja svih južnoslavenskih zemalja nije spominjao. Ipak je kasnije Borellijevu misao o sjedinjenju Dalmacije s Bosnom svesrdno pozdravio, ali nije vjerovao u njenu ostvarljivost dok je Dalmacija sama i zbog toga slaba pa je velike sile neće uzeti u obzir pri rješavanju Istočnog pitanja, u što se Borelli nadao. Dalmacija – prema Pavlinoviću – može raču-

³⁶² Pavlinović, (govor u hrvatskom saboru), n. dj., 121.

³⁶³ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁶⁴ Pavlinović, Što su... Makarani, n. dj.

³⁶⁵ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁶⁶ Pavlinović, Besieda na stogodni izhodnji dan, n. dj.

³⁶⁷ Pavlinović, Della questione, 180.

³⁶⁸ Pavlinović, Besieda na stogodni izhodnji dan, n. dj.

³⁶⁹ Pavlinović, A šta će Dalmacija, n. dj.

nati s tim da će se jednom naći s Bosnom u istom političkom sklopu samo ako se prethodno ujedini s Banskom Hrvatskom. Sjedinjene Banska Hrvatska i Dalmacija imale bi snage da potpomognu rad na oslobođenju Bosne i stekle bi jaču poziciju pri rješavanju njene sudbine.³⁶⁰

Pavlinović nije u povijesti nalazio nikakve potvrde o dalmatinskoj autonomiji, a odvojeni život Dalmacije pod Mletačkom Republikom i u Habsburškoj Monarhiji smatrao je samo razdobljem kada je ona bila lišena mogućnosti da živi u okvirima državnopravne cjeline kojoj je zakonito pripadala.³⁶¹ Zbog toga nije za Dalmaciju u ujedinjenoj Trojedinici zahtijevao nikakvu autonomiju već samo uvođenje hrvatskog ustava i županijskog uređenja.³⁶²

Pavlinović je u previranjima koja su zahvatila Monarhiju i u toku kojih su se sukobila različita shvaćanja o rješenju nacionalnog pitanja zastupao federalističku koncepciju. Preuređenje Monarhije na federalističkom principu smatrao je najboljim rješenjem za pojedine narode i za Monarhiju kao cjelinu. Rješenje je vidio u stvaranju »narodnih država« s vlastitom »narodnom samoupravom«, uz očuvanje centralne vlasti. Posljedica takvog rješenja bila bi, očekivao je, da se »središtu neće otimati narodi, jer će im biti na obranu, a središte neće gušiti narode, jer će mu biti okriepljenje.«³⁶³ Ipak je, zajedno s krugom oko Strossmayera, smatrao da u konkretnoj politici Hrvatska mora računati s apsolutističkim i centralističkim tendencijama Beča i da mora uspostaviti posebne veze s Ugarskom kako bi se na nju mogla osloniti.³⁶⁴

C

Franjevac Jakov Grupković egzaltirana je figura ovog kruga. Njegova brošura ima stil jedne nadušak izgovorene svadljive replike, na trenutke duhovite, zabavne ili grube, pisane nekonvencionalno, često bez interpunkcije, jezikom lijepim kad je to čista, narodna ikavica njegove rodne Neretve, a nakaradnim kad uvodi riječi iz drugih slavenskih jezika. Ipak, prečesto je nejasna, s nedovršenim mislima ili s do nerazumljivosti slikovitim izrazima. Stil je odraz plahovitog Grupkovića, ponesenog agitatora u kasnijim političkim borbama, profesora franjevačke gimnazije u Sinju koju će kasnije napustiti, franjevca koji će napustiti red i postati žestokim i općenito izvan Dubrovnika jednim od rijetkih Srba-katolika.³⁶⁵

Osnovni sadržaj Grupkovićeve brosure je napad na školski sustav koji učenike talijanskim jezikom i duhom otuđuje od vlastitog i drugih slavenskih naroda a uz to im ne daje znanja koja bi im omogućila da utječu na gospodarski napredak i stvaranje kulturnih vrijednosti u Dalmaciji.³⁶⁶ Zbog toga je Grupković na talijanstvo u Dalmaciji i talijanski jezik reagirao upravo netr-

³⁶⁰ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁶¹ Pavlinović, (govor u hrvatskom saboru), n. dj., 121.

³⁶² Isto; Pavlinović, Što su... Makarani, n. dj.

³⁶³ Pavlinović, Odgovor grofu Borelliu, n. dj.

³⁶⁴ M. Pavlinović – S. Ivićeviću, Zagreb 5. i 16. VI 1861, kod: Zelić-Bučan, Stotinjak pi-sama, 351, 352.

³⁶⁵ V.: J. Grubković, Dr. Paštroviću vrhu srbohrvatstva, Zadar 1879.

³⁶⁶ Grupković, Zaorija na talijanstvo svoje, 23 – 47.

peljivo. Talijane kao naciju u Dalmaciji nije priznavao, pa im je i broj smanjivao do smiješne razine. Dok su ostali narodnjaci priznavali da postoji od 16 000 do 40 000 pripadnika talijanskog i talijaniziranog sloja, Grupković je tvrdio da ih ima najviše 3 000, od čega etnički svega »800 glava pravih Talijana«. I kulturu tog sloja je omalovažavao nazivajući je »šimiotismom« ili »paganizmom talijanskim«. ³⁶⁷ Zbog svega toga je tvrdio da dalmatinske Talijane, tj. talijanizirani sloj treba »pameti naučiti i vratom mu zakrenuti«, iako pritom nije mislio da ga treba »s' životom rastaviti, ili mu put pokazati«, nego ga onemogućiti da upravlja zemljom, napose spriječiti da dobije premoć ili, općenito, da uđe u budući dalmatinski sabor. ³⁶⁸ Također je zahtijevao da se narodni jezik odmah uvede u općenitu upotrebu kako bi se moglo uvesti korisno školstvo i otvoriti put pravoj kulturi. ³⁶⁹ U cjelini, možemo reći, Grupković je po tim zahtjevima spadao u red – kako bi rekao Matas – »najpretiranijih Hervata«.

Grupkovićeve nacionalna shvaćanja veoma su razlivena. Stanovnike Dalmacije naziva »Slavjanima«. ³⁷⁰ a njihov jezik onako kako mu je od djetinjstva ostalo u ušima, tj. hrvatskim. ³⁷¹ On je 1859. bio svjestan da narod u Dalmaciji upotrebljava hrvatsko ime za svoj jezik, nošnju, običaje, da – kako je napisao Ivanu Kukuljeviću – »kano iz mukle jame iz neobučenog naroda dalmatinskoga čut je hrvatstvo«. ³⁷² On je sada među Ruse, Poljake, Čehe, Slovake, Bugare i Slovence stavljao »jednogradnu braću Hrvate i Srbe«. ³⁷³ Ipak je pojam hrvatstva i srpstva kod njega ostao sasvim neodređen. ³⁷⁴ Po tome je izuzetak u skupini pučke inteligencije. Južne Slavene nazivao je »Ilirima«, ³⁷⁵ »Jugoslovinstvom«, ³⁷⁶ ili »jugoslovinским plemenima«, ³⁷⁷ a njihovu zemlju »Ilirskom«. ³⁷⁸ Zastupao je široku slavensku ideju ³⁷⁹ i govorio o »domovini našoj« kojom se širi slavensko ime a koja se prostire »od Suline do Moskve, od Visa do Arhanabela, od Meduzemnog do Ledenog mora«. ³⁸⁰ Slavene je promatrao kao individualnost različitu od istočne, tj. bizantske, i zapadne, tj. latinske civilizacije, i zahtijevao je da se oni u liturgiji vrate svojoj tradiciji staroslavenskog jezika. Od Bugara je zahtijevao da u crkvi »Grečestvo Cyrilštinom« zamijene, a od katoličkih Poljaka, Čeha i »Ilira« da se vrate staroslavenskom jeziku, a ako su im glagoljska slova teška, neka ih zamijene ćirilicom. ³⁸¹ Sam je u svoj jezik

³⁶⁷ N. dj., 20 – 22.

³⁶⁸ N. dj., 78, 79.

³⁶⁹ N. dj., 54.

³⁷⁰ N. dj., 15.

³⁷¹ N. dj., V, 54.

³⁷² J. Grupković – I. Kukuljeviću, Beč 17. I 1859, kod: Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, bilj. 48 na str. 270.

³⁷³ Grupković, Zaorija na talijanstvo svoje, 56, 58.

³⁷⁴ N. dj., IX, X.

³⁷⁵ N. dj., XIV, 18.

³⁷⁶ N. dj., 22, 57.

³⁷⁷ N. dj., 57.

³⁷⁸ N. dj., 18.

³⁷⁹ N. dj., VII, 58.

³⁸⁰ N. dj., 56.

³⁸¹ N. dj., XIII, XIV.

uvodio riječi i oblike iz staroslavenskog te iz drugih slavenskih jezika i južnoslavenskih narječja i afirmirao to kao princip kojim bi se trebali služiti i drugi pisci.³⁶²

Od političkih shvaćanja nalazimo kod Grupkovića samo vruće zagovaranu misao o ujedinjenju Dalmacije s Banskom Hrvatskom, uz tvrdnju da u toj zajednici dalmatinska autonomija neće biti ugrožena,³⁶³ ali bez ikakvih objašnjenja o sadržaju te autonomije, i uz deklaraciju o odanosti Dalmacije vladaru, »izvan koga ona nezna ufati, boljoj srići se nadati, nit boljeg žarkog sunca očekivati«.³⁶⁴

d

Mate Ivićević bio je u to vrijeme tajnik Biskupskog ordinarijata u Splitu, ali je – porijeklom iz Drvenika u Makarskom primorju – zadržao stav pripadnika pučke inteligencije. Nećak Stjepana Ivićevića, pod čijim je utjecajem u mladosti zadržao privrženost prema narodnom jeziku, sakupljao je narodne pjesme, a 1861. objelodanio je »Vinac pisamah«, zbirku pjesama pisanih pučkim duhom i jezikom. Iako u njoj ima ozbiljno intoniranih pjesama: »Bogu«, »Divici«, »Dujmu svetomu«, u kojima moli da se postigne sjedinjenje, zbirka svojim posprdnim pjesmama »Šćućavica«, »Šušlavice i germušice«, »Doguz sviri a Ciganče gudi« i općenitim raspoloženjem ostavlja dojam rugalice gradskom sloju, protivnicima sjedinjenja. A kad »Čuk pope i fratre svituje«,³⁶⁵ onda ne ističe samo svoje pravo da kao svećenik sudjeluje u političkom životu,³⁶⁶ nego i misao da bez utjecaja svećenstva društvo ne može napredovati,³⁶⁷ te da bi bilo štetno po moralni život pojedinca, za društvo i naciju kad bi odbacili moralne zasade kršćanstva i ograničili ulogu crkve u društvu.³⁶⁸ Ni sjedinjenje nije zagovarao samo zbog toga što Dalmacija i Banska Hrvatska imaju isti jezik nego i zbog toga što ih veže »vira jedna«.³⁶⁹

U Ivićevićim nacionalnim poimanjima postoji jasno razložena čitava skala pojmova, – od pokrajinskog dalmatinstva do općenitog slavenstva. On ne izbjegava dalmatinsko ime; jednoj pjesmi, npr., daje naslov »Što je i što će pravi Dalmatin«.³⁷⁰ Međutim, protivi se separatnom dalmatinstvu kao krinki iza koje se kriju potajni ciljevi onih koji žele biti isključivi gospodari Dalmacije. Naprotiv, po onome »što sami od sebe čute«, on stanovnike Dalmacije smatra Hrvatima. Njihov jezik naziva hrvatskim, ali u širem smislu i »slovin-skim«, tj. južnoslavenskim. Upravo na temelju jezičnog jedinstva južnoslavenskih zemalja on je stanovnike Dalmacije nazivao i »Slovincima«, a stanovnike ostalih pokrajina s kojima ih veže jezično jedinstvo nazivao je

³⁶² N. dj., V, VI, XI, 54.

³⁶³ N. dj., 51.

³⁶⁴ N. dj., 23.

³⁶⁵ M. Ivićević, *Vinac pisamah*, 87.

³⁶⁶ N. dj., 96, 97 (pjesme »Sluga« i »Gospodar«).

³⁶⁷ N. dj., 87 – 92 (pjesma »Čuk pope i fratre svituje«).

³⁶⁸ N. dj., 79 – 86 (pjesma »Cerkva«).

³⁶⁹ N. dj., 15 (pjesma »U kolo se Dalmatini!«); usp. također str. 52 (pjesma »Doguz sviri a Ciganče gudi«).

³⁷⁰ N. dj., 33.

»jugoslavenskom braćom«.³⁰¹ Vidio je široku južnoslavensku zajednicu koja se prostire »od Jadranskog' do Crnog mora«, ali je užu, istim jezikom vezanu zajednicu ograničavao na »jugoslavensko« područje – na pokrajine Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, »Serbsku zemlju«, Bosnu i Hercegovinu, te Crnu Goru. Želio je s jedne strane da se Dalmacija i Banska Hrvatska sjedine, a s druge da se oslobode južnoslavenske pokrajine koje su se još nalazile pod turskom vlašću. Razmišljao je o nekoj vrsti ujedinjenja svih tih zemalja, ali pjesnički izraz ne dopušta da se točno zaključi kako je to ujedinjenje zamišljao. Jedanput je zazivao Kraljevića Marka da sve jugoslavenske pokrajine okupi u borbi za oslobođenje od Turaka, a drugi put je pozivao »orla« (austrijskog) da te pokrajine ujedini. Tada je pjevao da

Vira, kralj je, zlatna domovina
cilj jedini zgoļjna Dalmatina!³⁰²

e

Ante Kuzmanić, jedan od preteča hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, postavio se 1861. *al pari* svom vršnjaku Nikoli Tommaseu. Kao što Tommaseova prva brošura, kad je ne iskazujemo kao bibliografski podatak, nosi naslov »Nicolò Tommaseo ai Dalmati« (Nikola Tommaseo Dalmatincima), tako je i Kuzmanić svoju brošuru naslovio »Ante Kuzmanića poslanica Dalmatincima«. Kuzmanić je bio svjestan da u Dalmaciji postoje dva svijeta i da se Tommaseo obratio jednom, tj. vladajućem, talijanski obrazovanom socijalnom sloju. Kuzmanić se nije obratio tim »Tomaseovcima«. On je hrvatski pisao obraćajući se drugom svijetu, čije je zastupnike vidio u »poštenim našim redovnicim i ostalim sveštenicima Božjim, i našim ukim (učenim; N. S.) svitovnjacima, kojima je stalo za napridovanjem naroda ovoga«.³⁰³ On, dakle, nije nastupao kao predstavnik gradske inteligencije, niti se obraćao gradovima. Svjesno je nadovezivao na svoj rad koji je započeo još 1844. god. pokretanjem *Zore dalmatinske*. Isticao je svoje seljačko porijeklo iz Dalmatinske zagore i rad kojim je želio izdignuti zagorskog seljaka i afirmirati njegovu patrijarhalnu kulturu.³⁰⁴

Socijalno i kulturno dvojstvo u Dalmaciji Kuzmanić je osjećao kao suprotnost između grada i sela uspostavljenu historijskim razvojem. Vladavinu grada shvaćao je kao gospodstvo sloja čiju su jezgru činili ostaci starog dalmatinskog »gērčkولاتinskoga« stanovništva kojoj se pridružio talijanizirani domaći živalj u gradovima.³⁰⁵ Tako je prevlast manjine »tudjinaca« u gradovima značila za nj i nacionalnu potčinjenost domaćeg stanovništva. A »to što su oni na visini a mi u nizini« smatrao je neodrživim.³⁰⁶ »Dalmacia mora biti jali hrvatska, jali talijanska«, pisao je. »Dvolična kad bi bila, bilo bi kavge brez prestanka.«³⁰⁷ Zahtijevao je zbog toga da se situacija izmijeni tako da »u

³⁰¹ N. dj., 3 (uvod »Ljubeznivi štioče«).

³⁰² N. dj., 37 – 39 (pjesma »Što je i što će pravi Dalmatin«), 45, 46 (pjesma »Suncu i sunašću«).

³⁰³ Kuzmanić, Poslanica Dalmatincima, 4.

³⁰⁴ N. dj., 14.

³⁰⁵ N. dj., 15 – 17.

³⁰⁶ N. dj., 18, 19.

³⁰⁷ N. dj., 4.

svojoj kući ... mi gospodarimo.«³⁹⁸ Smatrao je da se to može najlakše postići sjedinjenjem. Ako se ono ne bi provelo, trebalo bi se vlastitim snagama suprotstaviti procesu talijanizacije. Talijanskoj kulturi kao razvijenijoj nije ustezao poštovanje, pa nije ni odbacivao njene tekovine kao pomoć pri razvijanju vlastite kulture. Međutim, isticao je potrebu da se vlastita kultura, napose književnost, unapređuje, bez povodenja za tuđim uzorima, nadovezujući na vlastitu tradiciju i na blago narodnih pjesama, te obogaćujući je jezikom puka, jer »govedari, svinjari i težaci naši trista putah bolje znaju govoriti, nego naši učeni«. Cilj mu je bio da se onemogućí prodor talijanskog jezika na selo, da »potaliančenicí« u gradovima nauče narodni jezik, da se razvije nacionalna kultura i ograniči utjecaj talijanske kulture, te da narodni jezik postane službeni i općenito prevlada u Dalmaciji.³⁹⁹

Kuzmanić je Dalmaciju u nacionalnom pogledu dijelio u dva dijela – hrvatsku do Neretve i srpsku u dubrovačkoj oblasti i Boki Kotorskoj. Nalazio je da Srba ima izmiješanih s Hrvatima u užoj Dalmaciji, tj. do Neretve i u Vojnoj krajini i Bosni⁴⁰⁰ (čini se da je on jedini od ovdje razmatranih autora Hrvate i Srbe dijelio prema vjerskoj pripadnosti – osim kad se radilo o Dubrovniku i Boki Kotorskoj). Zbog toga je narod uže Dalmacije i njegov jezik redovno nazivao hrvatskim imenom, ali ponekad i »slavjanskim«. Uostalom, njemu tada nije bilo najvažnije da utvrdi kojem od južnoslavenskih naroda stanovnici Dalmacije pripadaju. Bilo mu je – kao i ostalim narodnjacima – najvažnije da dokaže kako ona u svojoj većini nije talijanska. Zbog toga je pisao: »Ovi naš narod po Dalmaciji, osim Dubrovnika i Kotora, koji sèrbskome narodu pripadaju, jeste po stečevini upravo hèrvatski; a ako nebi ko na to pristao, neka zna, da talianski nije, pak neka ga zove slovinski, slavenski, slavonski, sèrbski li; dosta je meni slavjanstva moga.«⁴⁰¹

Kuzmanić ipak jugoslovenstvu nije davao nacionalnu osobinu, isticao je da i sama riječ »Jugoslavija« nije narodna riječ već »književna«. Želio je da i na jugoslavenskom području otpočne proces nacionalnog ujedinjavanja i oslobađanja od tuđinske vlasti. Međutim, s nevjericom je govorio o viziji onih koji su se nadali da će u budućnosti nastati »silna Slavja«. On je nastojanja u Dalmaciji upućivao prema sjedinjenju s Banskom Hrvatskom, kako bi se u okviru Habsburške Monarhije obnovila »cilovitost krune hèrvatske«. ⁴⁰² Pošto je dokazao nacionalno jedinstvo Dalmacije i Banske Hrvatske te pripadnost Dalmacije do Neretve srednjovjekovnoj hrvatskoj državi, smatrao je da u prigodnom sjedinjenju podjednako govore »povistnička i prirodna prava«. ⁴⁰³

f

Ostali pripadnici skupine pučke inteligencije nisu iznosili svoja cjelovita shvaćanja. U njihovim člancima, dopisima i sl. nalazimo samo pojedine elemente tih shvaćanja.⁴⁰⁴ Među njima se ističe dopisnik pod šifrom »J« koji je u

³⁹⁸ N. dj., 14.

³⁹⁹ N. dj., 39, 40.

⁴⁰⁰ N. dj., 15, 21, 34, 40.

⁴⁰¹ N. dj., 40.

⁴⁰² N. dj., 35.

⁴⁰³ N. dj., 21, 22.

⁴⁰⁴ Podatke za ovaj odjeljak v. u bilješkama 265, 266, 269 – 272, 274 – 286.

kratkom dopisu iznio izrazito hrvatski orijentirano i u političkim zahtjevima radikalno stanovište. On je stanovništvo Dalmacije smatrao dijelom »naroda hrvatskoga«, nazivao njega i njegov jezik hrvatskim imenom a Dalmaciju »skroz hrvatskom zemljom«. I on je uz prirodno uzimao u obzir i historijsko pravo kao argument u prilog sjedinjenju, te je istaknuo da je Dalmacija »cjeloviti diel kraljevine hrvatske, kojeg se historičkoga prava narod hrvatski i onako nikad odreći neće«. U pogledu jezika bio je veoma radikaln, te je zahtijevao da se hrvatski *smjesta* uvede kao nastavni jezik u škole i kao službeni u sve urede.

Kažimir L j u b i ć je govorio o hrvatskom jeziku i o »zgojnim Hrvatima« u Dalmaciji, te je tvrdio da je »Dalmacija hrvatska«. Josip L u e t i ć je pisao da narod u njegovoj rodnoj Imotskoj krajini, gdje je upravo došao za župnika, za sebe govori: »mi smo Hrvati«, a da u Vrgorskoj, Neretvanskoj i Makarskoj krajini također žive »pravi Hrvati«.

Gabro P u r a t i ć je govorio o »405.000 Hrvatah dalmatinskih«, o »dalmatinskim Hrvatima«, o »narodu hrvatskom u Dalmaciji živućem«, »narodnosti hrvatskoj«, »zgojnim Hrvatima«, »hrvatskim pućanima« u Dalmaciji, o »hrvatskoj Dalmaciji«, »hrvatskom Splietu«, »hrvatskim Splićanima«, »hrvatskom i junaćkom Sinju«, »hrvatskom jeziku« splitskih stanovnika i »hrvatskoj besjedi«, »hrvatskoj gimnaziji« u Sinju itd. Tvrdio je da narod u Dalmaciji za sebe kaže »mi Hrvati, naš jezik hrvatski«, svog sudruga iz franjevaćkog reda A. K. Matasa nazivao je »hrabrenim Hrvatom« i izjavljivao: »mi smo Hrvati«. Zbog toga je zaključio da su »Dalmatinci jezikom i narodnim imenom Hrvati«, odnosno: »Dalmacija nemože sama sebe zaniekati; ona nemože progovoriti, nego hrvatski. Ja sam hrvatska!« On nije isticao samo hrvatsku etnićku pripadnost većine stanovništva u Dalmaciji, već je izrićito govorio o probuđenoj hrvatskoj nacionalnoj svijesti koja spaja Dalmaciju i Bansku Hrvatsku. Dalmatinstvo i politićko autonomaštvo ocjenjivao je kao sredstvo kojim se želi Dalmacija održati odijeljenom od Banske Hrvatske, kako bi se jednom sjedinila s Italijom. Dalmatinskim Talijanima nije odrićao pravo da ljube svoj jezik i narod, ali je tražio da se ne nameću hrvatskoj većini u Dalmaciji.

Petar K a ć i ć P e k o još je 1859. u Kukuljevićevu *Arkivu* upotrebljavao hrvatsko ime za jezik starijih i novijih pisaca s Makarskog primorja. Dapaće, u njegovu tadašnjom pisanju može se osjetiti indirektna zamjerka Vuku S. Karadžiću što je pjesme koje je »kupio i ćuo od Srbaljah, od Hercegovacah i od Dubrovćanah, a većom stranom hristjanah sljedbenikah grćke vjere«, tiskao pod nazivom srpskih narodnih pjesama, premda iste takve pjesme postoje i »u našem hrvatskom narodu«. Kaćić Peko ih je sam ćuo u Makarskom primorju, od oca koji ih je pjevao uz gusle.⁴⁰⁶ U njegovoj ostavštini nađen je rukopis ćlanka napisanog 1861. god. u kojem je zagovarao sjedinjenje. »Prvom svrhom sjedinjenja« smatrao je obnovu »zapuštenog i zanemarenog jezika«.⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Kaćić-Peko, Odgovori na njevoja pitanja, n. dj., 337, 338.

⁴⁰⁶ Kaćić-Peko, Poštovanoj gospodi Dalmatinskim Talianim, n. dj., 199, 200.

Dopisnik iz Sinja je, govoreći o proslavi stogodišnjice Kačićeve smrti u franjevačkoj crkvi, spominjao natpise na hrvatskom jeziku i otpjevane »hrvatske pjesme«.

Dopisnik P. P-ć, čiji odgovora S. Ivićeviću iz Makarskog primorja, govorio je općenito o »našem hrvatskom narodu« i posebno o »dalmatinskim Hrvatima«, »dalmatinskom hrvatstvu«, a pojedinca u Dalmaciji nazivao je Hrvatom. Dopisnik J. D. J. iz Ravnih kotara pisao je o »dalmatinskim Hrvatima«.

Potpisnici adrese Mažuraniću nazivaju sebe »hrvatskim rodoljubima okružja splietskog«, govore općenito o »našoj hrvatskoj narodnosti« i napose o »puku našem hrvatskom« u Dalmaciji, one koji se protive talijanstvu u Dalmaciji nazivaju »strankom hrvatskom« i izražavaju želju za »pohrvaćenjem hrvatske Dalmacije«. Potpisnici adrese Strossmayeru nazivaju sebe: »mi Hrvati« i izjavljuju da zastupaju »400.000 Hrvatah dalmatinskih«. U adresi Hrvatskom dvorskom dikasteriju govori se o »narodu hrvatskom« i »puku hrvatskom« u Dalmaciji.

Četiri dopisnika na različite načine upotrebljavaju isključivo hrvatsko ime. Jedan se od njih potpisuje kao »Dalmatinski Hrvat«,⁴⁰⁷ ostali stanovnike Dalmacije nazivaju »viernim i poštenim Hrvatima«⁴⁰⁸ koji se diče »svojeoga hrvatskoga roda«⁴⁰⁹ ili jezik općenito nazivaju hrvatskim imenom.⁴¹⁰

Daljnja četiri autora upotrebljavaju i pojmove koji obuhvaćaju okvire šire od hrvatskih. Ivan Š i m u n i ć je govoreći o južnoslavenskom prostoru koji je Kačić obuhvatio svojim »Razgovorom ugodnim naroda slovinskoga« stanovništvo toga prostora nazivao »pukom slavjanskim«. Štokavski jezik Kačića i općenito štokavskog življa nazivao je »jezikom slovinsko-bosanskim«, a knjige pisane narodnim jezikom (tj. ne latinskim ili talijanskim) nazivao »knjigama hrvatskim«. Stjepan Z l a t o v i ć je alternativno upotrebljavao nazive hrvatski, srpsko-hrvatski i slovinski. Govoreći o sinjskoj gimnaziji izjavio je da su njeni učenici »rodom i jezikom Hrvati«, da su profesori »Hrvati po krvi i materinjem jeziku«, te da su »na hrvatskoj gimnaziji sinjskoj učitelji i učenici sgojni Slovinci«. O stanovnicima Dalmacije govori kao o »Srbo-Hrvatima«, a jezik naziva »srbsko-hrvatskim«, ali češće samo hrvatskim.

Bone M l i n a r je izjavljivao: »mi smo Dalmatinci, Hrvati«, ili samo: »mi Hrvati«, i govorio o »hrvatskom narodu«, »hrvatštini« i pojedincu kao »Hrvatu« u Dalmaciji, ali i o »dalmatinskim Srbo-Hrvatima« odnosno »srbsko-hrvatskom narodu« u Dalmaciji. Govorio je o »slavenskoj prosvjeti« u Dalmaciji, a slavensko ime stavio je i u svoj pseudonim (Slavjančić). Nazivom »jugoslavensko pleme« obuhvaćao je sve Južne Slavene u Habsburškoj Monarhiji. Jezik je nazivao isključivo hrvatskim imenom. Svoje opredjeljenje izrazio je i analizirajući kakav su stav prema sjedinjenju zauzeli pojedini društveni slojevi. Pokazao je pravu netrpeljivost prema pripadnicima bivšeg mletačkog plemstva, »gospodi (...) s poderanim poveljam puste samovlade mle-

⁴⁰⁷ Dalmatinski Hrvat, Narodu i svijetu, n. dj. (v. bilj. 277).

⁴⁰⁸ Iz Beča, 27 travnja, n. dj. (v. bilj. 276).

⁴⁰⁹ Iz Dalmacije, n. dj. (v. bilj. 277).

⁴¹⁰ F. J., Kačićeva stogodišnjica u Beču, n. dj. (v. bilj. 276).

tačke«, koji su se odvojili od naroda ili su i etnički različiti od njega, koji »od predpotopa niti su želili narodu dobra nikada« i koji su priželjkivali da se Dalmacija politički veže uz talijanske zemlje. Razlog za otpor činovnika sjedinjenju nalazio je u njihovoj socijalnoj i duhovnoj odvojenosti od naroda. Konstatirao je da se oni zbog svoga talijanskog obrazovanja stečenog na talijanskim sveučilištima drže kao zaseban sloj i preziru narod nazivajući ga »morlacco, barbaro, beduino«. S druge strane, oni su saživljeni s Italijom te njena kulturna i politička zbivanja prate kao zbivanja unutar vlastitog naroda. Za »srednji stališ«, tj. trgovce i obrtnike konstatirao je da se nisu opredijelili prema sjedinjenju, jer su to ljudi »koji niti znadu naški dobro niti talijanski« i koji »samo na to idu, kako da dobiju više, kako da narod gule što mogu i nemogu«. Ipak je konstatirao da među njima, kao i među činovnicima, ima ljudi koji bi mogli postati »dobri domorodci«. Nalazio je da od svih građanskih slojeva samo svećenstvo nije prekinulo vezu s pukom i izražava potrebu »da nebudemo vazda tuđi u svojoj kući i titrenka ohologa tuđinstva«. Za seljački puk, u ime koga govori, smatrao je da će se izjasniti u prilog sjedinjenju ako mu se objasni da ono znači uvođenje uprave i sudstva na hrvatskom jeziku. Naime, smatrao je da se viši slojevi koriste za svoje bogaćenje na račun neobrazovanog seljaka već samom činjenicom da je talijanski jezik službeni, što im omogućava da seljaka izigraju prilikom sudskih sporova, sklapanja ugovora o zajmu i sl. Sukobljene društvene slojeve dopisnik je oštro suprotstavio, a zbog nepopustljivosti talijanskog i talijaniziranog sloja smatrao je da se postojeća situacija može riješiti samo potpunim porazom jednog od njih. »Dva smo naroda, dva jezika u jednom puku – rekao je – te sad ili ikada jednom je omrknuti a drugom svanuti; red je da smrt jednoga postane život drugoga.«

Svoje pjesme u slavu Andrije Kačića Miošića Šimun Milinović i Vinko Šalinić intonirali su u skladu s područjem koje je Kačić obuhvatio svojom pjesmaricom i kretali se na općenitoj južnoslavenskoj razini. Šalinović je pjevao o »vili Slovinkinji« koja »slavski pjeva«. I Milinović je pjevao o »Slavjanskim vilama« čijem se zovu odazivlje čitava »Jugoslavija«. S obzirom na povod kojim su pjesme napisane treba konstatirati da one ističu samo jednu komponentu shvaćanja svojih autora. Milinović je, npr., 1859. pišući u *Arhivu* upotrebljavao hrvatski naziv za jezik svog užeg zavičaja, Imotske krajine.⁴¹¹

U adresi caru koju su potpisali »paroki, poglavari seoski i starci u ime svega stanovništva« također se – u prilici kad je bilo važno jedino utvrditi da Dalmacija nije talijanska – govori samo o »življu slavjanskom u Dalmaciji stanujućem«

3.

Historijski razvitak Dubrovnika nije stvorio elemente koji bi njegov osjećaj posebnosti izrazili na način kako se on manifestirao kod dalmatinskih autonomaša. U samostalnoj Dubrovačkoj Republici nije se formirala jezgra sastavljena od Talijana, oko koje bi se okupljali građanski elementi, te se viši

⁴¹¹ Milinović, *Kratko opisanje Lovreća*, n. dj., 213: »Već je poznato da se u Imockoj strani čisto hrvatski besjedi, ter ne treba da o ljepoti jezika zborim.«

društveni slojevi nisu jezično odvajali niti su svoje težnje usmjerili prema talijanskim obalama. Zbog toga je Dubrovnik drugačije reagirao kad se 1860. postavilo pitanje sjedinjenja. Gradski slojevi su ga u golemoj većini prihvatili, jednako kao i 1848.¹⁴² Do razdoblja kojim se ova rasprava bavi prošlo je jedva pedeset godina od propasti Dubrovačke Republike i posljedice koje je njen zasebni razvitak ostavio još uvijek su se u Dubrovniku osjećale. Dubrovački partikularizam bio je živ, ali je u isto vrijeme tekao i proces njegova prevladavanja. Međutim, taj se proces nije odvijao pod hrvatskim imenom, nego preko dubrovačkog »slovinstva«. Taj fenomen odgovara »slavjanstvu« kojim je svoj partikularizam prevladavala uža Dalmacija. U Dalmaciji je ipak na različitim pojmovnim razinama bilo prisutno i hrvatsko ime. U Dubrovniku ono kod inteligencije nije bilo u upotrebi. Nećemo ga naći ni u jednom dopisu ili druge vrste spisu koji je nastao u razdoblju 1860/61. godine. Dubrovački separatizam došao je jače do izražaja kao suprotstavljanje dalmatinskom autonomištvu.

Dubrovnik je spremno prihvatio sjedinjenje, ali ga nije shvaćao kao hrvatsko, već kao južnoslavensko sjedinjenje.¹⁴³ To je bio znak prevladavanja dubrovačkog partikularizma, koji je ipak bio još dovoljno jak da – kao što je bio slučaj kod gradske inteligencije u užoj Dalmaciji – održi distancu prema hrvatskom imenu. Obje tendencije, ona separatistička i ona koja je posredno vodila prema hrvatskoj nacionalnoj integraciji, aktivirale su se kad su viši, talijanizirani slojevi uže Dalmacije odbili sjedinjenje u ime čitave austrijske pokrajine Dalmacije i istaknuli program njene autonomije. Dubrovnik je reagirao jer je to osjetio kao opasnost za integracioni proces koji se u njemu odvijao i pritom kao pokušaj da se njegovoj regionalnoj zasebnosti nametne druga, dalmatinska individualnost. U otporu prema dalmatinskom autonomištvu Dubrovnik je našao zajednički jezik s Bokom Kotorskom koja je na sličan način ulazila u šire nacionalne integracione procese.

Medo P u c i ć, dubrovački vlastelin i intelektualac velike kulture, najjasnije je izražavao tendencije gornjih društvenih slojeva u Dubrovniku koji su ulazili u politički život. On je zagovarao sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom i nije mogao prihvatiti prijedloge dalmatinskog namjesnika Lazara Mamule da se umjesto toga Dalmacija samo »nasloni« na Hrvatsku i zadrži svoju upravnu autonomiju.¹⁴⁴ Sjedinjenje je zahtijevao u ime srodstva »sa onom hrvatsko srbskom braćom, što žive pod ustavnim viencem austrijskoga carokralja«, ali na temelju historijskog prava. Međutim, nije čitavoj Dalmaciji davao isti državopravni temelj za sjedinjenje. Pravo uže Dalmacije na sjedinjenje s Banskom Hrvatskom zasnivao je na ugarskom državnom pravu. Tvrdio je da je Dalmacija do 1420, kad ju je zaposjela Venecija, bila ugarska banovina i da ju je 1815. na Bečkom kongresu austrijski car i ugarski kralj dobio na temelju ugarskoga državnog prava. Pravo Dubrovnika na sjedinjenje temeljio je na »pactiones« sklopljenim 1358. između Du-

¹⁴² O tome v. kod: S. O b a d, Narodnopreporodno gibanje u Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1860/1861. godine, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* X, 1972, 153 – 168.

¹⁴³ I. N i k o l i ć, A Nicolò Tommaseo a Firenze, Dubrovnik 1861, 14, 21. – V. također: Obad, Preporodni spis Ivana Nikolića, n. dj.

¹⁴⁴ M. P u c i ć, Otvoreno pismo plemenitom gospođinu Ivanu Kukuljeviću Sakcinskomu, *Pozor* 1860, 72, 27. XII.

brovnika i ugarskog kralja Ludovika i tvrdio da je dolaskom Dubrovnika pod austrijsku vlast obnovljen na njima zasnovani odnos između Dubrovnika i ugarske krune.¹¹⁵ Vjerojatno je na njegov stav reagirao Franjo Rački kad je u *Pozoru* o sjedinjenju pisao kao o ostvarenju »cielovitosti države i krune hrvatske«. On je istaknuo upravo »krunu hrvatsku« kao pravni osnov sjedinjenja i poručivao onome »koji u diplomatskih aktih govori o pravu sv. Stjepana (ili krune ugarske na koliko se pod njom razumievala bi kruna sv. Stjepana) na Dalmaciju, taj neka siedne u školsku klupu, pa neka si dade tumačiti javno pravo hrvatsko i njegov odnošaj naprama pravu ugarskomu.«¹¹⁶

Kad su autonomasi u užoj Dalmaciji povelili akciju kako bi preko općinskih vijeća, kao – u nedostatku nekog tijela koje bi okupljalo čitavu Dalmaciju – predstavnik javnog mnijenja, otpor sjedinjenju dobio izgled legitimnog izraza volje čitave Dalmacije, Dubrovnik i Boka povelili su zasebnu akciju. Oni su zahtijevali da se njihova okružja sjedine s Banskom Hrvatskom i bili su spremni užu Dalmaciju prepustiti njenoj sudbini. U siječnju 1861. je skupština dubrovačke općine, sastavljena od šezdesetak najuglednijih građana koje je sazvaio općinski načelnik, prihvatila stav bokeljskih općina da zaključak budućeg dalmatinskog sabora u vezi sa sjedinjenjem ne može vrijediti za Dubrovnik i Boku. Dubrovačko i bokokotorsko okružje trebali bi – prema tom zahtjevu – kao zasebna politička cjelina dobiti vlastiti sabor i na njemu sami donijeti odluku.¹¹⁷ Dakako, zahtjev Dubrovnika da se sjedini s Hrvatskom i ako područje uže Dalmacije ostane autonomno bio je politički nerealan, ali je bio sastavni dio jedne nacionalne ideologije na određenom stupnju u procesu integriranja Dubrovnika u šire nacionalne okvire. Dubrovnik je nadovezivao na svoju tradiciju »slovinstva«, ali je prema Dalmaciji također zadržao odbojnost. Medo Pucić je tada, u siječnju 1861, u članku »Dubrovački razlozi« isticao da Dubrovnik »neće da se zove Dalmacijom« i da se, dapače, »mrgodi na to ime, kako na nešto neobično i tuđe usprkos činjenici da je već gotovo 50 godina upravno priključen Dalmaciji kao njen dio. Tvrdio je da Dalmacija i Dubrovnik ni u prošlosti nisu imali niti sada imaju išta što bi ih povezivalo, jer »od početka XV. vieka, pa sve do naše epoike nikakva, ma nikakva odnošenja nebijaše među njimi« i jer »stopro odkad parobrodi plove po primorju, Dubrovčani moraju mimogred posjetiti primorske dalmatinske gradove, gdje prije nisu išli nego samo kad bi bura brodove im zatjerala«. Između Dubrovnika i Dalmacije, tvrdio je, ne postoje ni trgovačke veze. Držao je da razlike između dubrovačkih i dalmatinskih gradskih slojeva s vremenom postaju sve veće, da »drugi izgled, drugi način, drugi i većinom tuđ jezik, druge namjere i drugi značaj sve više i više otuđuju današnjeg primorskog Dalmatinca od Dubrovčanina«. Inače je smatrao da je položaj Dubrovnika u okviru austrijske pokrajine Dalmacije, pod »njemačko-zadarskom gubernijom«, nepovoljan u gospodarskom i kulturnom pogledu, te da je Dubrovnik zbog toga izgubio položaj kakav je imao u »basničko doba« kad je bio »središte prosvjete, bogatstva, trgovine itd.«. On je, doduše, od primorske razlikovao

¹¹⁵ M. Pucić, O Kačićevoj stogodišnjici, *Pozor* 1860, 63, 14. XII.

¹¹⁶ F. P. (F. Rački), Prispievci k javnomu mnienju u Dalmaciji, *Pozor* 1861, 19, 23. I.

¹¹⁷ Iz Dubrovnika, 28. siečnja, *Pozor* 1861, 28, 4. II (rubrika: Dopisi). – V. također: Obad, Narodnopreporodno gibanje, 158 – 162.

zagorsku Dalmaciju, »unutrašnju Dalmaciju gdje je jezgra i srce plemeni- tih Dalmatinaca«, ali nije vidio njene predstavnike u političkom životu, niti je spominjao da u primorskoj Dalmaciji postoje krugovi – ma kako tada bili politički slabi – koji žele izmijeniti njezinu fizionomiju. A kako je sasvim jasno da je za njih znao, onda moramo zaključiti da tada nije bio spreman te- žinu Dubrovnika staviti u službu borbe za transformaciju uže Dalmacije i da je člankom »Dubrovački razlozi« u *Pozoru* odgovorio na zamjerke zbog tak- vog stava i obrazložio zašto ga zastupa i pri njem ustraje.⁴¹⁸

Dubrovačko općinsko vijeće izabralo je Niku Pucića, Medina brata, za delegata koji je trebao u Beču i Zagrebu izviditi prilike i o tome ga obavije- stiti, ali mu nije dao nikakve instrukcije niti ga obvezao na zastupanje odre- denog stava.⁴¹⁹ On je ipak kao svoj program prihvatio zaključke općinske skupštine iz siječnja 1861. koji su se temeljili na prijedlozima bokeljskih op- ćina.⁴²⁰ Car Franjo Josip I je Niki Puciću u audijenciji izjavio da želi sjedinje- nje,⁴²¹ ali je odluka o sazivu dalmatinskog sabora označila kraj nada u sjedi- njenje bilo Dalmacije kao cjeline, bilo Dubrovnika i Boke zasebno, s Banskom Hrvatskom. Od tada su se Dubrovnik i Boka okrenuli Dalmaciji i sudjelovali zajedno s narodnjacima uže Dalmacije u političkim borbama i preporodnom radu. Međutim, ostaci dubrovačkog partikularizma osjećat će se i u Narod- noj stranci u kojoj će zastupnici Dubrovnika za sebe zadržati poseban polo- žaj, rezervirati pravo na zasebno mišljenje, pa i na secesiju iz Narodne stranke. Krajnji domet dubrovački će partikularizam doseći u onoj liniji koja će iznijeti na površinu fenomen Srba-katolika. U otporu prema uključenju u proces hrvatske nacionalne integracije taj će partikularizam skrenuti po- gled nekih krugova prema srpstvu. Duhovni začetnik tog pokreta bio je Medo Pucić, potomak starog dubrovačkog plemstva, koji se i u dopisima u *Pozoru* potpisivao kao »knez« ili »grof« i koji je na početku preporodnih kretanja pokazao da najviše osjeća nostalgiju za izgubljenom dubrovačkom individual- nošću.

4.

Kod Srba u austrijskoj pokrajini Dalmaciji bila je nacionalna svijest u gradanstvu razvijenija nego kod Hrvata. Bila je to posljedica drugačijeg histo- rijskog razvitka i drugačije socijalne strukture Srba u Dalmaciji. Srpsko sta- novništvo u Dalmaciji bilo je raspoređeno u dvije velike skupine, jednu na samom sjeveru a drugu na krajnjem jugu. God. 1857. u Dalmaciji je bilo 77 064 stanovnika pravoslavne vjere, tj. činili su 18,45% ukupnog stanovništva kato- ličke i pravoslavne vjere. Najveći dio, tj. 45 418 stanovnika ili 58,95% sveg pra- voslavnog življa, bio je okupljen u zadarskom okružju (kotari Zadar, Obrovac, Benkovac, Kistanje, Skradin, Šibenik i Knin). U kotorskom okružju živjelo je 24 257 ili 31,45% svih pravoslavnih. Preostalih manje od 10% živjelo je u split-

⁴¹⁸ Medo (P u c i ć), Dubrovački razlozi, *Pozor* 1861, 16, 19 I.

⁴¹⁹ Iz Dubrovnika, 28 siječnja, n. dj.

⁴²⁰ N. P u c i ć, Mojim sugrađanom, *Pozor* 1861, 46, 25. II. – V. Također kod: S. O b a d, Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanima, n. dj., 94, 95.

⁴²¹ N. P u c i ć, Momu bratu Medi Puciću u Dubrovniku, *Pozor* 1861, 69, 23. III. V. tako- der: Iz Zagreba, 18. veljača, *Pozor* 1861, 65, 19. III (rubrika: Domaće viesti).

skom (7 200 ili 9,35%) i dubrovačkom okružju (svega 189 ili 0,25%). U zadar-skom okružju činili su 30,35% od ukupno 149 673 katolička i pravoslavna sta-novnika, a u kotorskom 72% od 33 678 stanovnika. U preostala dva činili su u splitskom okružju 4% od 177 415, a dubrovačkom svega 0,35% od 54 692 stanov-nika katoličke i pravoslavne vjere. Srpsko stanovništvo, uzeto u cjelini, nije u gradovima i varošima bilo zastupljeno razmjerno svom broju u pokrajini. Od 338 349 katolika njih 83 407 ili 24,50% živjelo je u gradovima (uključujući i pred-građa) i varošima, a od 77 064 pravoslavna u takvim je naseljima živjelo njih 6 183 ili 8%. Odnosno, katolici su činili 81,55% katoličkog i pravoslavnog življa u pokrajini i 93% gradskog i varoškog stanovništva, a pravoslavni 18,45% življa u pokrajini i 7% stanovnika gradova i varoša.⁴²² Međutim, srpsko stanov-ništvo u gradovima i varošima sadržavalo je razmjerno mnogo više građan-skog elementa nego hrvatsko. Za to je napose ilustrativan primjer Dubrov-nika gdje je najveći dio srpskog stanovništva živio od trgovine. I u drugim gradovima su pojedini doseljeni Srbi često bili trgovci, koji put i najjači kao npr. u Splitu. Srpski građanski sloj se općenito najvećim dijelom sastojao od trgovaca, a zatim od nešto svećenstva i malobrojne inteligencije.⁴²³ Kod dalma-tinskih Srba gotovo da nema pripadnika oligarhijskog sloja. Srpski građan-ski sloj bio je, dakle, malobrojniji od hrvatskog, ali homogeniji i sastavljen pretežno od dinamičnog trgovačkog elementa. Pravoslavna vjera je kod Srba u Dalmaciji bila mnogo jača spona nego katolička kod Hrvata. Ona ih je pove-zivala međusobno i sa Srbima izvan pokrajine. Međutim, u ovo vrijeme oni su se već uključivali u sistem komuniciranja koji je – u nastojanju da utječe na proces srpske nacionalne integracije – uspostavljalo srpsko liberalno građanstvo iz Vojvodine.

Dalmatinsko srpsko građanstvo i inteligencija bili su povezani s Vojvodi-nom, tadašnjim središtem srpske nacionalne misli iz kojeg su dolazili najjači poticaji procesu srpske nacionalne integracije. Novosadski *Srbski dnevnik*, glasilo liberalnog vojvodanskog srpskog građanstva i preteča Miletićeve *Za-stave*, bio je jedno od sredstava u procesu povezivanja i integriranja dalma-tinskih Srba u jedinstvenu srpsku naciju i u širenju srpske političke ideje. Jedan dopisnik iz Boke Kotorske nazvao ga je potkraj 1860. u *Pozoru* »orga-nom koji uživa obće povjerenje ovdašnjega srbskoga naroda.«⁴²⁴ Dalmatinski Srbi su od obnove političkog života surađivali kao dopisnici u *Srbskom dnev-niku* i u beogradskom *Vidovdanu*, pišući o političkim borbama u pokrajini.

Dalmatinsko srpsko građanstvo je od samog početka preporodnih zbiva-nja izražavalo svoju svijest o pripadnosti cjelini srpskog naroda. Jedan dopis-nik iz Dalmacije u *Srbskom dnevniku* je potkraj 1860. konstatirao kako je »pravoslavni Srbin, ma gde on bio, ponešen za svojim jezikom, za svojom na-rodnošću i svojom knjigom.«⁴²⁵ U situaciji kad je većina hrvatskog građanstva

⁴²² Popolazione e bestiame, n. dj.; Statistiche Übersichten, n. dj.; Serragli, Statistica generale, n. dj.

⁴²³ Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, n. dj., 276 – 289.

⁴²⁴ M. P. (P. M a ć i ć), Iz Boke Kotorske, 31. prosinca 1860, *Pozor* 1861, 11, 14. I (rubrika: Dopisi). – Dopisnik se potpisivao na različite načine: »M«, »M. P.« i pseudonimom Petar Mačić. U zagradi navodim pseudonim kao upozorenje da se radi o istoj osobi.

⁴²⁵ Iz Dalmacije 28. dec. (1860). *Srbski dnevnik* 1861, 3, 8. I.

u Dalmaciji bila autonomaški orijentirana, dalmatinsko srpsko građanstvo je spremno prihvatilo ponuđenu alternativu i pristalo uz sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Jovan Sundečić je kao urednik službenog *Glasnika dalmatinskog* objelodanjivao prototalijanaške članke, ali nije mogao u list unijeti članke u prilog sjedinjenju. Kasnije je napustio mjesto urednika zbog neslaganja s politikom vlade protiv sjedinjenja. Božidar Petranović je 16. III 1861. u Zadru predsjedavao skupštini na kojoj je izabran izborni odbor Narodne stranke i prihvaćen program sjedinjenja.⁴⁶⁶ U odbor su bili izabrani Petranović i još nekoliko dalmatinskih Srba.⁴⁶⁷ Izborni kotarevi u kojima je srpsko stanovništvo bilo u većini bili su sigurni za Narodnu stranku i birali su njene kandidate.

Dalmatinski Srbi su prihvatili program sjedinjenja jer su, kao što je napisao već spomenuti dopisnik u *Srbskom dnevniku*, »od one slavenske braće u Austriji među kojima je narodni duh proniknuo« očekivali pomoć u »osiguraniu slavenskog življa« u Dalmaciji. Međutim, tražili su i garanciju za očuvanje vlastite srpske nacionalne individualnosti u ujedinjenoj Trojednici. Isti dopisnik smatrao je štetnim pokušaje koji su išli za tim da Hrvate i Srbe – »obe ove grane, koje jedan narod sačinjavaju, jednim se jezikom služe, jednu književnost imaju« – okupe pod jednim imenom, bez obzira na to radi li se o »neistoričnom«, tj. jugoslavenskom ili hrvatskom odnosno srpskom imenu. Budućnosti je prepuštao da odluči o tome hoće li naziv »Srbo-Hrvati« biti prihvaćen kao zajednički, a dotle je za dalmatinske Srbe zahtijevao »da im se po sjedinjenju s Hrvatskom ime srbsko uzdrži i da im se ovo s drugim ne zamijeni. Svetinja je ovo narodna s majčinim mlekom posisana« – obrazlagao je i zaključio: »I nama je dakle pravoslavnim Srbima u Dalmaciji drago ovo naše narodno ime, milo nam je da nas tim imenom zovu; draga su nam cirilska pismena, s kojima se i među sobom i u školama našim i u crkvi služimo i koja jako cijenimo.«⁴⁶⁸

Isti dopisnik je u *Srbskom dnevniku* spomenuo da su svi dalmatinski Srbi pristaše sjedinjenja, »osim da bi izuzeo koga skroz potalijančenoga.«⁴⁶⁹ U takve rijetke spadao je npr. zadarski odvjetnik Špiro Petrović, od cara imenovani predsjednik autonomaškog dalmatinskog sabora. Osjetljivost na zasebni položaj Dalmacije pokazivao je u određenoj mjeri i Ilija Dede Janković. On je socijalno pripadao višem sloju dalmatinskog društva kao član obitelji koja je od Venecije dobila posjede i plemstvo. Taj posljednji muški potomak Stojana Jankovića je, potpisujući svoje članke i otvorena pisma 1860/61, uz svoje ime kao mletački *conte* stavljao odgovarajuću, grofovsku titulu. Takvi su na katoličkoj strani u užoj Dalmaciji redovito bili autonomaši, a u Dubrovniku su potomci tamošnjeg plemstva pokazivali još jake osjećaje dubrovačke posebnosti. Ilija Dede Janković se, naprotiv, nije otuđio narodnom jeziku i izražavao je srpski nacionalni osjećaj. On je u Beču, za vrijeme zasjedanja Pojačanog carevinskog vijeća 1860, sa Strossmayerom raspravljao o mogućnosti sjedinjenja i prije nego što je to pitanje pokrenuto nastupom Vraniczanya,

⁴⁶⁶ Iz Zadra, 16. ožujka, *Pozor* 1861, 64, 18. III (rubrika: Brzovjavna viest Pozorova).

⁴⁶⁷ Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, bilj. 30. na str. 139.

⁴⁶⁸ V. bilj. 425.

⁴⁶⁹ V. bilj. 425.

Borellija i Strossmayera. Znao je o Strossmayerovu neuspjelom nastojanju da Borellija pridobije za sjedinjenje na temelju dogovora između predstavnika Dalmacije i Banske Hrvatske. Janković je prihvatio ideju o pregovorima i ugovoru o sjedinjenju kojim bi bilo zagarantirano »prvenstvo« Dalmacije u ujedinjenoj Trojedinici i očuvanje njenih posebnih interesa. Tu ideju je nakon povratka iz Beča širio među »izobraženim Dalmatincima« – kako je sam rekao – i to navodno s uspjehom. Zbog toga je bio revoltiran kad je Banska konferencija u Zagrebu u predstavku vladaru uvrstila zahtjev za priključenjem Dalmacije i kad je delegacija Banskog vijeća tu predstavku podnijela. Taj korak – učinjen bez prethodnog dogovora s Dalmacijom – ocijenio je kao zabijanje »noža u srce«. Njime je opravdavao otpor protiv sjedinjenja koji je tada buknuo u Dalmaciji i kojemu se sam pridružio.⁴³⁰ Uvreda naneseu Dalmaciji time što je od vladara zatraženo sjedinjenje »bez našega uvjeta i dogovora« stavljaio je iznad koristi od sjedinjenja koje je bio svjestan. »To nas i našu čast uvriedi – pisao je – pak se ozbiljski, skoro svi, kao uvriedjeni počesmo protiviti, premda smo znali, da to sjedinjenje bila bi naša velika sreća.«⁴³¹ S tim u vezi on se Strossmayeru obratio otvorenim pismom, ali ne samo radi toga da mu javi da definitivno odbacuje sjedinjenje, već izražavajući nadu da će po njegovoj ocjeni krivi postupak Banske konferencije biti ispravljen, kako bi se u Dalmaciji vratilo raspoloženje u prilog sjedinjenju.⁴³²

Proglas Banske konferencije od 19. prosinca 1860. odgovorio je na takve i slične primjedbe koje su dolazile iz Dalmacije, ali autonomaše nije niti je mogao (zbog njihove načelne protivnosti sjedinjenju) zadovoljiti. Jankoviću je, naprotiv, poziv na temelju careva ručnog pisma od 5. prosinca 1860 (koje je autonomaše konsterniralo) bio dovoljna satisfakcija za »uviedu«.⁴³³ Potaknut Strossmayerovim obrazloženjem političkih prilika zbog kojih je potrebno da Trojedinica ujedinjenjem ojača,⁴³⁴ on je u siječnju 1861. pozivao da se u Dalmaciji hitno počne raditi u prilog sjedinjenju.⁴³⁵ Uoči izbora za sabor u ožujku 1861. pokušao je postići slogu između narodnjaka i autonomaša iznoseći program sjedinjenja koje bi imalo karakter »saveza«, uz očuvanje upravne autonomije Dalmacije.⁴³⁶ To je – uz Montijev – bio najkompromisniji od svih narodnjačkih prijedloga.

5.

God. 1860/61. se dosta izrazito manifestirao bokeljski partikularizam. On je imao svoje korijenje u zasebnom historijskom razvitku »Mletačke Albanije«, a hrvatska i srpska nacionalna svijest formirala se prevladavajući

⁴³⁰ I. D. Janković, Otvoreno pismo (J. J. Strossmayeru), *Pozor* 1861, 4, 5. I.

⁴³¹ I. D. Janković, Odziv iz Dalmacije. U Zadru 15. siečnja, *Pozor* 1861, 17. 21. I. Pismo je pisano prije nego što je Janković saznao za proglas Banske konferencije Dalmaciji od 19. XII 1860. koji je objavljen u *Pozoru* 1861, 1. 5. I.

⁴³² Janković, Otvoreno pismo, n. dj.

⁴³³ Janković, Odziv iz Dalmacije, n. dj.

⁴³⁴ Prepis lista (J. J. Strossmayera) presvietlomu gosp. Iliji grafu Dedu Jankoviću u Zadru, *Pozor* 1861, 11, 14. I.

⁴³⁵ Janković, Odziv iz Dalmacije, n. dj.

⁴³⁶ I. D. Janković, Dalmatinski sabor. U Zadru 10. ožujka, *Pozor* 1861, 68, 22. III.

uske bokeljske okvire slavenskim osjećajem. God. 1860/61. zahtjev za obnovom bokeljske historijske autonomije imao je više funkcija. On je autonomiju Boke (i Dubrovnika) suprotstavio dalmatinskoj autonomiji s ciljem da tom području omogući izjašnjenje u prilog sjedinjenju s Banskom Hrvatskom kojim se protivilo brojčano jače građanstvo uže Dalmacije. Osim toga, bokeljsko srpsko građanstvo, koje je imalo razvijeniju nacionalnu svijest, upotrijebilo je osjećaj bokeljskog separatizma u borbi za očuvanje i afirmaciju srpstva u tom dijelu austrijske Dalmacije. Kompaktni srpski teritorij s relativno jakim građanskim slojem željelo je osigurati od talijanizacije i pretvoriti u političko tijelo sa srpskim nacionalnim obilježjem. Te će težnje napose doći do izražaja kod Stefana Mitrova Ljubiše, čovjeka koji će postati priznatim političkim vođom Srba u južnoj Dalmaciji.

Boka je odmah prihvatila ideju o sjedinjenju, a u siječnju 1861. prva je pružila organizirani otpor protivnicima sjedinjenja iz uže Dalmacije i dala poticaj za zajednički nastup bokeljskih i dubrovačkih aneksionista. Na skupštini predstavnika svih bokeljskih općina zaključeno je da se zatraži stvaranje zasebnog sabora za bokokotorsko i dubrovačko okružje na temelju historijske individualnosti Boke i Dubrovnika. Tvrdili su da samo taj sabor može imati zakonito pravo pri odlučivanju o političkoj budućnosti tih područja.⁴³⁷ Taj zaključak obrazlagan je ne samo historijskim pravom, već i živom sviješću Boke – a o vlastitoj individualnosti, tvrdnjom da kotorsko i dubrovačko okružje, »i ako spadaju od njeko doba pod vladu dalmatinsku, ipak još nisu zaboravili tko su i kako se zovu«.⁴³⁸ Međutim, zastupnici bokeljske autonomije isticali su srpski etnički i nacionalni karakter Boke. Tvrdili su da je Boka naseljena Srbima, njene stanovnike su nazivali Srbima ili »ovdješnjim srbskim narodom« a njihov jezik srpskim. Stanovnike Boke su također uklapali u šire južnoslavenske okvire te su izjavljivali kako Bokelji pripadaju »po historiji i po etnologiji slavenskoj narodnosti«. I samo sjedinjenje predstavljali su kao ostvarenje jugoslavenske ideje, kao »ideu Jugoslavije«, i zbog pristajanja uz sjedinjenje isticali kako su »Bokezi ovejani Jugoslaveni«.⁴³⁹

Kada su se ipak istopile nade u mogućnost da se s Banskom Hrvatskom sjedini bilo Dalmacija kao cjelina, bilo zasebno južni dalmatinski krajevi, Boka je pristala da pošalje svoje zastupnike u dalmatinski sabor, ali je istaknula i zahtjev da se »historična autonomija« pojedinih predjela pokrajine očuva u načinu glasovanja u saboru. Umjesto individualnog glasanja zahtijevala je da svako okružje ima po jedan glas – tj. splitsko i zadersko kao dijelovi historijskog teritorija Mletačke Dalmacije, te dubrovačko i kotorsko svako sa svojom historijskom autonomijom. Dospisnik iz Boke koji je u *Pozoru* iznio taj stav prijetio je da Dubrovnik i Boka – ako ne bude ispunjen taj zahtjev i ako njihovi zastupnici ne budu mogli u saboru govoriti narodnim jezikom – neće poslati svoje zastupnike u sabor. Također je prijetio da će

⁴³⁷ O zbivanjima u Boki Kotorskoj 1860/61. v. kod: Obad, Narodnoproporodno gibanje, n. dj.

⁴³⁸ J. B., Iz Kotora, 22. siječnja, *Pozor* 1861, 26, 31. I (rubrika: Dospisi).

⁴³⁹ M. P. (P. Mačić), Iz Boke Kotorske, 31. prosinca 1860, n. dj.; Petar Mačić, Iz Boke Kotorske, na Novu Godinu, *Pozor* 1861, 10, 12. I;

(P.) M(ačić), Iz Boke, 1. ožujka, *Pozor* 1861, 59, 12. III.

Dubrovnik i Boka zahtijevati od cara da ih pripoji Banskoj Hrvatskoj bez obzira na zaključke budućega dalmatinskog sabora.⁴⁰ Boka je na koncu prešla i preko ovog svog zahtjeva i u daljnjim političkim borbama sudjelovala zajedno s narodnjacima iz ostale Dalmacije. Jedino će Ljubiša u saboru, u raspravi o službenom jeziku, zamoliti da mu bude oprošteno što će, poštujući zahtjev svojih birača, koji put govoriti narodnim jezikom.⁴¹

Stefan Mitrov Ljubiša se u svojim socijalnim i političkim shvaćanjima slagao s ostalim dalmatinskim narodnjacima. Također je izražavao odanost dinastiji i uvjerenje da bi premoć slavenstva u Dalmaciji bila u skladu s interesima Monarhije s obzirom na talijanske pretenzije prema toj pokrajini. U jednom privatnom pismu iz kolovoza 1861. napisao je: »Previše sam privržen dinastiji, redu, zakonitoj slobodi i razvitku moje narodnosti a da bih mogao uživati u današnjoj krizi.« »Slavensku stranku« smatrao je »jedinim konzervativnim elementom na obalama koje oplakuje Jadran« i zbog toga vjerovao da će je vlada jednom poduprijeti.⁴² Međutim, Ljubiša je već tada pokazao veću dozu političkog oportunitizma od ostalih narodnjaka, što se pokazalo prilikom izbora deputata za Carevinsko vijeće u dalmatinskom saboru 1861. Sistem izbora bio je takav da je narodnjacima osiguravao izbor jednog deputata. Naime, jedan deputat iz kurije seoskih općina birao se iz redova zastupnika izbornih kotareva Dubrovnik – Cavtat, Korčula – Ston – Orebić – Pelješac i Kotor – Hercegnovi – Risan – Budva. Svi zastupnici izabrani u tim kotarevima u sabor bili su narodnjaci. Tok izbora u saboru pokazuje da je među narodnjacima postojao nekakav dogovor. Naime, na sjednici od 19. travnja redom su se, nakon što su bili izabrani, mandata u Carevinskom vijeću odrekli L. Tripković, K. Jerković i S. M. Ljubiša. Ljubiša nije prisustvovao sjednici, navodno zbog bolesti. On je Luku Tripkovića unaprijed ovlastio da se – ako bude izabran – u njegovo ime odrekne mandata, što je Tripković i učinio zamolvši da se prijeđe na daljnje glasanje. Budući da je još mogao biti izabran samo Juraj Pulić, možemo pretpostaviti (izvori u tome nisu suglasni) ili da su narodnjaci u Carevinsko vijeće htjeli poslati Pulića, ili da se prema dogovoru i Pulić trebao odreći mandata i tako manifestirati otpor narodnjaka centralističkoj politici i njihovo ustrajanje uz historijsko pravo Dalmacije da bude sjedinjena s Bansom Hrvatskom i da bude zastupljena isključivo u saboru Trojednice. Međutim, predsjednik sabora nije uvažio Tripkovićevu izjavu u Ljubišino ime i ostavio pitanje Ljubišina izbora otvorenim. Ljubiša nije došao ni na slijedeću sjednicu sabora od 22. travnja, ali je predsjednika pis-

⁴⁰ M. (P. Mačić), Iz Boke, 1. ožujka, n. dj.

⁴¹ Relazioni della Ia sessione della Dieta provinciale dalmata aperta 8, e chiusa 24 aprile 1861, Zadar b. g., 3. Ljubiša je na prvoj sjednici izjavio: »Il mio interesse sta in ciò di essere udito da miei 30 mila elettori che parlano slavo e per questo spero di trovar indulgenza se qualche volta parlerò in illirico.«

⁴² S. M. Ljubiša – I. Vrankoviću, Beč 1. VIII 1861, Ostavština I. Vrankovića, Centar za zaštitu kulturne baštine općine Hvar: »Troppo sono attaccato alla Dinastia, all'ordine, ad una libertà legale, allo sviluppo della mia nazionalità, per poter godere di uno stato di crisi come è il presente. Spero però, torno a ridirle, che dovunque il buon senso trionferà, e che lo stato di avilimento in cui oggidi gema il partito slavo in Dalmazia, sarà quandochessia sostenuto dal Governo, perchè è l'unico elemento conservativo alle coste che bagna l'Adriatico.«

meno obavijestio da mandat prihvaća pošto su otpali razlozi zbog kojih je Tripkovića bio ovlastio da se u njegovo ime odrekne mandata.⁴⁴³ Ne znamo koji su to bili razlozi. Svakako, među narodnjacima su postojala različita mišljenja, te su jedni smatrali da treba ustrajati uz načelno stanovište, a drugi da prisutnost narodnjačkog deputata u Beču može biti korisna. Jedan dopisnik iz Dalmacije u *Pozoru* je indirektno zamjerio Ljubiši što se dao izabrati u Carevinsko vijeće. Smatrao je da su Ljubišinim izborom narodnjaci pokazali nedosljednost jer Dalmacija kao državnopravno dio Trojednice ne može samostalno slati zastupnike u tijelo izvan tog okvira.⁴⁴⁴ Takva razmimoilaženja pojavljivala su se i kasnije kad je u saboru trebalo birati deputate za Carevinsko vijeće. U Narodnoj stranci je prevladala struja koja je smatrala da načelu treba pretpostaviti korist, te je Ljubiša bio ponovo biran.⁴⁴⁵ Možemo pretpostaviti da je Ljubiša 1861. uspio da takav stav prevagne u posljednji čas i da je nakon toga mogao obavijestiti predsjednika sabora kako su otpali razlozi zbog kojih je bio Tripkovića ovlastio da otkloni njegov izbor.

Ljubiša je svoj nastup u Carevinskom vijeću iskoristio za to da istakne historijsku autonomiju Boke i Dubrovnika i time obrazloži njihovo pravo da se samostalno izraze za sjedinjenje. Naglasio je zasebni historijski razvitak svakog od ta dva područja i živi osjećaj vlastite individualnosti koji nije bio spreman da se utopi u drugi, dalmatinski regionalizam. »Dubrovnik i Boka – isticao je – nisu nikada bili spojeni ni pridruženi Dalmaciji, nego samo danas, i kolikogod je sjajno ime Dalmatinacah, ni Dubrovčani ni Bokezi ne žele se njim prozvati.« U dalmatinskoj autonomiji vidio je opasnost od talijanizacije i daljnjeg pogoršanja gospodarskog položaja Dubrovnika i Boke, a zbog toga je u sjedinjenju s Banskom Hrvatskom vidio »spas njihove ugušene narodnosti, autonomije i bića.«⁴⁴⁶

U svim bokeljskim zahtjevima – pa tako i kod Ljubiše – Dubrovnik i Boka isticani su kao *dva* historijska teritorija, ali su njihove težnje išle prema stvaranju *jednog* političkog teritorija. Realni temelj tih težnja bio je u identičnim stavovima prema aktualnim političkim problemima. Ljubiša je toj zajednici davao i nacionalni karakter. On je stanovnike Dubrovnika i Boke smatrao Srbima. Međutim, on je napose radio na afirmaciji pravoslavlja. Nastojao je da se uklone ostaci neravnopravnog položaja pravoslavnih zaostalog iz vremena kad je Austrija u prvoj polovici 19. st. pokušala pravoslavno stanovništvo privesti katolicizmu. Naime, još su bili na snazi propisi koji su pravoslavne obvezivali da ne rade na katoličke blagdane i isključivali ih iz prava

⁴⁴³ Relazioni, n. dj., 14, 15. – Gotovo suvremeni autonomaški izvor tvrdi da narodnjaci 1861. nisu htjeli poslati svog zastupnika u Carevinsko vijeće, dok mnogo kasniji izvor iz kruga narodnjaka govori da su narodnjaci tada namjeravali poslati u Carevinsko vijeće Pulića, ali je Ljubiša prihvatio izbor protiv njihove volje: (E. M a t c o - v i c h), I nostri onorevoli, Zadar (1869), 71; Juraj Pulić, Jubilarni broj Narodnoga lista (Il Nazionale) 1862 – 1912, Zadar 1912, 14.

⁴⁴⁴ Cvietan Seočić, Stražnji pregled, n. dj.

⁴⁴⁵ M. Klaić – M. Pavlinoviću, Zadar 17. IV 1867, kod: Palavršić – Zelić, Korespondencija M. Pavlinovića, 64.

⁴⁴⁶ Govor poslanika na Carevinskom vieću Stjepana Mitrova L j u b i š e , držan u sjednici 11. rujna, *Pozor* 1861, 216, 20. IX. – Govor je objavljen prema tekstu koji je listu dostavio sam Ljubiša.

na dobivanje stipendija iz fonda za dalmatinske studente na bečkom sveučilištu.⁴⁴⁷ Stanovnici pravoslavne vjeroispovijesti u Kotoru su god. 1861. katolicima demonstrativno izrazili svoju želju za ravnopravnošću. U Boki je, naime, još 1852. bio postignut dogovor da će i katolici slaviti pravoslavne blagdane. Katolici su se toga držali, osim u samom Kotoru. God. 1861, na katolički blagdan sv. Petra i Pavla (29. lipnja) pravoslavni su u Kotoru otvorili radnje da time – kako je u *Pozoru* pisao dopisnik iz Kotora – katolike »privole na prijateljsku zajmenost«.⁴⁴⁸ Ljubiša je od 1861. do 1863. god., u toku svog prvog mandata u Carevinskom vijeću, uspio od bečke vlade ishoditi ukidanje naredbe iz 1828. o obavezi pravoslavnog stanovništva Boke da svetkuje katoličke blagdane. Njegovo nastojanje urodilo je i naredbom prema kojoj se i daci pravoslavne vjeroispovijesti mogu koristiti stipendijama dotad rezerviranim samo za katolike. God. 1871. je – također Ljubišinim nastojanjem – naredba kojom je ukinuta obveza pravoslavnih da svetkuju katoličke blagdane prenesena na čitavu pokrajinu.⁴⁴⁹ Godinu dana prije Ljubiša je od bečke vlade ishodio crkvenu autonomiju za pravoslavne u južnoj Dalmaciji. Boka i Dubrovnik su tada otcijepljeni od dalmatinske pravoslavne eparhije i pretvoreni u zasebnu eparhiju sa sjedištem episkopa i dijecezanskog konzistorija u Kotoru. Radeći na ostvarenju tog cilja Ljubiša je iskoristio nezadovoljstvo pravoslavnih u Boki dalmatinskim episkopom Stefanom Kneževićem, koji je prešao u redove autonomaša i provodio represalije nad pravoslavnim svećenicima narodnjacima.⁴⁵⁰

S. M. Ljubiša nije uspio na jugu Dalmacije stvoriti zasebni politički teritorij, ali je Boka ostala njegovim osloncem u političkom djelovanju. On je postao politički vođa Boke na čijem je području afirmirao srpsku nacionalnu ideju štiteći njen rast isticanjem bokeljske historijske i crkvene autonomije.⁴⁵¹

Z a k l j u č a k

Narodnjačka skupina koja je 1860/61. ustala protiv autonomije a za sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom bila je nosilac interesa onog dijela dalmatinskog građanstva koje je počinjalo jačati gospodarski i društveno. God. 1860/61. prisustvujemo prvim pokušajima afirmacije sloja koji će se polako dalje razvijati u toku druge polovice 19. st. Društvenu prevlast oligarhijskog sloja on osjeća kao smetnju svom razvitku. Dalmatinska oligarhija, formirana materijalno i psihološki za vrijeme mletačke vladavine, sastavljena

⁴⁴⁷ Isto.

⁴⁴⁸ V. dopise iz Kotora od 1, 13. i 22. srpnja 1861: *Pozor* 1861, 164, 19. VII; 174, 31. VII; 175, 1. VIII.

⁴⁴⁹ A. ..., Stevan Mitrov Ljubiša. *Životopis*, Beč 1878, 8, 10.

⁴⁵⁰ N. dj., 21, 22; v. također: K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, 158–172; i s t i, *Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše, Boka VI–VII*, 1975, 13–17.

⁴⁵¹ U vrijeme »zemljaštva« S. M. Ljubiša će za svoju političku liniju imati oslonac u Boki, a u vezi s tim će 1877. prvi put uvesti srpsku ideju kao faktor u političkom životu Dalmacije. – V.: *Govor zastupnika Stefana Mitrova Ljubiše u Dalmatinskom saboru dne 18 (30) januara 1877 o svom izboru, Zadar 1877.*

od ljudi stranog i domaćeg porijekla, ojačana austrijskom birokracijom, vezivala je uz sebe i ostale građanske slojeve i organizirala društvo u skladu sa svojim interesima. Ona je nastojala održati dubok socijalni jaz prema selu, glavnom izvoru vlastite gospodarske snage i društvene premoći. Zbog nasljedstva koje je u njoj nataložio historijski razvitak ona je bila glavni činilac u procesu koji je u dalmatinske gradove vodio prema osjećaju nacionalnog dalmatinstva ili, dapače, prema konstituiranju talijanske nacionalne manjine u Dalmaciji. Jezična barijera prema selu, te kulturna, politička i emotivna usmjerenost gradova prema Italiji stvarale su podlogu za polarizaciju dalmatinskog društva koja je bila u isto vrijeme ekonomska i socijalna, te jezična, kulturna i potencijalno nacionalna. Oligarhijskom sloju bilo je u interesu da se održi takva podjela kako bi daljnji društveni razvitak mogao zadržati u svojim rukama, kako bi ga kanalizirao i unutrašnju integraciju Dalmacije proveo postepeno, tj. u skladu sa svojim interesima.

Razvitak novih društvenih slojeva, napose svijesti njihovih idejnih predstavnika, inteligencije, pod utjecajem suvremenog evropskog razvitka i prije svega talijanskog Risorgimenta, bio je brži nego što je to odgovaralo oligarhijskom sloju. Novi slojevi nisu mogli ni htjeli prihvatiti socijalni sustav u kojem je premoć imala oligarhija, već su težili preuređenju društva na temeljima koji su odgovarali potrebama njihova razvitka. Kruti društveni sustav s oštrim socijalnom podjelom željeli su prevesti na liberalne temelje. U postojećoj situaciji u Dalmaciji taj je zahtjev morao obuhvatiti čitav splet socijalnih i kulturnih odnosa, te međusobno suprotstaviti različite linije nacionalne integracije. Stiješnjene dalmatinske prilike nisu dopuštale da se socijalni slojevi izrazito diferenciraju, da se njihovi interesi radikalno suprotstave i pretvore u sukob između različitih klasa buržoaskog društva. Zbog toga je u prvi plan izbio sukob nacionalnih interesa kao anticipacija potencijalnog socijalnog sukoba, to prije, što je i među autonomašima postojala liberalna grupacija koja je slijedila liniju dotadašnjeg separatnog razvitka Dalmacije i koja je materijalnim interesima bila vezana uz oligarhijski sloj i vrhove austrijske birokracije u Dalmaciji.⁴²²

U svojim društvenim shvaćanjima narodnjaci su stajali na pozicijama građanskog liberalizma, idejno utemeljenog na liberalnom katolicizmu. Oligarhijskom sloju poricali su pravo na hegemoniju i zagovarali pravo najnižih slojeva, tj. u Dalmaciji siromašnog seljaštva, da obrazovanjem steknu mogućnost za svoj materijalni napredak i socijalno izdizanje. Međutim, oni nisu težili za promjenom odnosa u agraru. U Dalmaciji, u kojoj je zemljoradnja bila najvažnija privredna grana, nisu isticali kolonat kao osnovni socijalni problem pokrajine. Osnovni uzrok duboke podijeljenosti dalmatinskog društva, izdvajanja građanstva u (prema riječima suvremenikâ) zasebnu »kastu« i siromaštva seljaka vidjeli su u prevlasti talijanskog jezika jer je on – po njihovu mišljenju – gradske slojeve odvrćao od njihove prirodne nacio-

⁴²² V. takvu ocjenu liberalnih autonomaša iz pera dalmatinskog namjesnika F. Filipovića u predstavkama iz 1867, kod: M. V a l e n t i ć, Dvije predstavke generala Franje Filipovića o prilikama u Dalmaciji (1866), *Časopis za suvremenu povijest* VIII, 1976, 1, str. 91, 92 (čini se da je u naslovu rasprave krivo stavljena god. 1866; predstavke su u otisnutom tekstu datirane s god. 1867).

nalne podloge i od njihove uloge da prosvjećuju puk, a seljaštvo držao u neznanju. Zbog toga su glavnu polugu za premošćivanje socijalne provalije vidjeli u narodnom jeziku – njegovu uvođenju prije svega kao nastavnog u škole kako bi se zatrla mogućnost da se jezična podvojenost i dalje održava te radi prosvjećivanja puka, a s vremenom i uvođenja kao službenog u svim uredima. I sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom bio je za njih posredan put prema demokratizaciji društvenih odnosa. Međutim, dalje od jezičnih i političkih zahtjeva oni nisu išli. Zahtjev da se ukinu privilegiji gradskih i potčinjeni položaj seoskih slojeva bio je samo ideološki izraz njihova interesa za liberalizacijom društvenih odnosa, tj. za stvaranjem uvjeta u kojima bi – u skladu s ideologijom liberalizma – svaki pojedinac mogao razviti svoje sposobnosti i sudjelovati u društvenom nadmetanju. U materijalne uvjete konkurencije nisu dirali. Premda su neki od njih razmišljali i o općem pravu glasa (Monti), ipak u političkom i socijalnom pogledu nisu išli dalje od zahtjeva građanskog liberalizma.

Narodnjaci su – afirmirajući identitet slojeva čiji su bili idejni predstavnici – Dalmaciju uključivali u evropski proces stvaranja nacija razvijajući za male i potčinjene ili neujedinjene narode tipičan preporodni pokret. Pritom su pravcu koji je pogled gradske Dalmacije skretao prema krajevima preko mora ili ga okretao prema samoj sebi, tj. prema talijanstvu i slavo-dalmatstvu, suprotstavili vlastiti pravac nacionalne integracije koji je Dalmaciju upućivao na krajeve preko Velebita i Dinare. I tu su se pozivali na dalmatinski puk, na selo i njegov slavenski etnički karakter, što je također bio argument za afirmaciju vlastite integracione nacionalne ideologije. Pogotovu gradskoj inteligenciji nije bio cilj da selo pretvori u samostalni nacionalni i politički faktor.

U cjelini, liberalizam dalmatinskih narodnjaka i afirmacija nacionalnog principa vodili su liberalizaciji društvenih odnosa i konstituiranju hrvatske nacionalne svijesti, ali je – kao i kod svakog građanskog liberalizma – ideološko obrazloženje bilo šire od njegova stvarnog sadržaja.

Među narodnjacima koji su 1860/61. stupili na političku scenu možemo na području uže Dalmacije (tj. nekadašnje Mletačke Dalmacije između Zrmanje i Neretve) razlikovati dvije skupine. Prvu čini gradska inteligencija sastavljena od svjetovne inteligencije i gradskog svećenstva, nosilac interesa liberalnog građanstva. Drugu čine mladi svećenici, svjetovni i franjevci Provincije presv. Otkupitelja, po porijeklu i stvarnoj funkciji pučka inteligencija seoskog dijela Dalmatinske zagore i Makarskog primorja, nosioci interesa gornjeg sloja tog sela, onog dijela koji se izdiže praveći prvi korak prema građanstvu. U skućenim društvenim prilikama u Dalmaciji nije bilo svjetovne inteligencije koja bi mogla postati nosiocem interesa ovog sloja. Svjetovna inteligencija, bez obzira na svoje socijalno porijeklo, sistemom obrazovanja na talijanskom jeziku i zatim svojom društvenom funkcijom uključivala se u strukturu dalmatinskog grada. Zbog toga je ulogu predstavnika onih slojeva koji su postojali ili se formirali izvan grada moglo preuzeti samo niže svećenstvo porijeklom iz tih krajeva koje se po završenom školovanju vratilo u te krajeve, svjetovni svećenici seoski župnici ili franjevci također župnici i profesori na franjevačkoj gimnaziji ili bogosloviji. Oni su, kao jedini obrazovani sloj, preuzeli funkciju pučke inteligencije tog područja.

Obje te skupine nastupaju skladno protiv autonomaša, protiv društvene i kulturne premoći najvišeg društvenog sloja, afirmiraju slavenstvo pokrajine, traže jezično ponarodenje Dalmacije i njeno sjedinjenje s Banskom Hrvatskom. Međutim, između tih dviju skupina postoje i razlike u socijalnim i nacionalnim shvaćanjima, premda za sada samo kao nijanse sporedne prema glavnim društvenim, političkim i nacionalnim problemima tog razdoblja. One su ipak zameci kasnijeg razlaza i zbog toga ih je važno već sada uočiti. Uglavnom, možemo reći, premda su obje skupine polazile od zasada kršćanstva, da je gradska inteligencija zastupala liniju liberalnog društvenog i idejnog razvitka. Skupina svećenstva u ulozi pučke inteligencije, naprotiv, pristajala je uz konzervativnu liniju evropskog društvenog i idejnog razvitka, suprotstavljajući moralne vrijednosti patrijarhalnog seoskog društva evropskom liberalizmu koji je prodirao u dalmatinske gradove.

Razlike između dviju skupina narodnjačke inteligencije osjećaju se i u nacionalnim shvaćanjima. Svi oni talijanstvu i slavo-dalmatstvu suprotstavljaju slavenstvo, tj. tvrdnju o nacionalnom jedinstvu stanovništva Dalmacije i stanovništva u njenom južnoslavenskom zaleđu. Karakteristično je da su među jednima i drugima poznavaoici povijesti – na temelju podataka iz Šafarikovih djela ili izravno iz djela cara Konstantina Porfirogeneta – smatrali sjevernu Dalmaciju u prošlosti i sadašnjosti hrvatskom, a južnu srpskom. Jedino su pripadnici gradske inteligencije granicu između Hrvata i Srba stavljali na Cetinu, a oni iz redova pučke inteligencije pomicali su je na Neretvu. I jedni i drugi Dubrovnik su smatrali srpskim, a u Hrvate ubrajali i pravoslavno stanovništvo sjeverne Dalmacije. Razlike koje su postojale u nacionalnim shvaćanjima također su se izražavale spontano, bez namjere da se istaknu, ali su i one bile zametak kasnijeg razlaza.

Skupina gradske inteligencije odbacila je teret partikularizma, tj. otpor prema integriranju u hrvatsku naciju koji je gradskoj Dalmaciji ostavio njen dotadašnji socijalni, kulturni i politički razvitak. Ona ipak nije bila sposobna da prihvati hrvatsku nacionalnu ideologiju, to prije što je u talijanskoj javnosti i kod simpatizera talijanske borbe za oslobođenje hrvatsko ime bilo ozloglašeno te je u svom talijanskom obliku (Croato) značilo krajišnika (bez obzira na to radi li se o Hrvatima ili Srbima), austrijskog vojnika koji je 1848/49. gušio revoluciju u sjevernoj Italiji i imalo je pogrdan prizvuk. Ne može se ipak reći da joj je hrvatsko ime bilo tuđe, jer ga je poznavala kao ime naroda i države koja je u prošlosti postojala na tlu tadašnje Dalmacije i kao ime koje postoji u narodu u Dalmaciji. Ipak je za taj narod i njegov jezik radije upotrebljavala slavensko, južnoslavensko i srpsko-hrvatsko ime. To ime izbijalo je iz nje spontano, a hrvatsko ime je upotrebljavala zajedno sa srpskim, a samostalno tek pri razmatranju dalekog historijskog razvitka na dalmatinskom tlu te pri razrađivanju sustava suvremenih nacionalnih i političkih shvaćanja. Pritom je hrvatsstvu pridavala plemensko obilježje ili, kao i dalmatinstvu, pokrajinsko, odnosno političko kad se radilo o stanovništvu i teritoriju sjeverne Hrvatske. Ona je svoj partikularizam nadvladala neutralnom južnoslavenskom idejom. Dalmatinstvo je prevladala uklapajući Dalmaciju u naciju koja je imala obuhvatiti čitav slavenski Jug.

Odgojena u talijanskim školama i na talijanskim sveučilištima, živeći u sredini koja je govorila talijanski, skupina gradske inteligencije zadržala je

osjećajnu vezanost uz talijanski jezik. Iako je zahtijevala postepeno uvođenje narodnog jezika kao nastavnog i službenog, očekivala je da će talijanski jezik zadržati poseban položaj, napose kod obrazovanih. Kad se radilo o položaju Dalmacije u ujedinjenoj Trojedinici, mišljenja su se u ovoj skupini razilazila. Uočljivo je da oni među njima koji su pokazivali slabiji osjećaj pripadnosti hrvatskoj naciji zahtijevaju u određenoj mjeri očuvanje upravnog jedinstva Dalmacije (Monti), dok oni koji su svjesniji hrvatske cjeline – makar je i smatrali plemenskom – oštro istupaju protiv bilo kakvih obilježja dalmatinske autonomije (Milić, Danilo).

Skupina mladog svjetovnog svećenstva i franjevacca Provincije presv. Otkupitelja nije morala nadvladavati partikularističke osjećaje. Sredina koju je zastupala, gornji sloj sela u Dalmatinskoj zagori i Makarskom primorju, nije bila integrirana u duhovni ambijent dalmatinskog grada. Taj sloj nije bio podvrgnut utjecaju talijanskog jezika i kulture koji je gradu nametnuo najviši društveni sloj. On se nalazio s druge strane jezične barijere koju je postavio jezično talijanizirani grad. Zbog toga nije mogao ni doživjeti ni prihvatiti osjećaj dalmatinske posebnosti koji je bio ograničen na gradske slojeve. Na putu prema nacionalnoj integraciji, on nije trebao jugoslavenskom idejom neutralizirati partikularističke osjećaje, već je mogao izravno kročiti prema hrvatskoj nacionalnoj svijesti nadovezujući na svoju hrvatsku etničku svijest. Jugoslavenstvo kod njegove inteligencije zbog toga nije imalo obilježja nacionalne ideje već ideje o široj zajednici južnoslavenskih naroda. Hrvatsko ime kod nje – obratno nego kod gradske inteligencije – izbija spontano, a srpsko-hrvatsko, slavensko i jugoslavensko javlja se na višim razinama političkog razmatranja.

Dok su pripadnici gradske inteligencije priznavali talijanskoj kulturi zasluge u prošlosti i prava u sadašnjosti i budućnosti, pučka inteligencija ih je smatrala tuđom priraslinom na slavenskom tijelu Dalmacije. Kao zastupnici različitih sredina, te su dvije skupine u svoju ideologiju uvodile različite slike o jednoj te istoj historijskoj pojavi birajući one elemente koji su im odgovarali. Pripadnici pučke inteligencije zbog toga ne pokazuju nikakav osjećaj vezanosti uz talijanski jezik i povijesno razdoblje koje ga je u Dalmaciju uvelo, dapače taj jezik i prilike koje su dovele do njegove prevlasti smatrali su nesrećom za svoj narod. Ako su neki od njih i pristajali na očuvanje nekakvih minimalnih osobina dalmatinske posebnosti u ujedinjenoj Trojedinici, činili su to verbalno, ne iznoseći nikakav konkretni prijedlog o formi koja bi to osiguravala.

U terminima kojima su obje skupine izražavale svoja nacionalna shvaćanja osjeća se određena nesigurnost. To je i razumljivo s obzirom na to što proces oblikovanja nacionalne svijesti ni kod jedne od njih nije bio dovršen. Pripadnici gradske inteligencije upotrebljavaju za Južne Slavene najčešće naziv »nazione«, »nazionalità«, »razza«, ali također i »stirpe« i »schiatta«. Za Hrvate i Srbe upotrebljavaju izraze »popolo«, »stirpe«, »ceppo«, ali također ponekad »nazione« i »nazionalità«. Ipak se najčešće odnos s jedne strane Južnih Slavena kao cjeline prema njihovim pojedinim dijelovima izražava kao odnos »nazione« – »popoli«. Koji put i »Dalmatinci« ravnopravno s »Hrvatima« dobivaju naziv »popolo«. Pripadnici pučke inteligencije su siromašniji u takvim izrazima. Oni najčešće jednostavno govore o »Jugoslavjanima«, Hrvatima,

Srbima i sl. Ipak, Južne Slavene kao cjelinu nazivaju gotovo isključivo »narodom«. Hrvati su za njih također »narod«, ali i »narodnost«. Uza svu tu nesigurnost u izrazima sadržaj spisâ jasno pokazuje u kakav međusobni odnos pojedina skupina stavlja jugoslavenstvo i hrvatstvo.

Dakako, te skupine nisu ni unutar sebe bile potpuno homogene. U skupini gradske inteligencije jedan od njenih najistaknutijih predstavnika, Kostoj Voynović, iznio je onu stranu svojih shvaćanja koja je jasan nagovještaj njegova kasnijeg opredjeljenja za klerikalnu struju unutar Narodne stranke. Vinko Milić je od ostalih odskakao svojom upotrebom hrvatskog imena, dok je Lovro Monti na jednom mjestu pokazao da mu ne bi bilo strano ni srpsko nacionalno opredjeljenje. Iz Milićeva je pera zbog toga prema Montiju vrcnula i polemička iskra. U skupini pučke inteligencije Jakov Grupković se od ostalih razlikovao isticanjem južnoslavenske, dapače široke slavenske ideje. Ti odvojci, jednako kao ni terminološke nepreciznosti, ipak ne smetaju da se uoči glavni tok dviju matica unutar narodnjačke rijeke. Svaka od tih dviju skupina, uza sve zajedničke osobine, ima u svojoj nutrini široku i stabilnu središnju liniju koja je za sada ispod površine. Te će se linije dalje uobličavati dok ih nalet novih problema – u vezi s evropskim sukobom između liberalizma i klerikalizma, liberalnim reformama austrijske vlade nakon 1867, pitanjem ujedinjenja Italije i opstanka Papinske države, te pitanjem srpsko-hrvatskih odnosa – ne ogoli, učini vidljivima i unese u politički život.

U Dubrovniku su problemi hrvatske nacionalne integracije bili drugačiji. Za vrijeme njegove samostalnosti nije se formirala jezikom odvojena oligarhija, a austrijska je vladavina oslabila nekadašnje plemstvo. Zbog toga su svi slojevi u Dubrovniku bili narodnjački orijentirani. Ipak će na početku idejnih i političkih sukoba doći do izražaja i osjećaj dubrovačkog partikularizma, ali kao ustuk užedalmatinskom autonomaštvu i kao sredstvo kojim se Dubrovniku željelo osigurati da se izjasni u prilog sjedinjenju s Banskom Hrvatskom. Tek kasnije on će se u jednoj svojoj liniji, kao otpor prema integraciji u hrvatsku naciju, uobličiti kao tipično dubrovački fenomen Srba-katolika.

Srbi u Dalmaciji nisu imali oligarhijskog sloja koji bi bio socijalna podloga partikularizma. Kod pojedinaca je takav osjećaj ipak postojao, ali se u cjelini srpska nacionalna svijest u Dalmaciji razvijala ravnomjernije od hrvatske, a jugoslavenska ideja neće imati ulogu nacionalne integracione ideologije.

U Boki Kotorskoj situacija je bila slična onoj u Dubrovniku. Ni tamo nije došlo do sukoba kakav je izbio u užoj Dalmaciji, a na početku preporodnih kretanja također se nasuprot dalmatinskom autonomaštvu u određenoj mjeri manifestirao bokeljski partikularizam. Taj će ujedno kod bokeljskih Srba poslužiti kao štít za njihov nesmetani nacionalni razvitak.

Narodni preporod u Dalmaciji nadovezivao je na svoje pripremno razdoblje do 1848. god. i na rezultate Ilirskog pokreta. On je započeo više od desetljeća nakon što je prekinut tok preporodnog pokreta u Banskoj Hrvatskoj. Uza sve to ta dva pokreta su identična kao povijesne pojave. Za njihova trajanja dijelovi hrvatskog naroda koje su obuhvatili prošli su kroz istu fazu nacionalnog integracionog procesa – fazu prevladavanja partikularizama i

time učvršćenja podloge za daljnji stupanj nacionalne integracije hrvatskog naroda bez obzira na političke granice.

Ta dva preporoda odvijala su se u različito vrijeme i u različitim sredinama, te su uza svu identičnost kao pojava imali vlastitih specifičnosti. Jedan i drugi su bili izraz potreba novih društvenih slojeva. Ilirski pokret bio je prethodnica građanskog društva unutar postojećeg feudalnog društvenog uređenja. Ipak kod njega nije dolazilo do izražaja immanentno antifeudalno raspoloženje – s jedne strane zbog malaksalosti feudalizma koji će 1848. biti ukinut bez otpora, a s druge jer je i hrvatsko plemstvo našlo svoj interes u nacionalnoj ideji i pristupilo preporodnom pokretu. U Dalmaciji je bilo drugačije. Tamo vrijeme gospodarski najjačeg sloja nije bilo na izmaku. On je ujedno pružao snažan otpor hrvatskoj nacionalnoj integraciji. Novi građanski slojevi u Dalmaciji morali su se, dakle, sukobiti s jednim društveno vitalnim slojem. Zbog toga su u ideologiji dalmatinskih narodnjaka snažno prisutni socijalni momenti. Oni ne suprotstavljaju samo jednu nacionalnu ideologiju drugoj već ustaju protiv društvene premoći oligarhijskog sloja. Preporod u Dalmaciji razlikuje se od Ilirskog pokreta i u sustavu nacionalnih shvaćanja. Većina pripadnika gradske inteligencije u užoj Dalmaciji (osim Danila i Buzolića) ne nadovezuje na ilirska shvaćanja. Njihova shvaćanja nastala su neovisno o ilirskim i s njima imaju uglavnom samo zajednički temelj – tradiciju slavenske i južnoslavenske ideje. Monti je u tom pogledu, štoviše, nadovezivao na koncepcije Vuka S. Karadžića. Ipak, identični problemi hrvatske nacionalne integracije, prije svega potreba za prevladavanjem pokrajinskih partikularizama, uvjetovali su da kod jednih i drugih nastane ista osnovna shema nacionalnih shvaćanja u kojoj osobine nacije ima širi, južnoslavenski okvir (kod pripadnika gradske inteligencije u Dalmaciji taj je najčešće srpsko-hrvatski), dok ostale, uže cjeline dobivaju niži status plemena. Tradicija ilirizma je u konkretnim oblicima nacionalnih shvaćanja prisutnija u pripadnika pučke inteligencije. Na dalmatinske narodnjake u cjelini djelovala su i suvremena zbivanja u Banskoj Hrvatskoj. Ona je od Listopadske diplome 1860. god. sve očitije postajala političkim faktorom unutar Habsburške Monarhije, u javni život stupila je čitava plejada eminentnih političkih ličnosti, a vodstvo u političkom životu preuzela je liberalna struja koja je počinjala voditi borbu za što samostalniji položaj i ujedinjenje Trojednice unutar Monarhije. Zbog posebnog položaja u političkoj igri između Austrije i Ugarske kao dvaju najjačih suparnika, ona je stjecala sve više elementa relativne samostalnosti, a s nje je naglo spala i koprena njemačkog službenog i nastavnog jezika kojom ju je bio pokrio Bachov apsolutizam. Sve je to učinilo da Banska Hrvatska postane prisutnom u svijesti dalmatinskih narodnjaka kao faktor na koji bi se mogli osloniti u rješavanju problema nastalih unutrašnjim dalmatinskim razvitkom. Zbog toga su prihvatili ideju o sjedinjenju koja je, uostalom, i ušla u političku kombinatoriku na poticaj Banske Hrvatske. Nacionalna shvaćanja u političkom životu vodeće, jugoslavenski orijentirane političke struje – koja je najbolje izrazio Franjo Rački, već na početku političkih kretanja, u listopadu 1860. u seriji članaka objelodanjenih u *Pozoru* pod naslovom »Jugoslovljenstvo« – također su prisutnija u pripadnika pučke inteligencije. Ona su uz ostalo učinila prihvatljivom ideju sjedinjenja i onim pripadnicima gradske inteligencije koji su na početku preporodnih zbivanja uza svu

općenitu južnoslavensku ideju pokazali neke rezerve prema sjedinjenju (Vojnović, Buzolić, S. Ivićević).

Godine 1860/61, na početku ustavnog razdoblja i preporodnog pokreta u Dalmaciji, budući su narodnjaci formulirali svoja osnovna socijalna, nacionalna i politička shvaćanja. U njima – uz ono što im je zajedničko – postoje i zameci budućih razilaženja unutar narodnjačkih redova.

Osnovno obilježje zbivanjima 1860/61. u Dalmaciji dali su problemi nacionalne integracije na njezinu najvećem području, na području uže Dalmacije. Koliko su ti problemi bili ozbiljni i teški, govore rezultati izbora za dalmatinski sabor god. 1861. Od 13 izabranih zastupnika narodnjaka četvorica su izabrana na području Boke Kotorske, četvorica na dubrovačkom području, a petorica na području uže Dalmacije. U Boki su narodnjaci dobili mandate u svim izborništvima. Na dubrovačkom području nisu uspjeli samo u izborništvu gradova. U izborništvu zajedničke dubrovačko-kotorske trgovačko-obrtničke komore izabran je Lujo Serragli, predsjednik te komore, koji je kao delegat dubrovačke općine u siječnju 1861, doduše, odbio da potpiše otvoreno pismo drugog delegata, Nike Pucića, u prilog sjedinjenju,⁴⁵³ ali se na stranu autonomaša otvoreno stavio tek u saboru.⁴⁵⁴ Na području uže Dalmacije autonomaši su dobili 25 mandata. Od petorice narodnjaka s tog područja trojica su izabrana u izbornim kotarevima seoskih općina gdje je jak srpski živalj (jedan u kotaru Benkovac-Obrovac-Kistanje i dvojica u kotaru Drniš-Knin-Vrlika gdje je treći mandat ipak pripao autonomašima). Sva ta tri zastupnika bila su po narodnosti Srbi. Preostala dvojica zastupnika s ovog područja bila su izabrana u hrvatskim predjelima. Stjepan Ivićević izabran je u Makarskoj gdje je bio dugogodišnji načelnik, ali je nakon poništenja njegova mandata i tu bio izabran autonomaš. Mihovil Pavlinović izabran je u kotaru seoskih općina Vrgorac-Makarska-Metković. Narodnjacima se u saboru pridružio virilni član, pravoslavni episkop Stefan Knežević, a autonomašima zadarski nadbiskup i dalmatinski metropolit Giuseppe Godeassi. Dakako, rezultati izbora ne odražavaju sasvim vjerno realno stanje jer je izborni sistem preferirao imućnije i gradsko stanovništvo i jer su izbori održani pod strahovitim pritiskom čitavog vladinog aparata, ali su omjeri ipak indikativni.

God. 1861. doživjeli su neuspjeh pokušaji da se Dalmacija iznutra transformira na novim temeljima. Neuspjeh su doživjela i nastojanja da se ta transformacija izvede uz vanjsku pomoć, sjedinjenjem Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Narodnjaci su se, dakle, morali pripremiti za dugotrajan rad usmjeren prije svega prema transformiranju nacionalne svijesti građanstva u užoj Dalmaciji. Takva je situacija utjecala na to da se uspostavi veća kohezija između narodnjaka uže Dalmacije, Dubrovnika i Boke, te između Hrvata i Srba u Dalmaciji. Počela su se dijelom unificirati i nacionalna shvaćanja narodnjačkih skupina. Pripadnici pučke inteligencije uvažavat će probleme nacionalne integracije u gradskoj sredini te će se više prikloniti jugoslaven-

⁴⁵³ M. Baša, Nekrologija Milutinovića. Iz Dubrovnika, 15. rujna, *Pozor* 1861, 159, 13. VII (rubrika: Dopisi).

⁴⁵⁴ Iz Zadra, 6. srpnja, *Pozor* 1861, 159, 13. VII (rubrika: Dopisi).

skoj nacionalnoj ideji. U tom će pravcu na njih utjecati i svijest o potrebi suradnje između Hrvata i Srba u Dalmaciji. U drugoj polovici 60-ih godina 19. st., pod utjecajem novih prilika, oni će se vratiti hrvatskoj ideji intenzivirajući je do punine nacionalne svijesti. Od tog će vremena u redovima narodnjaka otpočeti diferencijacija u toku koje će se na kvalitativno novoj razini sukobiti socijalna i nacionalna shvaćanja kojih smo zametke mogli uočiti na početku preporodnih zbivanja 1860/61. godine.

Zusammenfassung

DIE NATIONALE INTEGRATIONSIDEOLOGIE DER NATIONALORIENTIERTEN DALMATINER IM JAHRE 1860/61

Im Jahre 1860/61, nach dem Sturz des Bachschen Absolutismus und der Einführung verfassungsmässiger Freiheiten in der Habsburgermonarchie, gerieten in Dalmatien zwei politische Strömungen aneinander. Eine von ihnen forderte die Erhaltung der Autonomie Dalmatiens, und die andere, deren Anhänger sich später in der Nationalen Partei zusammenschliessen werden, kämpfte um die Vereinigung Dalmatiens mit Banalkroatien. In dieser kurzen, aber stürmischen Zeitspanne hatten die Nationalorientierten und die Autonomisten nicht nur ihre politischen Programme formuliert, an die sie sich während der ganzen Zeit der nationalen Wiedergeburtbewegung und auch später halten werden, sie legten vielmehr auch den Grund zu den ideologischen Systemen, innerhalb deren sich die nationalen Integrationsprozess im dalmatinischen Bürgerum in dieser Epoche entwickeln werden. Der Verfasser hat diese zwei gegensätzlichen ideologischen Systeme rekonstruiert, wobei er in der Erörterung den Schwerpunkt auf das System der nationalen Integrationsideologie bei den Nationalorientierten Dalmatinnern legte. Die vom Autor erarbeiteten Ergebnisse gründen sich auf einer Analyse, durch die er 56 Autoren, Mitglieder der zukünftigen Nationalen Partei, mit 17 Broschüren, 102 Zuschriften oder Artikeln, erschienen in Zeitungen und Sammelbänden, sowie einer Anzahl von Dokumenten anderer Art umfasst hat.

Die autonomistische (slawo-dalmatische und italienische) und die nationalorientierte (kroatische und serbische) Ideologie versteht der Autor als Systeme verschiedener sozialer und nationaler, wirtschaftlicher und kultureller, religiöser und anderer Auffassungen. Die Erklärung zur Entstehung dieser Ideologien und zur Funktion ihrer einzelnen Elemente sucht er in der Struktur der dalmatinischen Gesellschaft, d. m. in den spezifischen Eigenschaften jener Schichten, die die Träger der beiden gegensätzlichen Ideologien waren, in den Merkmalen dieser Schichten, entstanden im Verlauf der vorherigen politischen, kulturellen und sozialen Entwicklung der einzelnen Teile der österreichischen Provinz Dalmatien.

Die Träger des dalmatinischen Partikularismus – der sich in der Idee einer slawo-dalmatischen Nation ausdrückte – findet der Autor in der sprachlich italienisierten, höchsten, bedingt oligarchisch genannten, in den Küstenstädten lebenden Schicht, entstanden zur Zeit der venezianischen Herrschaft und der erstärkten österreichischen Bürokratie. Durch nationales Einschliessen in den dalmatinischen Rahmen und durch das Beibehalten der Übermacht der italienischen Kultur wollte diese Schicht ihre begünstigte Lage in der Gesellschaft Dalmatiens erhalten, wo eine tiefe

soziale Kluft zwischen der sprachlich italienisierten Stadt und dem ungebildeten slawischen Dorf bestand.

Die Merkmale der Ideologie der dalmatinischen Nationalorientierten erklärt der Autor aus den Eigenschaften der nicht in die oligarchische Schicht eingeschlossenen Bürgerschichten, die eine Liberalisierung der sozialen Beziehungen anstrebten. Sie befürworteten die Abschaffung der sprachlichen Barriere zwischen Stadt und Land und lenkten die nationale Integration und die politische Vereinigung in die Richtung des slawischen Gebiets des Hinterlandes, mit dem Dalmatien eine einheitliche ethnische Ganzheit darstellte. In diesen Auffassungen bildeten die dalmatinischen Nationalorientierten 1860/61 eine gedankliche Einheit. Der Autor hat jedoch festgestellt, dass innerhalb der nationalorientierten Ideologie eine Reihe von Varianten bestand. Diese waren vorderhand nicht entgegengesetzt, jedoch wichtig als Ausdruck unterschiedlicher Probleme in der nationalen Integration einzelner Gesellschaftsschichten in den verschiedenen Gebieten der österreichischen Provinz Dalmatien und als Keimzellen des späteren ideellen Auseinandergehens in den Reihen der Nationalpartei orientierten.

Am deutlichsten ausgeprägt war unter den Nationalorientierten, die 1860/61 die nationale Ideologie formulierten, eine Gruppe städtischer Intellektueller aus dem Bereich des engeren Dalmatien, d. h. dem Territorium des ehemals venezianischen Dalmatien, zwischen den Flüssen Zrmanja und Neretva. Diese Gruppe basierte ihre sozialen Auffassungen auf dem Christentum und hatte sich der liberalen Linie der europäischen sozialen Entwicklung angeschlossen. Die erste Phase der kroatisch-nationalen Integration wurde von ihr unter der jugoslawischen Idee durchgeführt, mittels welcher sie den historisch bedingten dalmatinischen Partikularismus neutralisierte. Neben dieser Gruppe machte sich auf dem Gebiet des engeren Dalmatien, im ländlichen Teil des dalmatinischen Hinterlandes (Dalmatinska Zagora), des Küstengebiet von Makarska und des Neretva-Gebiets eine Gruppe der niederen Geistlichkeit bemerkbar, zu der Pfarrer, Weltpriester und Franziskanermönche, sowie Professoren des Franziskanergymnasiums in Sinj und des Priesterseminars gehörten, die die Rolle der Volksintelligenz dieser Gebiete übernommen hatten. Sie billigten die konservativere Richtung der europäischen sozialen und ideellen Entwicklung und setzten den Moralwerten des patriarchalen Dorfes den in die dalmatinischen Städte vordringenden Liberalismus entgegen. Das von dieser Gruppe vertretene Milieu hatte sich – wegen seiner andersartigen historischen Entwicklung und der sozialen Struktur – nicht in das geistige Ambiente der dalmatinischen Städte integriert und konnte daher das Gefühl einer dalmatinischen Besonderheit weder erleben noch billigen. Im nationalen Integrationsprozess konnte sie unmittelbar zum kroatisch-nationalen Bewusstsein weitergehen, indem sie an ihr kroatisch-ethnisches Bewusstsein anknüpfte. Auf diesem Grunde lag bei der Volksintelligenz der Schwerpunkt auf der kroatisch-nationalen Idee – obwohl diese in Jahre 1860/61 noch nicht endgültig ausgebaut war – während für das Jugoslawentum eine breitere ethnische und kulturelle Gemeinschaft der südslawischen Völker charakteristisch war. Zwischen den beiden Gruppen der nationalorientierten Intelligenz gab es auch eine Reihe anderer Unterschiede, so dass sie zwei Varianten der kroatisch-nationalen Integrationsideologie bildeten. Sie kamen sich jedoch bald näher, und die Gruppe der Volksintelligenz schloss sich der jugoslawisch-nationalen Idee an, da sie die Tatsache berücksichtigte, dass die Probleme der nationalen Integration des städtischen Milieus für das nationale Schicksal Gesamtdalmatiens entscheidend sind. Doch Ende der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts gingen sie neuerdings auseinander und polarisierten sich dann als zwei Strömungen innerhalb der Nationalen Partei.

Im Bereich der einstigen Republik Dubrovnik hatte sich zu jener Zeit, als es selbständig war, keine durch die Sprache getrennte Oligarchie gebildet, und so bestanden auch keine Bedingungen zur Entstehung einer nationalen slawo-dalmatischen Orientierung. Am Anfang der an die nationale Wiedergeburt gebundenen Geschehnisse von 1860/61 kam dort das Gefühl eines Dubrovniker Partikularismus zum Ausdruck. Seine Träger stellten diesen der autonomistischen Bewegung im engeren Dalmatien gegenüber und bedienten sich seiner im politischen Leben als eines Mittels, durch das sie Dubrovnik das Recht sichern wollten, sich zu Gunsten der Vereinigung mit Banalkroatien zu erklären, ohne Rücksicht auf den Standpunkt, den das engere Dalmatien einnahm. Im Laufe der weiteren Entwicklung wurde in Dubrovnik ein kroatischnationales Bewusstsein wach, und eine Richtungslinie des Dubrovniker Partikularismus äusserte sich (besonders gegen Ende des 19. Jahrhunderts) in dem zeitweiligen, für Dubrovnik typischen Phänomen der katholischen Serben.

Bei den Serben in Dalmatien gab es keine Oligarchenschicht, die als soziale Basis des Partikularismus hätte auftreten können. Bei einzelnen Angehörigen der höheren Gesellschaftsschichten kann man 1860/61 Spuren eines derartigen Empfindens nachweisen, doch entwickelte sich das serbische Nationalbewusstsein in Dalmatien im allgemeinen schneller und gleichmässiger als das kroatische, und die jugoslawische Idee spielte hier nicht die Rolle einer nationalen Integrationsideologie.

In der Boka Kotorska (Kotor-Bucht), dem einstigen Venezianisch Albanien, herrschten 1860/61 ähnliche Verhältnisse wie in Dubrovnik. Auch da war es zu keinem Zusammenstoss gekommen, wie er zwischen Nationalorientierten und Autonomisten im engeren Dalmatien ausgebrochen war, und zu Beginn der nationalen Wiedergeburtbewegung manifestierte sich gegenüber dem dalmatinischen Autonomismus (bei Serben und Kroaten) ebenfalls ein gewissermassen auf die Boka gerichteter Partikularismus. Dieser diente den in der Boka Kotorska ansässigen Serben gleichzeitig als Schild für ihre ungestörte nationale Entwicklung.

Die vorliegende Abhandlung beginnt mit einer historiographischen Einleitung und einer kurzen Darstellung der Struktur der dalmatinischen Bürgerschaft. Im ersten Kapitel gibt der Verfasser eine Übersicht über die ideellen Bewegungen in Dalmatien von 1859 bis zur Mitte des Jahres 1861 mit besonderer Berücksichtigung des autonomistischen (slawo-dalmatischen und italienischen) ideologischen Systems, das in den polemischen Schriften von Nicolò Tommaseo und Vincenzo Duplancicho zum Ausdruck gebracht wurde. Im zweiten Kapitel analysiert er die Varianten der kroatisch-nationalen Integrationsideologie, zu deren Trägern Angehörige der städtischen Intelligenz (Kosta Vojnović, Stjepan Buzolić, Šime Ljubić, Lovro Monti, Ignacije Bakotić, Ivan Danilo, Vinko Milić, Stjepan Ivićević, Luka Svilović u. a.), Angehörige der Volksintelligenz (Ante Konstantin Matas, Mihovil Pavlinović, Jakov Grupković, Mate Ivićević u. a.) sowie nationalorientierte Dubrovniker (insbesondere Medo Pucić) gehörten. Ferner befasst sich der Autor mit der Analyse einiger Probleme der nationalen Integration der Serben in Dalmatien (wobei er auf dem Fall des Ilija Deda Janković verweilt) und der Probleme der Boka Kotorska (besonders der in der Boka lebenden Serben, deren Anführer Stefan Mitrov Ljubiša war). Abschliessend synthetisiert er die Ergebnisse seiner Analyse und bringt ein vollständigeres Bild über den Einfluss der Gesellschaftsstruktur auf die Entstehung der Varianten der kroatischen (und der serbischen nationalen Integrationsideologie bei den Nationalorientierten in Dalmatien).

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

11

ZAGREB

1978

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Josip ADAMČEK, Ljubiša DOKLESTIĆ, Hrvoje MATKOVIĆ

**GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
NIKŠA STANČIĆ**

Radovi 11

Izdavač
Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka br. 1

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Grafički oblikovao
Prof. Ivan Kampuš

